БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

НОВИ САД

ГОДИНА XCIX. ⊙ КЊИГА 305. СВЕСКА I—II. ⊙ ЈУЛИ—АВГУСТ 1925.

САДРЖАЈ

— јули-август 1925 —

		Страна
ПОТРЕБА И МОГУЋНОСТ КУЛТУРЕ	Др. Геза Фаркаш	3
ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЈА	Др. Федор Никић	8
АРХЕОФИЛОСОФИЈА КАО ИЗВОР ИРАЦИОНАЛИЗМА	Милош Ћурић	21
РАДОВИ НИКОЛЕ ТЕСЛЕ НА ПОЉУ ЕЛЕКТРИЦИТЕТА ВИСОКИХ НАПОНА	Инж. Славко Бокшан	28
НАШИ ГРАЂАНИ МУСЛИМАНСКЕ ВЕРЕ	Хасан М. Ребац	42
ПАЗАРНИ ДАН	Никола Мирковић	52
ПЕЈСАЖ	Никола Мирковић	52
СУДИЈЕ И ЗАКОН У СРЕДЊЕВЕКОВНОЈ СРБИЈИ И У УГАРСКОЈ	Др. Никола Радојчић	53
Ф. М. ДОСТОЈЕВСКИ КАО ЧОВЕК	Густав Крклец	69
МИР	† Ђура Јакшић	86
ЈУНИ	† Ђура Јакшић	87

ПРЕГЛЕД:

НОВИ ЉУДИ	Др. М. Т. Селесковић	90
ЈЕДНА ЗАБОРАВЉЕНА ПРОСЛАВА СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА	Др. Свет. Стефановић	93
САВЕТ ДРУШТВА НАРОДА И ГАРАНТНИ ПАКТ	Др. Славко М. Ћирић	97
ГРИГОРИЈ СПИРИДОНОВИЋ-ПЕТРОВ	Васа Стајић	99
ИЗЛОЖБА НАШЕГ УМЕТНОГ ОБРТА У ПАРИЗУ	Јаша Гргашевић	102

БЕЛЕШКЕ 104
КЊИГЕ И ЛИСТОВИ 108
БРАНКОВА СМРТ 131

ГОДИНА XCIX. ЈУЛИ–АВГУСТ 1925.

ВЕЛИКО ... Ор-Бечеј

ЛЕТОПИС
МАТИЦЕ СРПСКЕ

КЊИГА 305. – СВЕСКА 1–2.

НОВИ САД

Уредник
Др. МАРКО МАЛЕТИН

Штампа У. Д. Д. »Натошевић« у Новом Саду 1925.

Инв.бр. 165773

Инв. 45734

Потреба и могућност културе

Култура је велико благо: даје много добра, уживања, моћи и власти. То је већ опште познато, и тешко да би ко могао противречити. Данашњи човек сматра културу идеалом који и мимо његове предности и благодети треба волети већ ради њега самог, и ради чијег што савршенијег остварења не треба ни од најтежих жртава презати.

Култура заиста безгранично захтева таке жртве. Одлични представници и радници културе често признају да су људи на примитивном ступњу културе сретнији не само од њих него и од других људи из њихове непосредне околине, које међутим они свим средствима своје суверене културе желе да усреће. Дакле, култура захтева као жртву баш људску срећу, чије повећање би међутим требало да јој оправда опстанак.

Утицај ове противречности осећа се у држању људи према култури. „Људи се образују тамо где имају прилике; ако дакле негде заостану у култури, кривица је оних који из кратковидости или зле воље одузимају могућност образовања.“ И то је већ опште место, ма колико да је полуистина. Јер, за образовање људи потребно је не само да имају прилике него и да буду приморани на то. Сироти, за земљу приковани, послом оптерећени и у слободи кретања спречени људи врло ретко ће се образовати; за образовање потребна је још и извесна, иако скромна, удобност живота, слободно време и могућност слободног кретања. Тек ако ти услови постоје, може

човек да увиди и заволи резултате културе око себе, да их даље развија и новим вредностима богати.

Али, ако и постоје сви ови услови, ма и површно, и ако има и за почетак потребних узора и вођа, још увек није сигурно да ће се човек и користити тим повољним приликама. Историја и друштвена наука казују нам да су многи ропски народи и потиштене класе трунули у дубинама необразовања, незнања и предрасуда, и највише ако су с дивљењем и завишћу могли гледати на људе у бољем положају и на светлости. Али, знамо и за слободне народе, који су чак и друге покоравали, и за богате, моћне класе, које су имале довољно слободна времена, па ипак су, и једни и други, резултате културе и рад образованих само тек „господски" искоришћавали, а они сами су и даље живели и владали у својој старој, омиљеној запуштености.

У старој Грчкој моћна Шпарта вековима је водећу улогу имала, а није никакав јачи покушај учинила да присвоји културу много напредније Атине. Рим је био већ велика сила, а његови богаташи и господа још увек су расправљали да ли је саветно напустити стару једноставност и прихватити културни живот Грчке. На Истоку, од старих Перзијанаца па до новијих Монгола, читав је низ освајачких народа који су и у свом владајућем положају у главном живели по старом начину, у кругу старих идеја, а благодети и бриге културе препустили својим вавилонским, грчким, инђанским покореним поданицима.

Ни у данашњем друштву нису представници образованих баш класе с добрим и удобним животом. Још и данас има у Европи предела где је богата земља у поседу врло мало образованих, иако богатих и поносних, често и племићских сељака, који сматрају као много ниже чак и образоване људе који међу њима раде, и ни најмање не показују вољу да своја једноставна уживања, која је лако прибавити, иако су скупа, замене с уживањима образованих, која су виша али постижу се тек после многих припрема и напора.

То се примећује и тамо где никакав политички

притисак није људе онерасположио за образовање. Ни демократија и култура нису значиле и не значе увек и свугде исто. Тако, још у XVIII. веку Швајцарска је била земља сировости и необразовања, иако је њена демократија за ондашње прилике била најразвијенија, иако је имала срестава за живот и ратови нису сатирали плодове рада у држави; међутим, њени синови ступали су у туђу службу и директно су упознавали средишта тадањих највиших култура.

Образовање значи учити нове ствари, присвајати нове идеје, поступке. Тај напор, ту жртву, пак, већина људи прима само под притиском нужде; јер, и међу децом образованих слојева изузетак је оно дете које с радошћу учи, а већина чини то само из страха од срамоте или казне. За читав један народ није доста ако је отворен пред њим пут култури; увек је потребно и нешто да га нагони, присили на тај пут. Стари Грци не би, ни поред повољног географског положаја своје домовине, створили своју класичну културу, да их оскудица није приморала на стални додир, утакмицу и борбу с другим, делом напреднијим народима. У Риму је културна тежња победила старе традиције тек кад није било могуће друкше владати над Истоком пресићеним грчком културом. Мађари су тек у трећој генерацији, после свог доласка у Европу, прихватили хришћанску културу, кад су их порази на немачком тлу уверили да своје нове суседе не могу голом силом покорити, чак шта више да се без примања њихова оружја не могу ни одржати међу њима. Народну културу ердељских Саса, којој се толико дивило, тумачи не само повољан положај овога малог острва народног, него и чињеница да би безусловно и политички и економски пропали да нису тако савршено развили и тако брижљиво неговали своју културу. У бившој Угарској култура Срба је уопште била виша од културе Румуна и Русина; узрок томе била је не само давно изграђена и богата црквена автономија, него и то што су Срби дуж Дунава, од Коморана до Оршаве, међу Немцима и другим напреднијим народностима живели и радили, и

само помоћу више културе могли су се одржати у економској утакмици.

Исто то вреди и за друштвене класе. Старо феудално племство, осим појединих изузетака, било је и на врхунцу своје моћи и богатства необразовано, грубо; тек кад се изнад њих издигли поједини владари, и кад се по њиховим дворовима развила утакмица између њих и свештенства и учењака, били су приморани да приме више образовање. И трговачки, занатлијски и земљорадднички средњи сталеж образује се тек пошто се беспрекидно захтева од њега извесан „господски" ступањ културе, а погрешке против тога кажњавају запостављањем, увредама, исмевањем.

Какву практичну поуку можемо из овога извући?

Народ наше државе је на врло разним ступњевима културе; у том погледу врло велике су разлике и међу појединим деловима државе и међу појединим друштвеним класама у њима.

Могућност за образовање широм је отворена: народ је у главном здрав, даровит, с обилним економским срествима, а узори за углед, извори за искоришћење блиски су. Међутим, и поред тога, велик део народа ипак придржава се уобичајеног и тврдоглаво се одупире култури или бар неким њеним захтевима.

Ту имамо, бар у теорији, три могућности:

1. да разлике примимо као свршен чин, па да елементе културе, тамо где их има, одржимо и развијамо, а тамо где их нема да засад бар сачувамо досадање стање;

2. да сувишак културе појединих државних делова и класа напустимо као непотребан баласт, па да се заузмемо само за елементарно просвећивање широких слојева, које је и досад било потребно;

3. да културни ниво целог народа подигнемо на ступањ најкултурнијих делова.

Јасно је да су прва два начина у пракси неизведива. Велике разлике које постоје у образовању, култури, стално прете опасношћу новог феудализма, било да ће сретнији елементи културнијих варошких

кругова земљораднике одбацити на степен некадањег јобађа, себра, било да ће сретнији поседници земље довести грађанство и радништво у завистан положај према себи. То не може поднети држава којој је демократија основа опстанка. Али није саветно ни спуштати културни ниво, јер би наша држава, у срцу Европе, била немоћна у утакмици с културнијим суседима.

Према томе, дакле, нашој држави остаје једино најлепши али и најтежи пут: да се култура свих делова наше државе засад подигне бар на онај ступањ на ком су најкултурнији делови, и да се, исто тако, културни ниво друштвених класа уравнотежи са нивоом најобразованијих класа. Све то, дакако, не може се постићи без много напора, жртава, па и присиљавања.

Др. Геза Фаркаш

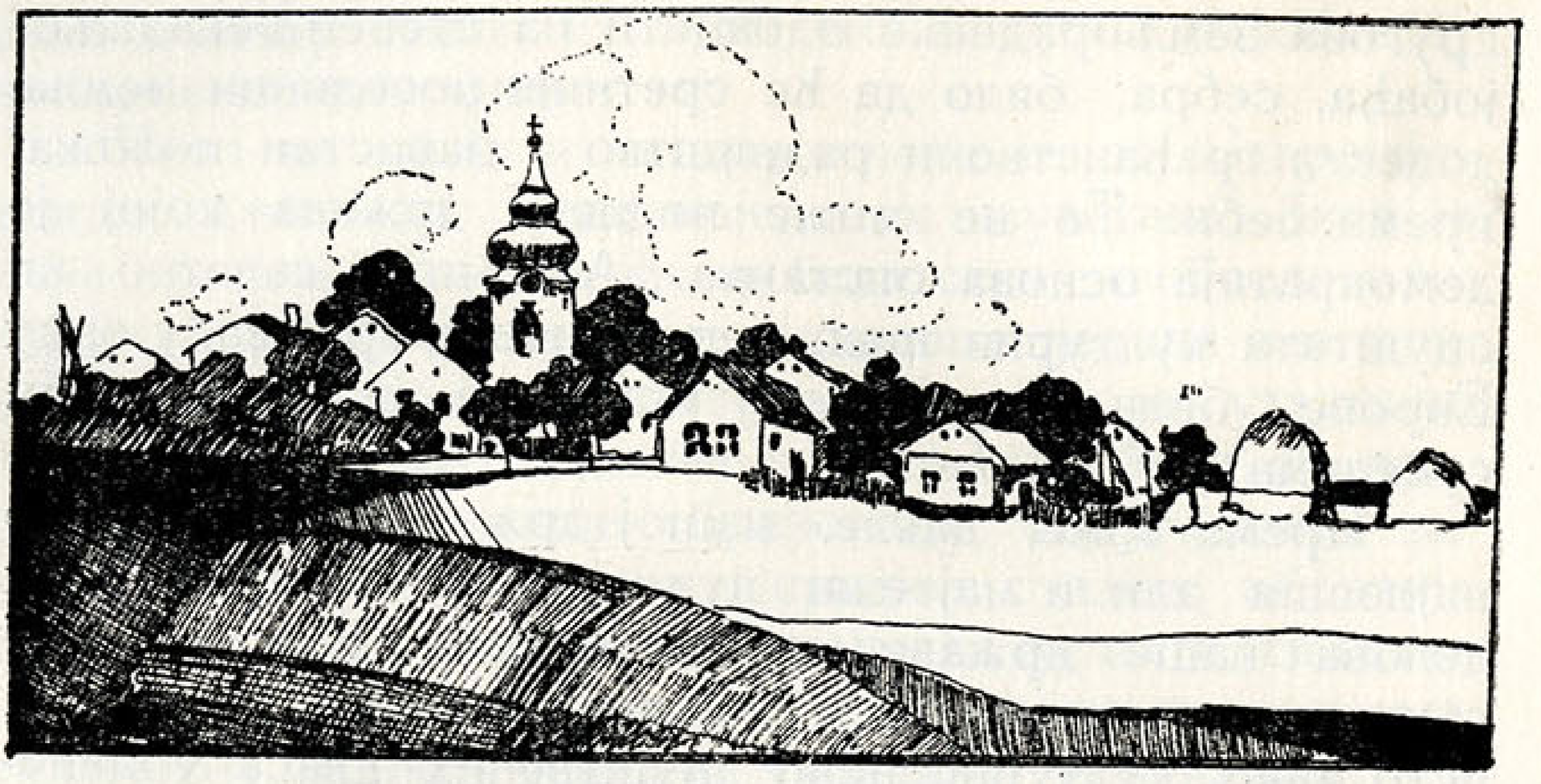

Децентрализација

— Правни основи —

Децентрализација је систем локалне управе у којем држава својим локалним заједницама оставља да саме обављају све оне послове у којима су оне нарочито заинтересоване. Децентрализација је у управном животу настала тек тада кад је држава увидела и у пракси осетила да јој је самој немогуће све послове из центрума обављати, да је то неопортуно и штетно, и да је много боље да грађани сами обављају послове у којима су нарочито заинтересовани, али под надзором државне власти, да би се та акција грађана кретала у одређеним границама. На пример, у једној општини, у срезу или у области има таквих послова који највише интересују дотичну општину, срез или област, и за остварење тих интереса највише могу учинити сами грађани општине, среза или области, пошто они најбоље познају прилике и потребе, док држава из центрума, ако би и хтела да оствари интересе грађана у општини, срезу или области, морала би да покреће гломазни бирократски апарат који не познаје те локалне прилике и потребе дотичних општина, срезова или области. Зато је у интересу и саме државе и самих грађана да им држава, у оним случајевима где су они нарочито заинтересовани, остави слободу и самосталност

акције, да према својим приликама и према датим условима решавају своје локалне потребе и остварују своје локалне интересе[1]).

I.

Да се у управном систему пређе из централизације у децентрализацију потребни су правно ови услови: *прво*, да постоје локалне заједнице као административне јединице; *друго*, да те локалне управне јединице имају своје посебне локалне интересе и потребе које треба сами да остварују и бране; *треће*, да грађани имају довољно снаге и могућности економско-финансијске да могу обављати сами своје локалне послове; *четврто*, да постоји известан систем духовне културе код грађана; *пето*, да држава путем устава и закона остави грађанима да они сами штите и остварују своје локалне интересе; и *шесто*, да држава води надзор и да пази да се локални рад административних јединица креће у границама које је одредила државна власт.

1. Од тога какве су локалне заједнице зависи много. Није свеједно за систем децентрализације да ли су локалне административне јединице веће или мање, и да ли су природно-историјске или вештачки створене[2]). Веће локалне јединице имају увек предност, јер оне ће моћи увек обављати своје послове и задовољавати своје локалне потребе боље него мање[3]). Држава неће бити приморана да их често опомиње да извесне нужне послове морају вршити, и да у извесним случајевима мора чак и интервенисати. Осим тога, веће локалне јединице дају и веће гарантије да ће се интереси целине много више поштовати и да ће свест заједнице много јача бити, јер ће бити ближе и центру државе. Исто

---

[1]) Исто и проф. C. Ferraris сматра да је суштина децентрализације у деоби атрибуција између централне и локалне управе („La dicentramento implich che si tratti di distrubuzione di affari possandoli del centro alla localitá"). И према тој т. зв. „la ripartizione delle attribuzioni" имамо: 1. dicentramento gerarchico o birocratico, — ако је локална управа предана државним органима; 2. dicentramento autarchico, — ако је локална управа у рукама локалних органа (L' Amministrazione locale in Italia, Padova 1920., vol. I., стр. 23.).

[2]) H. Berthélemy — Droit administr., Paris, 1923.

[3]) C. Ferraris — L' Amministrazione locale in Italia. Padova 1920. vol. I., p. 3—4.

тако ће веће локалне заједнице моћи да заузму правно и самосталнији став према централној власти. На тај начин, таква већа локална јединица, с једне стране ближа центру, са развијеним осећајем заједнице, и, с друге стране, са осећајем веће самосталности, моћи ће најлакше да измири централне и локалне интересе. Зато, где год су веће локалне јединице, систем децентрализације је правилније функционисао и слобода је била већа. На пример, у Енглеској грофовије.

Не мање је важно и да ли су локалне јединице природно-историјске творевине или вештачке. Као природно-историјске творевине оне су резултат једног дугогодишњег социјалног, економског и политичког живота и географских прилика. Друштво је на њих навикло — традиције велике, и потребе су се увек њима прилагођавале. Споро се мењају, па с тога и централна власт нема правне могућности да их према својим потребама мења, повећава или умањује. Као вештачке творевине оне су производ моментаних потреба, стваране без обзира на традиције, економски живот и географске прилике. Зато су оне стваране кад год је требало да се сруши један политички и друштвени систем који је био чврсто везан са тим локалним административним јединицама. Немајући сталне и сигурне основе, без традиција, овакве локалне административне јединице могу се често територијално увећавати или умањивати према потребама већине и и централне власти. Да ли ће се вештачке локалне административне јединице приближити бољем или лошијем систему децентрализације, зависи од тога у чијим је рукама централна власт и ко је представник већине у Народној Скупштини. На пр. случај са Француском. Вође и представници Француске Револуције бојали су се старих departement-a, јер су у њима гледали јаке и свеже традиције старог режима. Њихова је главна мисао била да револуција само онда може успети ако се сва власт сконцентрише у једно тело, — ако се централизује. Стари departement-и су били противни тој тежњи вођа револуције, јер су они имали више слободе и привилегија живећи у децентрализацији старог француског режима, и представници револуције су их као противнике централизације и демократских тежњи већ 14. химере II. године укинули. Конвент, који је приграбио сву власт у своје руке у циљу да спасе Револуцију, мислио је да ће са њима

уништити последње трагове децентрализације. Конвент је ради тога одмах укинуо старе историјске departement-е и створио *нове*, вештачке, независно од традиције, географских и економских потреба. Њих је сматрао као средство за спровођење револуције. Тако је велика централизација створена, — на управу локалних тела били су постављени само делегати Конвента, који су имали дужност да обилазе области и да о томе реферишу Конвенту. Такви вештачки departement-и постају редовно средство политичких струја, као што се поред Француске догодило и у Шпанији и у Португалији. Није добро да области буду историјске окаменотине, као што је било у Аустрији и Прусији, као и то да не буду стално променљиве. У *првом* случају оне су конзервативне снаге које коче напредак области и заједнице, у *другом* случају оне су стално променљиве и тиме представљају опасност за правилан напредак и развитак. Треба избегавати те крајности, и створити нешто *средње:* ни окаменотине, ни сувише променљиве. Треба измирити традиције са потребама садашњице[1]). У томе је и сва вештина.

2. *Посебни* интерес локалних административних јединица мора постојати, јер иначе недостајало би оно што је битно код децентрализације: остварење и заштита локалних интереса. Систем децентрализације је зато и створен, што се о локалним интересима није водило рачуна. Центрум се развијао, а периферија је стојала непомично. Сва пажња је обраћена центру као представнику целине, да се што боље заштити, а на периферију и локалне административне јединице се и заборављало. Запуштена периферија и локалне административне јединице су тражиле, ако већ центар не може да остварује и штити њихове локалне интересе, бар да њима остави да се оне саме о њима брину. Децентрализација је настала из потребе да се заштите локални интереси[2]). Тај локални интерес управо и покреће питање децентрализације, (јер, најпосле, интерес покреће све социјалне, економске и политичке установе).

Они који се боре против децентрализације, поред осталих разлога наводе и то да локални интерес не постоји и да он

---

[1]) C. Ferraris, o. cit., вели „ha vita dei popoli ha una certa continuità e l'ha particolarmente nelle istituzioni amministrative", p. 10.

[2]) Hauriou, Étude sur la décentralisation, Paris, 1892.

у ствари и није ништа друго него државни интерес.[1]) Негирати пак локални интерес не значи ништа друго него губити се у голим апстракцијама. Јер, најзад, када би локални интерес био исто што и државни, и кад би локални интерес по целину имао исту важност као и државни, онда би било чудно зашто држава исто тако лојално не остварује и не штити и локални интерес као и свој државни. По њима би целина и делови били једно исто, имали би исте потребе и исте интересе. Али то је нетачно. Целина у односу према деловима није зато целина што су они потпуно једнаки са целином, већ зато што делови имају заједничке циљеве изражене у у целини. Супротно овоме требало би доказивати да су делови у социјалном животу постали из целине, кад се зна да је целина постала постепеним слагањем и спајањем тих делова. Делови не виде у целини ништа друго него заједничке циљеве које треба целина да остварује и брани. Целина је постала и она је ту само ради тих заједничких циљева. Без њих би она била сувишна и непотребна. Исто је тако са државом као целином и локалним административним јединицама као њеним саставним деловима. Интерес локални постоји, развија се и живи. Он је ту, и не може се одбацити. И кад год се он у друштву осећао, друштво је било приморано да својим деловима, локалним административним јединицама, остави судбу њихових локалних интереса, да их сами остварују и штите. И децентрализација је онда само правни представник локалних интереса. Али тиме није речено да је децентрализација *само* и *искључиви* представник локалних интереса, кад она има дужност да заштити и оне интересе целине који су уско везани са локалним интересима, и без којих би локалне јединице биле потпуно одвојене од целине и постале целине а престале бити делови.

3. *Грађани* морају *сами* своје локалне послове обављати. Нико не може њихове послове боље свршавати него они сами. Сваки други не би могао унети у њих толико интимности и разумевања колико они. Грађани једне локалне административне јединице знају најбоље њене потребе, јер су они саставни део њихових потреба, и њене прилике, јер у њима живе и са њима су срасли. Они из

---

[1]) Laband, Ulbrich и др.

центрума више апстрактно посматрају локалне интересе, ови из локалних заједница стварно их проживљују. Кад би грађани сами *директно* обављали своје локалне послове, децентрализација би била завршена. На скупштинама и зборовима својим они истина директно свршавају најважније послове и доносе најважније одлуке, али не све. Остале послове врше индиректно њихови делегати, конституисани у одборима и саветима, као њихови извршни органи који за свој рад њима одговарају. Осим њих, у локалним административним јединицама налази се и професионално особље. Диференцијалност послова у локалним јединицама све је јача и интензивнија. Стручни послови све су многобројнији. Обични грађани их не могу свршавати. Зато они бирају стручна лица која ће по њиховим упутствима свршавати послове и њима бити одговорна. Раније су се бојали стручних људи, јер није било ни принципа изборности ни одговорности. Данас тај страх отпада. Али без стручних људи је немогуће. Да децентрализација буде потпунија, требало би нарочито развијати *директно* учешће грађана у локалним пословима. Другим речима, тежиште локалне власти требало би да је у скупштинама и зборовима, где грађани директно учествују у пословима, а не у одборима и саветима, где се *индиректно* учествује. То би било идеал. Али није тако свугде; на пр. у Енглеској је тежиште у Board-у, у Немачкој и Аустрији у Ausschuss-у. И код једних и код других се да то објаснити историјским разлозима. Код Енглеза из два разлога. Прво, локалном управом управљала је код њих landed gentry, која је у скупштинама гледала једно тело које би тежило да њу ограничи; друго, тиме што је Енглез држао да скупштине и зборови нису згодни да се у њиховој средини свршавају, по извесном плану и систему, толики огромни послови. Зато су сав рад и све послове пренели на Савет (county councils), који је подељен у неколико комисија, већ према томе колико се послова налази диференцирано у локалној административној јединици — грофовији, дистрикту и парохији. Слично овоме је мислио и Немац у Прусији и Аустрији. Јер, локалне административне јединице у Прусији и Аустрији биле су, као и у Енглеској, у рукама земљопоседничке класе и новчане аристократије. Са овим у вези стоје и два специјална разлога. Први је разлог што је Немац и у Прусији и у Аустрији имао

једно укорењено неповерење према ширим скупштинама. За више класе скупштине су биле места где се стварају и појављују револуције. Страх од скупштина био је тако велик да су они гледали да сав рад пренесу на одборе, један ужи круг људи, који није револуционаран. Други је разлог што Немац не може да ради без бирократије, и што мисли да управни послови само онда могу бити правилно обављани ако у њима *активно* учествују бирократија и стручни људи. Бирократија и стручни људи не могу учествовати на скупштинама и зборовима, већ само у одборима и одборским комисијама. На против, они народи код којих бирократија није постојала у моменту стварања локалне управе, и код којих су биле још сувише свеже традиције о старим народним скупштинама на којима је сакупљен народ решавао и доносио извршне одлуке о свим пословима, — сви ти народи задржали су тежиште у систему децентрализације у скупштинама и зборовима, као на пр. Срби и Швајцарци.

Код руско-бољшевичког управног система у самоуправи карактеристично је да није пао ни у једну ни у другу крајност. Он је полугу поставио на равноправни стуб: скупштину и одбор совјета, док су у погледу децентрализације управе руски бољшевици отишли до крајњих граница, до негирања у управи чиновништва по позиву и по струци[1]). По могућству само изабрано почасно чиновништво са кратким периодом функционисања, — то је начело и идеал руско-бољшевичке управе. Овакав тип управне организације, вели H. Kelsen, могућан је код таких привредних, социјалних, културних односа, који су и сувише прости и једноставни. Онда је био могућ, а данас он значи враћање примитивизму у управи[2]).

Економска и *финансијска* снага локалних административних јединица није без значаја за систем децентрализације[3]). Баш на против, она је један од одлучнијих фактора у изградњи и развијању децентрализације. Јер економски и финансијски слабе локалне јединице нису основи за децентрализацију. Као такве, оне, прво, представљају слабу унутарњу снагу према центруму, који их онда све више потчињава

---

[1]) Vladimirski, Organisation du pouvoir soviétique local, p. 7.

[2]) H. Kelsen Staat und Sozialismus, 1920.

[3]) C. Ferraris, L' Amministrazione locale in Italia, 1920, p. 12.

себи, интервенишући стално економски и финансијски у локалним пословима, и, друго, оне су немоћне да сврша-вају све оне послове који спадају у делокруг њихов, већ их препуштају држави и њеним органима. Економски и финансијски слабе локалне административне јединице увек су на путу да постану жртве централне власти. Њихова децентрализација само је једна формалност под којом се стално крије систем деконцентрације. Држава, чим почне да интервенише економски и финансијски, она је постепено, правно и политички, потчињава. Економски и финансијски слаба локална административна јединица је највећи непријатељ система децентрализације. Ма сви услови били испуњени, ако само привредни услови недостају, она остаје само једна формалност. Од економске и финансијске снаге све зависи. Зато свака централна управа настоји да локалне управне јединице не буду велике и економски јаке. Јер она зна да у територијално малим и економски слабим локалним јединицама наилази на слаб отпор њеним централистичким тенденцијама. У разним земљама разно је решен овај проблем. У Енглеској су области велике и економски јаке, зато су они и могли у потпуности одржати систем децентрализације. Код нас, у Србији, напредњаци су покушали да створе веће административне јединице, али економски слабе. Такве су јединице више органи централне власти него самоуправна тела. Да једна локална административна јединица представља систем децентрализације, није довољно да она буде само велика, већ мора бити економски и финансијски јака.

4. Степен духовне и политичке *културе* исто је тако важан за систем децентрализације[1]). Без потребне духовне и политичке културе, грађани неће бити у стању да сами обављају своје локалне послове. Неспособни, грађани ће увек тражити упутства и помоћ од представника централне власти. Тражењем ове помоћи отварају се широм врата интервенцији централне власти. И у колико та интервенција буде већа и јача, у толико ће се систем децентрализације слабити и више приближавати централизацији. Зато је државна и политичка култура од великог значаја за живот и развитак система децентрализације. Два интересантна примера пружају нам Ен-

---

[1]) C. Ferraris, L' Amministrazione locale in Italia, 1920.

глеска и Србија. У Енглеској н. пр. самоуправа се могла тако да развија што је имала један грађански сталеж који је имао развијену духовну и политичку културу. Србија, и поред све своје тежње, није имала самоуправу, јер није имала један јак средњи грађански сталеж са развијеном духовном и политичком културом. Непросвећен и неписмен кмет, неспособан да ради, предавао је све послове општинском »ћати«.

5. Правна трајност система децентрализације зависи од тога да ли је он загарантован *уставом* и *законом*. Устав обично постави опште принципе, а обично законодавно тело разрађује уставне прописе и детаљно израђује закон о локалној управи и децентрализацији. О томе да ли је потребно да се, поред обичног закона, још и уставом гарантује систем децентрализације, постоје подељена мишљења. Једни држе да је довољно да га загарантује обично законодавно тело, и то из ових разлога: прво, што оно израђује и детаљно закон о локалној управи и децентрализацији, и, друго, што се уставе обично тешко и споро мењају, тако да би систем децентрализације, и поред претежних социјалних, економских и политичких прилика, био осуђен да остане и даље окамењен и у очитој супротности са стварношћу. Други опет мисле, ако се буде обичном законодавном телу оставило да оно само у место устава поставља и основне принципе и изграђује на основу њих закон о управној управи и децентрализацији, да ће тиме доћи у ту опасност да се један систем децентрализације може врло лако и брзо мењати. Јер, ако обично законодавно тело у место устава поставља основне принципе, онда оно нема никакве правне ограде да у свако доба, кад год хоће, независно од промена у социјалним, економским и политичким односима, измени основе постојећег система децентрализације. Зато је потребно да *устав* постави *основне* принципе, јер се на тај начин уноси правна сталност у систем децентрализације и стаје на пут свакој произвољности обичног законодавног тела. И једни и други греше. И први који сматрају да устав окамењује оне правне установе које стоје у најтешњој вези са социјалним животом, и други коју у уставу гледају најаче гарантије сталности у правним установима. Први греше зато што, из страха од окамењености, прибегавају обичном законодавном телу; они увек кад говоре о уставу мисле на т. зв. вечне уставе. Други

зато што, из страха од произвољног рада обичног законодавног тела, држе да ће сваки устав без разлике гарантовати у довољној мери сталност у правним установама.

Истина је да правне установе не треба оставити произвољности и несталности, и да не треба правне установе због тога страха довести у положај окамењености. Али се ни од једног ни од другог не спасава ако се прибегне вечним уставима или обичном законодавном телу. Не може се уопштавати тако као да свако законодавно тело мора бити извор произвољности. Сваки устав не мора представљати окамењеност. Све зависи од конкретног случаја, како је конструисано законодавно тело и какав му је пословник, да ли омогућава или не произвољности у раду; исто тако, какав је и устав, да ли је т. зв. онај вечни или онај променљиви (flexible)[1]). И сад, у случају ако је устав променљив, онда му треба дати да он постави пословне принципе система децентрализације, а ако је т. зв. вечни, онда треба оставити обичном законодавном телу, али под тим условом да оно не даје могућност и за произвољност и несталност у основним управним установама. Главно је сачувати систем децентрализације од честих и произвољних измена и допуна.

6. Да се осети да између делова локалних управних јединица и целине, државе, постоји уска природна веза, и да делови не би често заборавили на своје дужности према целини, — над радом локалних управних јединица треба да постоји надзор државе. Надзор има бити *правни* и *политички*. Држава, када врши *правну* контролу, само пази да се рад децентрализоване локалне управе креће строго у границама закона и законских уредаба. У овом свом правном надзору држава настоји да као будни чувар интереса целине што боље их очува, и да одржи у равнотежи уске односе између локалних тела и државне целине. Њена улога је овде улога строгог и неумитног надзорника. Чувајући интерес целине, она чува и законски загарантован локални интерес. Држава баш својим правним надзором све више присиљава локалне управне јединице да свој рад ограниче строго на своје локалне интересе и да не прелазе законски одређене границе

---

[1]) W. Hildesheimer, Über die Revision moderner Staatsverfassungen, 1918.

у интересу целине, трошећи и расипајући своје ограничене снаге. *Политички* надзор државна власт врши оцењујући рад локалних органа са гледишта *целисходности*, опортунитета државних и локалних интереса.

Систем децентрализације загарантован ће бити са правне стране тек онда кад се државни надзор ограничи строго на *правну* страну, и кад он нигде и ни у ком случају, у природном кругу послова локалних тела, не пређе у политички надзор државе. Надзор из целисходности може се државној власти дозволити једино у кругу њених *пренетих* послова, али и ту се морају поставити одређене границе, да не би целисходност била злоупотребљена. То је правило. Изузетака може бити, само у томе случају закон мора тачно да одреди кад и у коме опсегу има се кретати надзор целисходности. Без тих граница, чим држава свој *правни* надзор претвори у *политички* надзор, са системом децентрализације свршено је. На пр., у Француској контрола целисходности у локалној управи има врло широк обим, зато Jéze и вели за префекте, органе који врше ту контролу, „qui ne servent pas la politique du gouvernement au pouvoir". Држава у надзору своме не пита само да ли се рад локалних управних јединица креће у границама закона, него и да ли је целисходан. А *целисходност* је тако широк појам, да се под његов плашт могу сакрити све централистичке амбиције државне власти. Зато сви децентралистички системи искључују овај неодређени политички надзор као супротност његовој основној идеји: очувати и остварити у потпуности локалне интересе. Или политички надзор без управне децентрализације, или управна децентрализација без политичког надзора државе, трећега нема.

У Енглеској, где је најпотпунији систем децентрализације спроведен, политички надзор не постоји. Енглез није дао централној власти L. G. B.-у (Local Government Board) да врши ни законску контролу а камо ли политички надзор. Енглез нема поверења у централну власт, чак ни кад врши законску контролу. За Енглеза је највећа гарантија суд, у у њему гледа највиши ауторитет. Тај велики нимбус суда да се само историјски објаснити. Наиме, суд је био, а и данас је, најјача брана слободе и чувар устава и читавог правног живота Енглеске. Правна држава Енглеске резултат

је у главном судских одлука; субјективна јавна права Енглеза исто тако су путем судских одлука даље израђивана и проширивана. Тај велики ауторитет суда у Енглеској имао је дубоке јавно-правне последице. Дубоко укорењена бојазан да је државна управа увек способна да манифестује своју својевољност, да ограничава слободу и вређа права грађанина, изазвала је потребу да се читава управа стави под контролу суда.[1]) И локална управа Енглеске није могла ни доћи под контролу другог кога органа до ли суда и парламента, а тек од 1871. индиректно под контролу једног посебног централног тела, т. зв. Local Government Board-a.[2])

У Америци суд има још већи правни значај. Јер, док у Енглеској одлуке суда долазе под контролу парламента, дотле у Америци одлуке парламента долазе под контролу суда. Енглеска је земља супрематије закона, а Америка супрематије судства. У Америци суд има највећи ауторитет какав може у опште да постоји у једној земљи. Као чувар Савезног Устава, он решава спорове који се појаве између појединих савезних држава, поништава све одлуке скупштине и управне власти, које су противне Уставу, другим речима: судска власт је највиша власт у Сједињеним Државама Северне Америке, она стоји изнад парламента и управе. И Американци у својој штампи, кад хоће да оцртају ту велику власт суда, називају је »судска олигархија«.

Haines објашњава врло занимљиво како се у Америци дошло у праву до идеје супрематије судства. Човек је створ који подлежи законима свога творца, Бога. Законодавно тело (temporal legislation) доносећи законе не сме доћи у сукоб са законом божјим. Стога и рад парламента мора увек бити контролисан божјим законом и ауторитетом, да ли стоји са њиме у сагласности. Та идеја највишег закона у Америци води порекло од идеје божјег закона. Имајући пред собом највиши закон кад су грађанска права и слобода вређани самовољом краља и парламента, Американин је осећао

[1]) Dicey, Introduction to the Study of the Law of the Constitution, 7. ed., 1903., p. 191, вели: The rule of law on the ground that the general principles of the constitution are with us the resultat of judicial decisions etc

[2]) Koellreutter, Verwaltungsrecht in England, 1912; Redlich, Englische Lokalvewaltung, 1901, вели „die englische Lokalverwaltung ist also praktisch genommen im Parlamente vollständig konzentriert", p. 736.

тада потребу за једним основним законом, који би био изнад краља и парламента. Судови су били у рукама краља, а рад парламента, без икакве контроле, претворио се у деспотизам и тиранију. Грађанске слободе и права била су вређана и гажена. Зато се појавила потреба да се створи, поред највишег закона, једно тело које ће чувати тај највиши закон, и рад законодавног тела и управе довести у границе и под контролу тог највишег закона, Савезног Устава. То тело је Врховни Суд. Американци су мислили да ће помоћу њега индивидуална права и својина бити боље осигурана од узурпације управе и законодавне власти. Неограничена власт законодавног тела и управне власти створила је супрематију судства у Америци, која је постала основни принцип јавног права Америке. Како су и парламент и управа под контролом суда, то је сасвим разумљиво да је и локална управа под контролом суда[1]).

* * *

Кад се надзор државне власти смањи, кад добије карактер правне контроле, и кад се контрола целисходности сведе на најужу меру, а њена примена се ограничи само на оне случајеве које је закон изрично предвидео, или да је уопште нема, као што је случај у Енглеској, онда се децентрализација претвара у самоуправу. Све дотле локална управа је само *децентрализана*, јер је извршена деоба атрибуција између централне и локалне управе, али самосталност и слободна воља у одлучивању и управљању локалним пословима и даље остаје ограничена.

Ови услови, од којих зависи систем децентрализације, нису подједнако испуњени у свим земљама. Како стоје у тесној вези са политичким идејама, економским и социјалним приликама, и географским положајем појединих земаља, то је онда разумљиво да од потпуности њихове зависи какав ће бити систем децентрализације у појединим државама, да ли већи или мањи.

Др. Федор Никић

---

[1]) Ch. G. Haines, The American doctrine of iudicial Supremacy, 1914.

Археофилософија као извор Ирационализма

— Из проблема нове филозофије живота —

Пошто је крајем XIX. века владао хаос у мишљењима и теоријама, велики део филозофских струјања осећао је потребу ревизије дотадањих смерова и теорија; и ма да се представници критичког идеализма враћали великом кенигсбершком филозофу, јер се чинило да је његова филозофија, у основама својим, philosophia perennis, ипак није чудновато да се, и поред тих ревизионистичких тежња, развила Нова Филозофија која се обележила именом Ирационализма, Еволуционизма, Филозофског Неоромантизма. Гносеологија је донела резултате да можемо оперисати само са феноменима, а да до нумена никада не можемо доспети. Она је тврдила да су време, простор и каузалитет готови оквири у које стварност насилно утискујемо. Али, при томе, она је нешто основно предвидела. С тим оквирима не можемо се помирити докле год не знамо њихово порекло, њихов начин постанка. Настаје питање јесу ли баш те интелектуалне форме и те апстрактне категорије једине форме кроз које пролази материјал нашега сазнања, и осећа се потреба да се живот ума посматра у осветљењу развитка универзалног живота и да се, даље, Гносеологија обделава у најприснијој вези са Биологијом. Данас се увиђа

да су те интелектуалне форме, ти категоријални оквири, и сувише тесни да би се њима цела стварност могла докучити. Противници неокритицистичких догми, које значе апсолутизацију морфолошког и идеолошког момента у сазнању, иду за леђа тој поапсолућеној морфологији и, у свом гносеолошко-динамичком, логичко-флуктуалном стремљењу, »копају дубље«, подвлачећи питање постанка самих идеалистичких претпоставака. Живот садржи тога много више него наше детерминисане формуле и антропоморфни појмови. Кад се год који философски нараштај изгуби у пустошима и ледовима јалових апстракција и, из немоћи, престане даље постављати ватрена питања — а у томе и лежи процес философије, — увек су потоња колена морала тражити додира са бујним неисцрпним животом с том стварном стварношћу, јер само понирање у живот подиже и размиче линију сазнавања. Натраг животу! Тим покликом замењен је рационалистички поклик: Натраг Канту! Логичке функције само су део философије, оне нису цела философија. Дакле, да се савлада целина света није довољна сама рационална страна, него се мора оперисати и са ирационалним, металогичким елементима. И зато је ирационализам, философија живота, философија активизма и стваралачког развитка, пунији израз данашњег времена и јачи инструменат живота и културног развитка. Он је у најужој вези са свима савременим културним зрачењима у Уметности, Религији и Социјалним Наукама. Отуда, он је и богатији извор будућности.

I.

Живот душе радо се упоређује с хераклитском реком која се непрекидним струјањем свакотренутно обнавља. Она нормално протиче сталним својим коритом, док њеном површином таласи играју прилично увек исту ритмичну игру. Од времена до времена, та река, потоцима-утисцима узнемирена, зна да брже потече и од силних вода-осећаја набуја, па се у напону и бесу понекад прелије и изван граница свога корита или из таме дубина избаци на светлост сакривене тајне доњих слојева, а онда се опет поврати у свој нормални ток с облигатним шумом ритмичких таласа. Ми обично видимо ону главну струју на површини, а не слутимо какве се тајне струје крију у дубинама. Тек понешто допре до наших очију, ако олује и вихори површину потресу и ону нормалну струју помере, или

кад она изгуби своју равнотежу и ритам, па пробуђени демони дољих вртлога и понора избију на површину и измене њен најистакнутији аспект.

Talia jactanti stridens Áquilone procella
Velum adversa ferit fluctusque ad sidera tollit.
— — — — — — — — — —
Hi summo in fluctu pendent; his unda dehiscens
Terram inter fluctus aperit; furit aestus arenis.
(Verg. *Aen.* I, 102—107)

Тако и коритом наше душе нормално протиче река наших стања, док површином њеном у свести мање или више пливају нормалне, од тренутка до тренутка узнемирене литије различних доживљаја. Наша пажња обузета је обично оном струјом доживљаја која је тренутно најприметнија и која протиче посматралиштем свести; а како она у једном тренутку може да запази одређен број доживљаја, остају јој незапажени сви они таласи-пратиоци свести. Они се само успут примете као жубор невидљива врела у маховинастој пећини крај друма. Они час излећу пред господара, а час, као уплашени, отискују се до обала свести. Али, испод површине свести, као и у реци, тврд сан боразе непознати слојеви који нису само она стања која тренутно нису на површини свести и она која су се пред потребнијима и важнијима уклонила на одмор, него су то скривени понори, стари слојеви, прадревна наслеђа минулог индивидуалног живота и оне неизмерне караване минулих далеких и најдаљих нараштаја. Сва та латента стања што се налазе у дубинама испод површине свести зову се *подсвест*.

У нашој подсвести, поред индивидуалног слоја, налазе се слојеви колективног наслеђа, инстинкти и праслике што их Јунг зове архетиповима *(Psychologische Typen)*. Те прилике то су стара наслеђивана искуства и мудрости којима су, кроз поворке времена, живели неизбројни минули нараштаји, стицали их у додиру с природом и са животом и њима реаговали на тајне живота и васељене. Такав фонд прастаре Филозофије лежи у свакоме од нас, и та наслеђа, те изнадвремене мудрости, треба да се покрену, актуализују, да се преливају у савремена чула, да се модификују у мудрост и у искуство актуалних тренутака. Као из неког сна, треба у данашњој свести пробудити празнања и праоткровења којима се човек руководио у свом прадетињству. Као дете што говори са

свима стварима и бићима у својој околини, тако је и духовни прачовек говорио са целом околином и био у много присније вези с њом но данашњи човек, и цела околина и цео космос говорио је с њим. Као митски Антеј са мајком земљом, треба наћи додира са дневним сакривеним илуминацијама духовног прачовека, понирати у Палеофилософију, прокрчити пута између изгубљеним терминологијама и речима о којима већ говори француски мислилац XVIII. века Сен Мартен у својим књигама *Des erreurs et de la verité* и *Tableau naturel des rapports qui existent entre Dieu, l'Homme et l'Univers*. То се постиже проматрањем тих праслика. Искоришћавање тих древних наслеђа није лако, јер она имају општи карактер и, отуда, прилагођују се сваком времену својом општношћу а ни за једно својом особеношћу. Ту, опет, свест и њезин интелекат морају да буду у служби тога искоришћавања, да изнадвремено искуство минулих људстава искористе у актуалне потребе и сврхе. Архајски дијалекат философирања излази као материјал који Логика треба да обделава. Мишљење данашњих примитивних дивљака одговара архајском менталитету примордијалних пранарода и примитивних друштава пре развитка културе (L. Levy-Brühl: *Les fonctions mentales dans les sociétés inferieurs*).

II.

Главна особина тога архајског типа философирања је *тотално доживљавање* у коме, поред рационалних елемената, врше своје посланство ирационални, металогички, парапсихолошки елементи. Према спољашњем свету човек се још односи *целим* својим бићем, осећала се плерома живота у неслућено присној вези но данас (Милош Ђурић: *Мит о сунчевој сестри*, Београд 1925, стр. 42, 43). Тај тоталитет доживљавања и тоталитет реаговања на свет и ствари ваља поново стећи, али то не значи враћати се натраг и отуђивати се од логичке функције, а апстрактивно-анализаторне моћи логичке како је она данас резултирана, него значи послужити се архајским дијалектом философирања као корективним инструментом за наша рационална оријентирања, па из та два начина усавршити философске методе, подићи нов свет, изразити пунији, интензивнији живот, стећи богатије осветлење и довити се ближе вечноме смислу. Одбацивати мисију интелекта и

логичких функција значило би негирати цео наш развитак, цео прогрес од духовног прачовека до данас. Обадва дијалекта треба да се узајамно коригују, један другим прожимају, и само из загрљаја тога узајамног деловања изаћи ће на видело интимна суштина, синути пунина живота, оно што Упанишаде изражавају композитом *brahma-atma-aikyam*, јединство брахмана и атмана.

У нашој подсвести леже тисућлећима наслеђиване праслике које нам могу послужити као инструменти ирационалног сазнавања. Снабдевени тим прасликама, можемо с успехом, као птице ронилице, силазити у тамне дубине металогичког света. Буђење тих искустава у подсвести и њихово везивање за логичке функције резултираће развитак узајамне хармоније у којој логички моменат неће више бити као неки херувим с пламеним мачем који чува уски рај Рационализма, као у данашњим системима (марбуршком *панлогизму*, баденском *аксиологизму*, Хусерлову *феноменологизму*, Ремкеовој *Основној Науци* и другима), него ће постати Ἑρμῆς ψυχοπόμπος, пријатни сапутник који ће дух наш да прати на његовом гносеолошком путу у трансцедентне области.

Тешкоћа синтезе теоретске контемплације и практичног активитета, дакле тешкоћа тоталитета произлази из превласти Рационализма. Рационализам, научно-формални, логичко-дискурзивни моменат у једном делу Савремене Философије, односи се на форму, а не на садржину. Отуда она површност и плиткоћа којом се карактарише данашњи општи западни дијалекат философирања за разлику од источног који се интуитивним сазнањем пење на последње висине и силази у последње дубине и постизава прави смисао и прави живот: Китајац доживљује потпуно остварење оног што он зове *Tao*, браманист оног што зове *Atman*, *Brahman*, *Purusa*, будист понире у *Nirvanam*, платоничар доживљује ἕνωσις са оним што је ἓν καὶ πᾶν, суфичар се у сагоревању *(fena)* разрешава у божанство (Милош Ђурић: *Културна мисија Словена*, Српски Књижевни Гласник, 1924., св. 1 и 16 апр.). Ко хоће садржину да обухвати, да задобије синтезу субјекта и објекта, оно што се зове coincidentia oppositorum, он мора бити предметом опседнут, мора да урони у интуитивну контемплацију (Res tantum cognoscitur, quantum diligitur, Аугустин). И само је опседнути посједник чуда и тајана, јер је он сам тајна постао.

Наука је логичко-дискурзивна, аналитичко-редуктивна, спекулативна; философија која је интуитивна, ирационална, космогонским, религиозним Еносом прожета, прелази границе Науке, али увек остаје Философија. Из тога централног религиозног догађаја зрачи једна динамика, ентелехија религиозне свести која стреми форми у знаку Логоса, који је не само контемплативно сазнање него и стваралачки чин. Та динамика резултира јединство облика и садржине, синтезу теоретске контемплације и активитета. Рационализам је само један сектор философске свести, и он, у свом детерминизму и релативизму, само је један део тоталитета живота и васељене; и само у логизму гледати сво зрачење философске свести значи радити на очајном осиромашавању живота, значи живот сужавати и чинити га све више једностраним. Логизам не отвара путеве у област мудрости, он даје само спољашње знање. Као и све што је метафизичко, њему је туђ и смисао индивидуалитета, значење личности и њене везе са смислом света и историје. Те везе стичу се гносеолошким инструментима архајског типа мишљења који се карактерише религиозним доживљајем јединства света и философском интуицијом пунине живота. Отуда зрачи тоталитет философске свести, искуство еона и мудрост мириjада, просветлуцавају блага која су изнад времена, блиска праизвору и, отуда, блиска смислу вечности. Зато је човеку екуменскога типа, човеку који хоће да живи најширим, највишим и најдубљим животом, потребно да негује оба дијалекта, архајски и спекулативни, интуитивни и рационални, металогички и логички, онај којим се доживљује и онај којим се формира. Према свему што је досад речено, Археофилософија или Палеофилософија може да буде најосвежавније врело Ирационализму или Металогизму, за чијом биолошко-флуктуалном проблематиком далеко заостаје морфолошка статичка проблематика Рационализма.

III.

Наша философска делатност није исцрпљена једино рационалним моментом, нити се наше изживљавање своди само на интелектово испредање празних схема, балзамисаних норама, фосилних истина. Из горњих мисли о Археофилософији можемо да наслутимо колики стоје скривени, непредстављиво големи извори снаге и живота који очекују додир да ги се развили и у кретање ставили.

Рационализму су потпуно страна та скривена врела живота и снаге. А осећати или обраћати пажњу на то да та неоткривена врела и те неактуалисане снаге ћуте у нама као луковица у земљи, као искра у кремену, не значи ли то већ и евоцирати на живот оно што је најбоље у тим непроцветалим и незамирисаним снагама; не значи ли то већ у визији доживети сјај и лепоту културе на једној висини до које ће се развити те снаге кад свој сан изборave и пробуде се у зоре нових напора и стварања; не значи ли то већ унапред осећати сласт воћа које би те снаге убрале после многих историских пипања, лутања и тражења? Живот је као море које, после осеке, оставља на обали увек нове шкољке бисеродавке. У Филозофију има да уђе *цео* човек, не само онај који излогисава појмове и конструише категорије, него и онај који осећа и лута, који тражи и дела. Живот није само оно што се не може сместити у једну категорију, него је живот и оно што се не може сместити ни у цео космос. Живот, богати, раскошни, невезани, он је највиша моћ и вредност, живот радости и болова, живот смисла и бесмисла, живот очарања и одрицања, живот хладних, неумитних закона, и живот ускомешаних и вечито усталасаних страсти. Човек није на земљи само за то да изинтелектуалисава непрестане изме и исконструисава њихове методе, да седи крај пећи или за катедром, па да подгрејава и прегрејава прастара гносеолошка питања, чија решења и полурешења нимало нам живот не осмишљавају, јер се с њима само налазимо као у страном свету без икога свога, као деца међу браћом или сестрама али без мајке, као путници на беспућу, сви се знају, али немају воће, него је он и зато ту да стоји усред живота, да донесе вредност и топлину постојања и нађе животу лепоту. На тај начин Филозофија неће бити само сува апстракција и јалова дијалектика, мртва метода и хладна ученост, него ће бити и стварни живот са смислом, леп као песма што из дубине срца извире. Неће бити само Логика и Гносеологија, чиста наука и априористичка метода, него и ведар, непомућен живот и чиста, непомућена срећа. Неће бити само *φιλοσοφία*, него и права *σοφία*.

Милош Ђурић

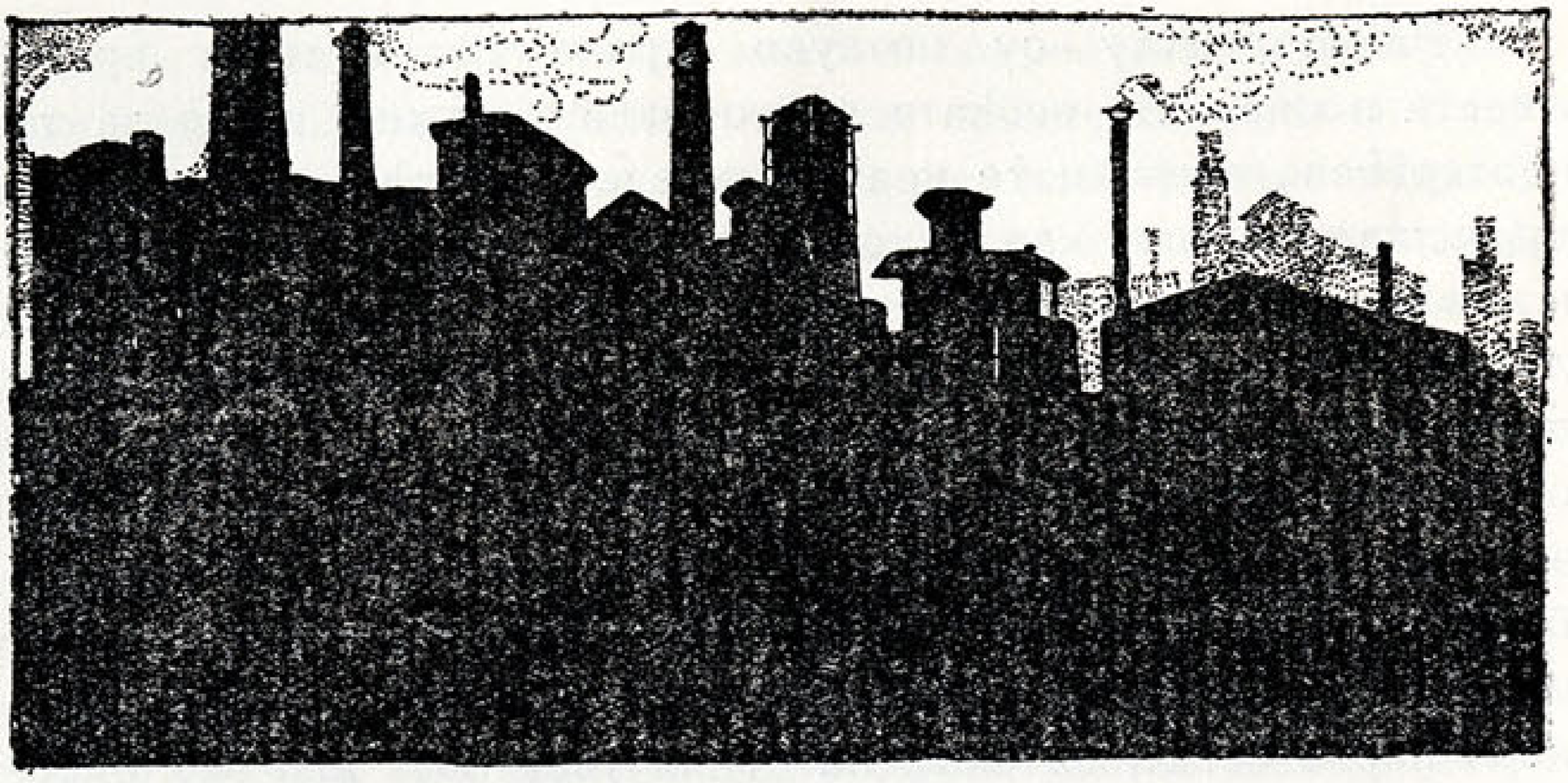

Радови Николе Тесле на пољу електрицитета високих напона

Једно од најважнијих питања технике јесте пренос снаге на велике даљине. Главни извори снаге јесу: угаљ, нафта и водопади. Угаљ и нафта налазе се у ограниченим количинама на земљи, и временом ће њихове количине бити сведене на мале мере, јер индустрија и саобраћај сваким даном троше огромне количине. Водене снаге стоје међутим у неизмерним количинама на расположењу, и код њих нема опасности да ће једног дана нестати, јер се стално попуњавају и занављају. Природна је дакле мисао да се водене снаге у што већој мери искористе за индустријске и саобраћајне потребе, и искоришћавање водене снаге напредује данас гигантским кораком. Милијарде се данас троше на искоришћење водених снага, и временом ће се све више трошити, јер ће се у хидротехничке централе уложени капитали све боље рентирати, и једнога дана, када се количине угља и нафте у појединим земљама исцрпу, остаће једино водене снаге, које ће нам давати сву потребну енергију за животне потребе.

Енергија водених снага не би имала за човечанство ону велику важност, коју данас има, да не постоји могућност да се та енергија сигурним средствима и на економској бази

може преносити на врло велике даљине. Та средства данас постоје. Ум човечји, који је створио данашњу културу и технику, не мирује, већ непрекидно ради и ствара. Једно од највећих дела технике јесте практично решење проблема преноса снаге на велике даљине, и ово велико дело остварено је радовима генија Николе Тесле.

У ранијим чланцима већ сам изнео да је Тесла створио генераторе вишефазних струја и вишефазни мотор обртног поља, и да је овим проналасцима и открићима остварен пренос енергије на велике даљине. Напоменуо сам и то да је за рентабилност преноса снаге на даљину од битне важности питање висине напона (потенцијала), јер што се већи напони употребе у толико се могу тање бакарне жице за линију искористити, и у толико је пренос снаге на врло велике даљине јефтинији. Осамдесетих година, када је Тесла отпочео своје велике и напорне радове, који су преобразили електротехнику, радило се са сразмерно ниским напонима, највише до неколико хиљада волти, и само су првокласне електричне фирме биле у стању да израђују машине и трансформаторе са напонима ове величине.

Док се, дакле, цео научни свет још бавио напонима од највише 5000 волти, дотле је Тесла вршио експерименте са напонима од 500.000 и више волти, и овим експериментима створио је основу за модерну електротехнику високих напона (haute tension, high potential, Hochspannung).

Ови експерименти, који су поред система и генератора вишефазних струја и мотора обртнога поља (champ tournant, motors for multiphase alternating currents, Drehfeld-Drehstrommotor) разнели славу Николе Тесле по целом свету, представљају један огроман рад, у који је Тесла утрошио много година. Данас се развила читава наука о електрицитету високих напона, као што постоји огромна научна литература о вишефазним струјама и мотору обртног поља и о бежичној телеграфији. Све то базира на идејама и радовима Теслиним. У бежичној телеграфији, као што сам у прошлом чланку изнео, поред Теслиних система и радова играју велику улогу и теоријски радови Максвела и Херцови експерименти, дочим електротехника високих напона и вишефазних система искључиво на Теслиним радовима базира. Све што је доцније на овом пољу учинила наука и индустрија, која данас при преносу

снаге искоришћује напоне од 100 и 200 хиљада волти, има за основу Теслине идеје и експерименте.

Ја ћу у следећим редовима покушати, да упознам читаоце са радовима Теслиним са високим напонима, и служићу се при том, као и у ранијим чланцима, цитатима из Теслиних предавања.

Високи напони производе се у трансформаторима, и у колико су напони већи, у толико је теже изоловати жице. Цео проблем произвођења високих напона своди се на то да се жице појединих калема у трансформатору изолују међу собом тако да се спрече кратке везе струје, четкаста и млазевита пражњења и пробоји изолације. Пре Тесле су изграђивани трансформатори са ваздушним хлађењем, и са овим трансформаторима произвођен је напон од свега неколико хиљада волти. Тесла је међутим за своје радове требао високе напоне, и морао је да изведе многобројне експерименте са разним изолационим материјалима, и да конструише разне форме трансформатора, док није потпуно испитао читав проблем и створио трансформаторе са изолацијом која је могла да издржи стотине хиљада волти.

При овим радовима констатовао је Тесла да проврело уље има одличну моћ изолисања код високих напона, и да је само помоћу проврелог уља могуће на технички сигурној основи градити трансформаторе за врло високе напоне. Тесла је конструисао разне форме оваких трасформатора, потопљених у проврелом уљу, са и без гвозденог језгра. На слици бр. 1 приказан је један трансформатор без гвозденог језгра, којим се Тесла служио при своме предавању у Лондону 3. фебруара 1892. год. Износим овде овај трансформатор због његове историјске важности, и описаћу га у кратко.

На слици се виде калеми примарне и секундарне струје. Примарна струја приказана је дебелим круговима, који су на слици означени са словима PP. Секундарна струја приказана је великим бројем малих кругова, и означена је словима SS. Кад се у примарни калем пусти струја извесног напона и извесне јачине, онда се ова струја трансформира у секундарну струју врло високог напона. Ово трансформирање врши се помоћу индукције јер смо помоћу индукције у стању, као што сам у ранијим чланцима већ изложио, да изазовемо у секундарном калему индуцирану струју када кроз примарни

калем пропустимо наизменичну струју. Обадва калема смештена су у један дрвен сандук, који је на слици означен са B. Дрвени сандук обложен је споља цинканим плочама Z, које су са свију страна добро залемљене. Између калема и дуварова сандука остављено је довољно простора, који је испуњен провреlим уљем. У место дрвеног сандука са цинканим плочама може се употребити и гвоздени сандук, и калеми се тада постављају на једној подлози од порцеланских изолатора. Секундарни калем

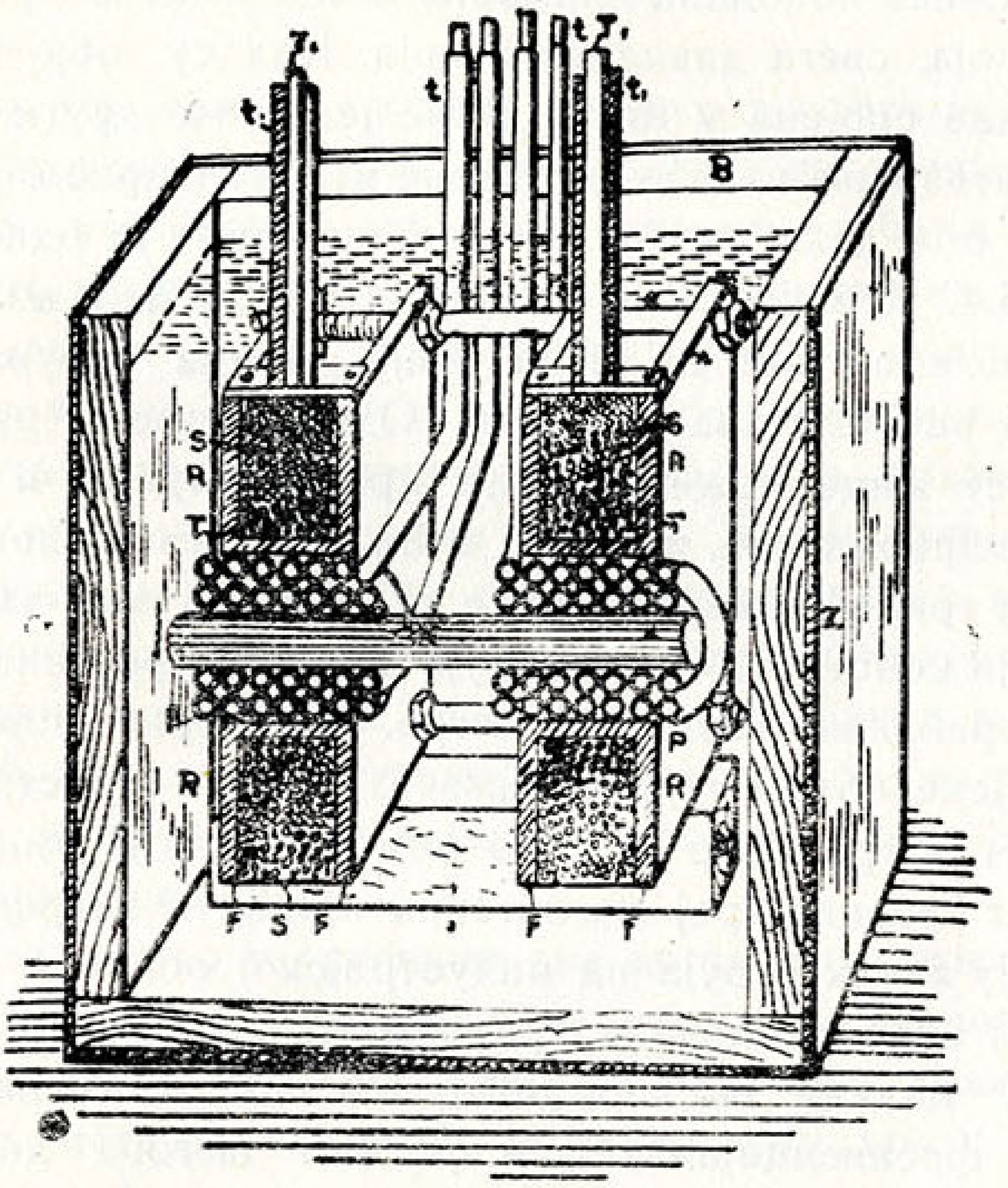

Слика бр. 1

састављен је из два калемска скелета RR, од ебонита или тврде смоле, који су за 10 сантиметара растављени пречагама »c« и завртњима такође од ебонита. У сваком се скелету налази по једна цев од ебонита T, и за ту су цев пришрафљене две четвртасте даске од ебонита FF. Секундарни калем направљен је од жице, изоловане гутаперком, и има 26 слојева са по 10 завоја у сваком слоју, што даје 260 завоја за сваку половину калема. Обе половине су намотане у супротном правцу и спојене међу собом у низу. Спајање између обадве половине извршено је изнад примарног

калема. Примарна жица PP намотана је у два дела и у супротном смислу, око дрвеног калема W, и њихова четири краја изведена су кроз уље напоље пролазећи кроз цеви од тврде смоле tt. И крајеви секундарне жице T_1T_1 изведени су кроз уље и кроз дебеле цеви од каучука t_1t_1. Слојеви жица, како у примарном тако и у секундарном калему, изоловани су памучним платном, а дебљина изолације стоји у извесном односу са разликом напона између појединих завоја разних слојева. Свака половина примарне жице има четири слоја са по 24 завоја, свега дакле 96 завоја. Кад су оба дела примарне жице спојена у низу, дакле једно за другим, онда је однос претварања између примарне и секундарне струје 1 : 2,7, а кад су оба дела паралелно спојена, онда је однос претварања 1 : 5,4. Цео калем је потопљен у уље и лежи на дрвеним подлогама, тако да је са свију страна окружен слојем уља од 5 сантиметара дебљине. Однос између примарне и секундарне жице може да буде, према потреби и конструкцији трансформатора, и много већи, као што целокупна конструкција трансформатора може на разне начине да се мења; најважнија конструкција за струје ниских фреквенција је она која употребљава гвоздено језгро. Код трансформатора за индустријске потребе употребљава се само конструкција са гвозденим језгром, јер је само помоћу гвожђа могуће сконцентрисати велики број магнетских линија и извршити трансформацију јаких струја на индустријској основи.

Овај овде приказани трансформатор служио је Тесли само за научне експерименте са високим напонима и високим фреквенцијама, али је већ његова конструкција у принципу основа за модерне конструкције трансформатора високих напона. Односно овога трансформатора цитираћу овде још неке појединости из поменутог Теслиног предавања, да би се видело какве је све мере морао Тесла да предузме при радовима са високим напонима.

Изводећи експерименте са овим трансформатором Тесла каже: »Узевши у обзир вероватну употребу трансформатора на многе практичне циљеве и његово могуће увођење у лабораторије за научна испитивања, неколико још примедаба односно конструкције таквога трансформатора неће бити сувишне.

Неопходно је потребно узети за такав трансформатор жице што је могуће боље изоловане.

Добри се трансформатори могу правити жицама обложеним са више слојева памука, кувајући их дуже времена у чистом воску и ладећи их под умереним притиском. Добра страна таквих трансформатора у томе је, што се њима може лако руковати, али по својој прилици никад не могу дати тако добре резултате као трансформатор потопљен у уљу. Осим тога изгледа, да велика количина воска утиче некорисно на трансформатор, док код уља као да то није случај. Може бити томе је узрок, што су диелектрични губици у течностима мањи.

У почетку сам се служио свилом и памуком омотаним жицама потопљеним у уљу, али сам поступно дошао до жица гутаперком изолованих јер су се оне много боље показале. Гутаперком изоловане жице повећавају капацитет трансформатора а то је (ако је само трансформатор велики) слаба страна калема кад се ради са високим фреквенцијама; с друге стране гутаперка је издржљивија него иста дебљина уља а то се по сву цену мора узети у обзир. Кад је трансформатор једном у уље потопљен, не сме се више никако вадити напоље, нарочито не на дуже време, јер иначе гутаперка испуца, и трансформатор не вреди ни пола толико колико је пре тога вредио. Могуће је, да гутаперку врло слабо нагриза уље, али после осам до девет месеци натапања, нисам нашао никаквих рђавих знакова.

Ја сам нашао у трговини две врсте гутаперком изолованих жица: код једне врсте је гутаперка непосредно уз метал, код друге није. Па како се нарочито тражи, да се сав ваздух истера, сигурније је узети прву врсту жица. Ја навијам трансформатор у самоме уљу, тако, да се свака празнина њиме испуни. Између појединих слојева мећем платно кувано у уљу, кога дебљину одређујем рачуном према потенцијалној разлици између завоја. Изгледа да разлика није велика па ма каква врста уља била; ја узимам парафинско уље или ланено уље.

Да би се и најмања количина ваздуха што потпуније искључила, врло добар начин, који се нарочито лако може употребити код малих трансформатора, био би овај: — Ваља направити кутију или сандуче од тврдих дебелих дрвених дасака, и дуже га времена прокувати у уљу. Поједине даске треба да су тако спојене, како би сигурно издржале спо-

лашњи ваздушни притисак. Кад се трансформатор у ту кутију намести и утврди, онда се кутија затвори јаким поклопцем и покрије металним плочама које се на саставцима добро залеме. На горњој се страни отворе две руше кроз метал и дрво и у њима се утврде две стаклене цеви пазећи при том да се оне тако наместе да између њих и дувара не може ваздух пролазити. Једна се цев споји са шмрком за извлачење ваздуха, а друга са судом у коме има довољно прокључаног уља. Последња цев има на дну мали отвор који је славином затворен. Кад се сав ваздух извуче, онда се славина отвори и уље полако улази. Радећи тако, није могуће да између завоја заостану ваздушни мехурићи, који су главна опасност за трансформатор. Ваздух се на тај начин савршено истера, по својој прилици боље него и самим кључањем, које се у осталом не може ни употребити кад се за трансформатор узму, гутаперком изоловане жице.

За примарни калем узимам обичне равне жице са дебелом памучном изолацијом. Плетенице од врло танке изоловане жице, згодно исплетене биле би најбоље за примарни трансформатор, али се не могу добити.

Код трансформатора за експериментисање, дебљина жица није од велике важности и може се по вољи мењати; само ако се други услови тачно испуне, пресек неће ни у колико утицати на резултат.

Ја сам се мало дуже задржао код разних врста четкастог или млазевитог пражњења нарочито с тога, што студирајући их ми не само посматрамо феномене лепе за око него нам они дају повода да размишљамо и доводе нас до важних закључака од практичне вредности. У раду са алтернативним струјама врло високог напона не могу се предузети довољне мере да се спречи четкасто пражњење. У самом спровођењу тих струја кроз индукциони калем или трансформатор, четкасто је пражњење извор највећих опасности за изолацију. Нарочито се код кондензатора мора истерати и најмања количина гаса, јер су ту напуњене површине близу једна другој, и ако је потенцијал висок, онда као год што какво тело пада кад се пусти, исто ће се тако изолација покварити ако само једног гасног мехура буде било па ма какве величине он био, док на против ако је сав ваздух брижљиво истеран, кондензатор ће сигурно издржати и врло

високе потенцијалске разлике. Па и сам спроводник наизменичних струја врло високога напона, може се оштетити каквом шупљиком или малом пукотином у изолационом слоју јер у такој шупљици може бити гаса под слабим притиском; и пошто изгледа да је готово немогуће сасвим избећи такве мале непотпуности, ја сам дошао на мисао да ће се за наше будуће преношење електричне енергије помоћу струја врло високог потенцијала употребљавати течни изолатори. Цена је ту врло велика препона, али ако употребимо уље као изолатор онда се електрична енергија од рецимо 100.000 или још више волти и врло високих фреквенција може пренети лако и сасвим сигурно на индустријској основи на даљине и од хиљаде миља.

Права особина уља и течних изолатора у опште кад су изложени учестаним променама електричних сила, јесте у томе, што растерају сваки гасни мехур, који би се у њима десио и растуре га по целој својој маси обично много пре него што се каква повреда може десити. Тај се процес лако може опазити са обичним индукционим калемом кад се примарна жица извади а један крај цеви око које је секундарна жица намотана, затвори, па цев напуни каквим провидним изолатором, као што је на пример парафинско уље. Примарни калем, кога би пречник био око 6 милиметара мањи од унутрашњег пречника цеви, сад се замочи у уље. Кад се кроз жицу пропусти струја онда се гледајући озго кроз уље виде многе светле тачке — ваздушни мехурићи, који су постали увлачењем примарног калема, и који су се усијали услед врло јаког бомбардовања. Затворени ваздушни молекили ударајући о уље, загревају га; уље почне циркулисати носећи са собом ваздушне мехуриће, док се најзад ти мехурићи растуре и светлих тачака нестане. На тај начин, ако само нису у уљу затворени велики ваздушни мехури, који спречавају циркулацију, штетних варница нема пошто се сво дејство своди на умерено загревање уља. На против ако би се у место течног употребио чврст изолатор, па ма како дебео он био, пробијање изолатора и кварење апарата било би неизбежно.

Истеривање гасних материја из свију апарата у којима су диелектрици изложени бржем или споријем мењању електричних сила, потребно је не само да се избегне могуће кварење апарата, већ и са економског гледишта. На пример

док је у кондензатору употребљен чврст или само течан диелектрик, губитак је слаб; али ако се узме гас под обичним или слабијим притиском, губитак може да буде врло велики. Ма каква била природна сила, која на диелектрик дејствује, изгледа да је код чврстих или код течних тела молекилско кретање које те силе изазивају врло мало: према томе су производи силе и пута, т. ј. рад незнатан иако су силе врло велике. Напротив код гасова је то кретање па дакле и њихов рад велики: молекили се слободно крећу и прелазе велике путеве и енергија тога кретања се губи у облику топлоте или иначе. Ако је гас под јаким притиском, кретања услед електричних сила су мања па дакле и губитци слабији.

Као што се из предњих излагања види, код врло високих напона потребно је с изолацијом врло опрезно поступати. Свакоме који је имао прилике да ради са трансформаторима високих напона, 30.000 и више волти, познато је да су тешкоће услед четкастог пражњења и пробоја изолације огромне, ако се не употреби најбоље проврело уље и ако се на конзервирање уља не обрати потребна пажња. Исто тако, од велике је важности код трансформатора високих напона изабрати најбољи изолациони материјал за изолацију жица међу собом, као и за изолацију између жица и гвозденог језгра. Исто тако је од велике важности питање извођења жица високог напона из трансформатора, и код врло високих напона употребљавају се данас, по Теслином предлогу, шупљи изолатори, који се напуне потпуно проврелим уљем.

Чим је Тесла изнео у својим предавањима резултате својих експеримената врло високих напона, отпочео је жив рад електричних фабрика на фабрикацији трансформатора високих напона, и ова грана електротехнике ушла је у нову фазу. Оно на што се неколико година раније није ни помишљало постало је стварност, и фабрикација трансформатора високих напона, као и употреба високих напона за пренос електричне енергије на велике даљине, развијала се од тога времена наглим темпом. Почетком овога столећа употребљавали су се по Теслином предлогу за пренос енергије на линијама високих напона уљани изолатори, докле год се није развила усавршена фабрикација порцуланских изолатора, што је и данас случај. Али не само трансформатори већ и

други апарати, као што су прекидачи струје и кондензатори, који у електротехници играју велику улогу, изводе се данас за високе напоне искључиво у уљу, и нарочито су кондензатори данас од огромне важности, јер је у бежичној телеграфији без њих немогуће радити.

Као што је Тесла први извео велике епохалне експерименте са трансформаторима у уљу, исто тако је он први извео велике експерименте са кондензаторима, и његове основне конструкције са кондензаторима у уљу и комприраном гасу служиле су за основу свима доцнијим конструкцијама. Кондензатори су справе у којима треба скупљати велике количине електрицитета високог напона; ту је врло велика опасност да се услед диелектричних губитака велике количине електрицитета распу у околну средину, а исто тако је слаба страна кондензатора да се код њих нарочито појављују, у облику малих светлуцавих варница и млазева четкаста и млазевита пражњења, која ослабе и пробију диелектрик. Диелектрици су изолишућа тела, као што је стакло, порцелан, гутаперка, каучук, уље и т. д.; иако овде набројана чврста тела имају много боље особине него уље да повећају капацитет једног кондензатора, ипак је Тесла дошао до резултата да се и кондензатори са течним изолаторима граде, јер се овим конструкцијама постижу много већи резултати него са чврстим изолаторима. Он је конструисао разне форме течних кондензатора; на сл. бр. 2. приказана је једна таква конструкција.

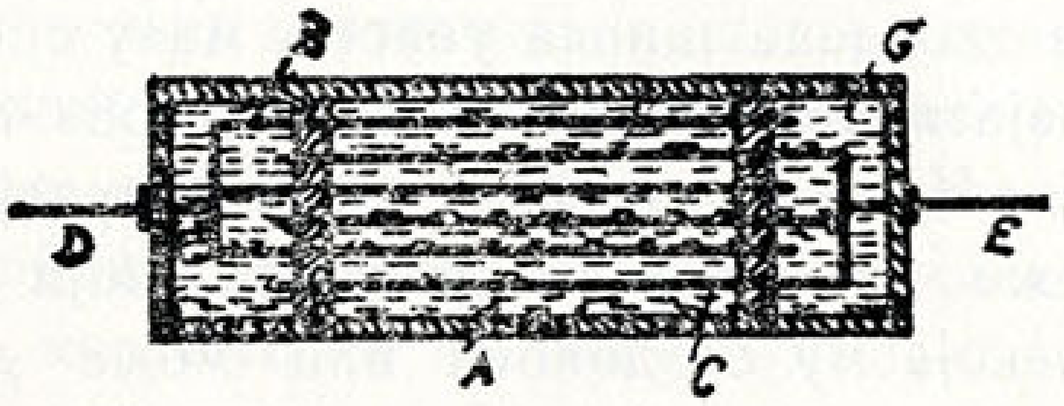

Слика бр. 2.

На слици бр. 2. приказује B три упоредне металне плоче једнога пола, а C три одговарајуће плоче другога пола. Ове плоче су утврђене у кутији A и међусобно помоћу уља изоловане. Цела кутија испуњена је уљем, и из кутије излазе спроводници E и D, који су у вези са плочама B C. Кад се оба спроводника вежу са извором електричне енергије висо-

ког напона, онда се на плочама скупља електрицитет, и, због ове моћи скупљања или згушњавања, нагомилавања електрицитета, оваке справе називају се кондензаторима. Диелектрик у оваком кондензатору је уље.

Испитујући губитке електрицитета код ваздушних кондензатора, Тесла је дошао до великих и важних закључака, и он је ова испитивања извео на тај начин што је један пол високог напона спојио преко једне спирале од изоловане жице са једном лоптом која је била на извесној висини у простору изоловано постављена. Други пол трансформатора високог напона није спојен био ни са каквим телом. Какве је важне резултате Тесла на овај начин постигао не само за конструкцију кондензатора већ и за бежичну телеграфију, у погледу могућности расипања електричне енергије по простору, види се из следећих цитатата из његовог већ напред поменутог предавања у Лондону.

Пошто је Тесла извео велики број експеримената, којима је показао како је могуће помоћу струја високих фреквенција и високих потенцијала усавршити електрично осветљење, и пошто је у вези са овим експериментима објаснио разне друге нове појаве на пољу електрицитета високих напона, Тесла прелази на испитивања у простору изолованог тела и ваздушних кондензатора, и каже:

»Кад се струја кроз калем пропусти, потенцијал је лопте наизменичан и мала се спирална жица понаша сад као да је њен слободан крај спојен са другим полом индукционог калема. Ако се гвоздена шипка унесе у малу спиралну жицу, брзо ће се угрејати показујући тиме, да кроз ту жицу пролази јака струја. Како дејствује у овом случају изолована лопта? Она може да буде кондензатор, који прикупља и враћа енергију, која му се доноси или може да буде као нека врста канала за енергију и услови ће експеримента одредити да ли је више једно или друго. Лопта напуњена високим потенцијалима дејствује индуктивно на околни ваздух или уопште на онај гас у коме је. Молекили или атоми који су близу лопте јаче су привучени и брже се крећу него они даљи. Кад најближи молекили ударе у лопту они се одбију и сударају са свима оним молекилима са којима се сретају у границама индукционог дејства лопте. Сад је јасно да ако је потенцијал постојан, само ће се мало

енергије изгубити тим путем, јер молекили који су најближи лопти дођу до ње, напуне се електрицитетом и од ње одбију и више се ка лопти не враћају све док сав свој електрицитет не изгубе, што се може десити тек после великог броја судара са другим молекилима. Према томе факту сасвим је природно закључити да се са постојаним потенцијалом само мало електрицитета губи у сувом ваздуху. Напротив ако потенцијал лопте не буде постојан већ наизменичан, услови су сасвим други. Сад се дешава ритамско бомбардовање без обзира на то, да ли молекили после додира са лоптом губе саопштену количину електрицитета или не. Што више ако се електрицитет не изгуби судари су силнији. Ако је фреквенција импулса врло мала, губитци изазвани ударима неће бити озбиљни док је потенцијал висок. Али кад се употребе ванредно високе фреквенције и више или мање високи потенцијали губитак може да буде врло велики. Целокупна енергија изгубљена у јединици времена сразмерна је производу из броја судара у секунду или производу из фреквенције, и енергије изгубљене при сваком судару. Али енергија једног судара мора да буде сразмерна квадрату електричне густине лопте, пошто је количина електрицитета саопштена молекилу сразмерна густини. Из тога изводим, да целокупна изгубљена енергија, мора да буде сразмерна производу из фреквенције и квадрата електричне густине, али тај би закон ваљало експерименталним путем потврдити. Са претпоставком, да су претходни обзири истинити, може се брзим наизменичним мењањем потенцијала неког тела, потопљеног у какву изоловану гасну средину, ма каква количина енергије расути по простору. Највећи део енергије, држим не растура се у облику дугачких етарских таласа, који иду на велике даљине као што се то обично мисли, него се троши — у случају изоловане лопте на пример — у ударима и ударним губитцима — т. ј. у топлотним вибрацијама — на лопти и у околини лопте.

Пошто се на основу горње претпоставке, губитак смањује са квадратом густине, и пошто је са струјама врло високих фреквенција скопчано огромно расипање кад пролазе кроз кондукторе, то следује из свега тога, да је боље употребити једну жицу него две. Свакако пак, ако се мотори, лампе или друге справе усавршавају тако да се могу упо-

требити струје веома високих фреквенција, економски ће разлози диктирати, да се употреби само једна жица а нарочито ако су даљине велике.

Кад се енергија апсорбује у каквом кондензатору он се онда понаша тако, као да је његов капацитет порастао. Апсорпције има више или мање свуда, али је она уопште слаба и без икаквих последица, све док фреквенције нису сувише високе. Кад се ради са ванредно високим фреквенцијама па дакле кад су потребни и високи потенцијали, апсорпција — или што се овде нарочито разуме под тим изразом, губитак енергије у гасовитој средини — јесте важан чинилац, који ваља узети у обзир. Према томе изгледа, као да је врло тешко говорити о правом капацитету или вибрационом периоду каквог ваздушног кондензатора, према његовом измереном или израчунатом капацитету, а нарочито, ако је кондензатор врло мале површине а напуњен је међутим врло високим потенцијалом. Па како многи важни резулати зависе од тачне процене вибрационог периода, то тај предмет захтева много брижљивије проучавање других научара. Да би се вероватна погрешка у експериментима о којима је реч, свела на што мању меру, потребно је служити се лоптама или плочама великих површина, тако да густина буде што мања. Иначе, ако се само може ваља употребити уљани кондензатор. У уљу или другим течним диелектрицима губитци нису толики као у гасовитој средини. Па како је немогуће савршено истерати гас из кондензатора са чврстим диелектрицима, такав кондензатор ваља потопити у уље са економског гледишта ако не ради чега другог; он се онда може пунити до крајних граница и остаће ладан. Код лајденских боца губитци изазвани ваздухом сразмерно су слаби, пошто су стањолске облоге широке, свуда затворене и напуњене површине нису непосредно ваздуху изложене; али ако су потенцијали врло високи, губитци могу бити више или мање знатни на или близу горње ивице стањолских листова, где нарочито ваздух утиче. Ако се боца потопи у прокључало уље, она је у стању издржати четири пута већи рад него у обичним приликама, и губитци су незнатни."

Из предњих цитата може се већ видети колико је дубоко проникао Тесла у проблеме које је научно испитивао и про-

учавао. Свака реченица открива нешто ново, што је пре Тесле научном свету било непознато. И све се то износи пред научни свет са несебичношћу, која је основна особина великих генија, са једином жељом да се открију и испитају нове ствари и створе користи целом човечанству. И користи које је Теслин гениј дао човечанству неизмерне су. Његов ум непрекидно ради и ствара, и у његовим радовима види се једна линија која одређеним правцем води великом циљу, који себи нико ни пре ни после није поставио: преносу енергије на највеће даљине без икаквих жица. И да би се тај крајни циљ могао постићи, потребно је било прећи један огроман неиспитан и неоткривен простор у науци о електрицитету, почевши од обичних средстава, која су у то време била позната и стојала на расположењу, дакле од обичних динамо-машина и трансформатора од неколико хиљада волти, па до генератора и система највећих напона, фреквенција и енергија, које је требало створити, да би се циљ постигао. Само напорним и дуготрајним радом и интуицијом коју највећи гениј имају: било је могуће постићи оне резултате које је Тесла постигао, а међу тим резултатима успеси са електрицитетом високих напона играју исто тако важну улогу као и откриће вишефазних струја и генератора и мотора оваких струја и система у бежичној телеграфији.

У вези са овим радовима стоје радови на усавршењу електричног осветљења, преноса енергије са једном само жицом и без жица, на испитивању проблема електричне резонанције, као и многи други проблеми, о чему ће доцније бити говора.

Инж. Славко Бокшан.

Наши грађани муслиманске вере

Поратни догађаји у нашој унутарњој политици наводе неке да кажу да је ослобођење и уједињење нашег целог народа од три имена дошло превише брзо, да многи моменти нису били још зрели, и томе слично, али, на нашу срећу, то не тврде они једри, здрави и пуни снаге позитивни наши елементи, они који су и довели до уједињења.

Дуг боравак огромног дела нашега народа под туђинским господством, под Аустро-Мађарима и Турцима, оставио је много отровних и опасних клица у појединим народним деловима нашим, које ће се тешко уништити, али ако народна интелигенција озбиљно на томе поради, она ће их ипак уништити, и то тим пре у колико буде организованија и активнија.

Да би се извело што брже и духовно уједињење и ослобођење од свих предрасуда које нам је бивши туђин-господар оставио, најпотребније је да се што боље међусобно упознамо, да упознамо међусобно све наше и врлине и мане. Да се ми мало боље међусобно познајемо, никад се не би могло десити да се појединим нашим народним деловима споре заслуге и позитивни прилози нашој националној заједници, и видели бисмо да је сваки наш народни део делао на свој начин, према приликама и месним невољама, да очува-

своје националне особине, да се не утопи у туђе море, да се инстинктивно борио, одржавао и дочекао коначно ослобођење и уједињење.

Да бих припомогао међусобном познавању нашега народа, радо се одазивам позиву Г. Уредника Летописа да напишем нешто о оном делу нашег народа, који је примио муслиманску веру, па преко ње унео један елеменат више, који је отежавао наше физичко национално ослобођење и уједињење, а кад се то ипак десило, данас доста отежава да дође до што бржег националног и духовног уједињења.

Грађана краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, који исповедају Ислам, припадника муслиманске вере, има по најновијој статистици 1,337.087 и деле се на Србе муслимане, Арнауте муслимане и Турке муслимане. Срби муслимани су најмногобројнији, и они станују без икакве промене у Босни и Херцеговини, Црној Гори и Беранском, Плеваљском, Бјелопољском, Пријепољском, Новопазарском и Звечанском округу, све до Кос. Митровице, а одатле помешани с Арнаутима и Турцима, све до бугарске и грчке границе. У наведеним крајевима до Кос. Митровице ови Срби муслимани не знају други језик него једино српски, који изговарају у ијекавском наречју свуда сем средње и западне Босне. Од Кос. Митровице Срби муслимани говоре српски у разним дијалектима, а при томе се помало служе и арнаутским или турским језиком, што зависи да ли су им суседи Арнаути или Турци.

Арнаута и Турака у ствари нема много, они су национална мањина, али нису ни издалека опасни по наш државни развитак као националне мањине немачка и мађарска. Арнаути су ванредно примитивни, потпуно неписмени, немају уопште школа, и наш бујни национални елемент и наша државна организација убрзо ће учинити да они престају постојати као неки фактор о коме се мора водити нарочит рачун. Турци су поред недостатака своје организације и неписмености још и добро начети свим рђавим странама византиске цивилизације, а уз то још и нагло се исељавају, тако да ће ускоро бити сведени на тако низак број који се никад не узима у рачун при уређивању односа међу народима.

Једини дакле муслимани, наши сугрђани о којима је вредно писати и који се морају имати у виду при сређивању наше државе, то су муслимани који имају српске народне

обичаје, који говоре српски језик, и који се разликују од других Срба само тим што исповедају ислам место хришћанства.

Срба који су примили муслиманску веру било је и пре Косовске Битке, а после Косова било их је доста који су брзо заузимали видне војничке и управне положаје у турској држави. Али ипак, највише Срба примило је ислам падом Босне. За ово има више узрока; најглавнији је онај што је Босна и Херцеговина била земља за коју су се отимале католичка и православна црква, али ниједна није била уватила јачег корена у тим покрајинама; народ је додуше примио хришћанство, али ни православно ни католичко, него неко хришћанство које је највише било направило компромис са нашим народним поганским обичајима, и које је имало унутарњу тежњу за независношћу и од Рима и од Византа и њихових јаких црквених организација. Оваке хришћане прогонила је и православна и католичка црква. За време Немањића они су прогоњени као црни ђаволи, а у самом Душановом законику унето је да се босански јеретици »Бабунци« могу продавати као робови и на сваком кораку прогонити. С друге стране, католичка црквена организација спремала је читаве крсташке војне на Босну, да у њој угуше јерес, а мандатор и извршитељ ових тежњи католичке цркве био је наш познати национални непријатељ: апостолско величанство угарски краљ и његови поданици.

У време кад су све српске земље источно од Босне биле већ потпале под турску власт, била је најбесомучнија католичка пропаганда и угарско политичко надирање у Босну под видом угушивања јереси у њој. Босанци, притешњени и изазивани од Угарске, а видећи стално и готово сигурно надирање Турака, у жељи да се осврте Угрима формално позову Турке у Босну и предаду им је готово без иједне значајније битке, и листом приме муслиманску веру. Турски султан не само да их је и даље оставио господарима дотадањих њихових имања, него их је одмах примио у војску и дао им у њој одговарајуће положаје. Босанци се убрзо као турски војници, немилосрдно осветише Угрима за оно масакрирање босанског племста у битци код Добова, на тај начин што су они били главна турска војска која је свуда тукла Угре, па на крају заузела и Будим; у Будиму се међу

„турским" становништвом и властима могло проћи само са српским језиком, као и међу свим турским посадама целе тада освојене Унђуровине.

Пријемом муслиманске вере Срби муслимани онако у масама били су довољно јаки да бране Турску државу у својим крајевима, и ради тога Турци нису имали потребе да остављају своје Турке као посаду и да их насељавају. На тај начин цела Босна и Херцеговина и Новопазарски санџак остадоше потпуно недирнути национално од Турака, и наши муслимани нису се никада мешали у масама с Турцима, нити су имали икакве потребе да говоре турски језик и да примају турске народне обичаје. Примили су од Турака само веру ислам, али она се сва изводила и данас се изводи само на арапском језику, тако да ни ради вере нису имали потребу учити турски језик; како је арапски језик врло тежак, они су научили молитве онако механички на памет, па их и данас тако изговарају са савршеним непознавањем њихова смисла. Ова околност учинила је да је и Ислам добио код наших муслимана неку нарочиту форму, као и некада хришћанство. Њихов Ислам је код широких маса везан за спољашњост. Тако кад је у Турској некад уведен обичај да се носи капа — фес место догађањег каука, за наше муслимане био је ђаурин ко је ставио фес на главу, а прави муслиман који је носио јањичарски каук; међутим, данас је за њих прави муслиман ко носи на глави фес, а ђаурин је ко носи шешир. Тако је код њих Ислам представљао народно одело, а европске хаљине ђаурство, док није мода превладала и европско одело данас већ има и муслимански карактер. Поред овог везивања своје вере за ношњу и слично, остале су и оне старе народне предрасуде и српска паганска схватања, и све је то добило грађанско право у њиховом исламу, као н. пр. при порођају детета, при прошевини и сватовима, при поступку с младом снашом и младожењом, при тумачењу снова и значењу сусрета зеца, вука, пса, кљаста човека итд. Укратко, све оне старе навике, обичаје и предрасуде код православних и католика, које није могла искоренити ни православна ни католичка црква, све то није искоренио ни ислам код наших муслимана, све је то очувано и током времена добило обележје исламско. Примање ислама није наше муслине удаљило од обичаја и навика које су имали и пре примања

ислама; они су остали, по језику, навикама и обичајима, прави потомци и синови паганski и хришћански-јеретичних Срба. Нарочито зачуђава код наших муслимана да су сачували српски језик, богатство израза, финоћу изговора, обилност знања народних пошалица, узречица, доскочица, пословица, ругалица и народних песама мушких и женских у десетерцу и осмерцу.

Кад посматрате једног Србина муслиманске вере у његовој кући, у опхођењу са женом, децом, браћом, снајама, мајком, оцем, кад слушате шта и како говоре, увек ћете наћи у њему једног типичног старинског Србина далеко од европских манира и навика. Међутим, кад с њим проговорите о комшији православном или католику, или кад почнете да говорите о општим јавним пословима, изненадићете се његовој тесноћи, немарности и несватању опште народне заједнице. Он неће никако признати да је једно с православнима или католиком; то му никако не иде у главу. Они су за њега »власи«, а он је за њих »турчин«, и то двоје никако не може заједно. Он је турске вјере, а они су влашке, и он не може да схвати да поред таке поделе може бити неког заједничког рада. Треба споменути, ради правилније информације, да овако исто мисли и осећа наш православни и католик, и да је и он исто тако тесан и ускогруд као и муслиман. У овом је дакле сва разлика и сва зла код наше поделе на вере. Кад су наши муслимани примили ислам, они су се, према тадањем обичају, определили по вери и борили се за њу, а то у је оно време значило исто што и борити се за Турску државу и турство. Како су оваке прилике трајале неколико векова није никакво чудо што је наш муслиман уобичајио да себе, борећи се за своју веру у друштву с Турцима, изједначује с Турчином, па и себе назива тим именом. Име српско бацао је мало по мало у засенак и на крају потпуно га заборавио, тим пре што су православни; борећи се у исто време за српство и за православље, ово двоје изједначили, тако да код наших православних име Србин и данас означава у исто време и Српство и припадност православљу. Наш православни и католик, видећи на турској страни свога брата који је примио од Турака веру, уобичајио је да Србина муслимана назива Турчином. Такав ток ствари у нашој прошлости учинио је

да данас имате у нашој Босни и Херцеговини браћу, која говоре исти језик и имају исте обичаје и у кући и ван куће, па чак имају и исту ношњу, различиту, само у ситницима, потпуно припаднике једнога народа, док се међутим једни називају Србима а други Турцима, а назив означава верску припадност. За разлику од Срба муслиманске вере, које како наведосмо, називају Турцима, и православни и наши муслимани називају Турке т. ј. оне који су заиста Турци, који имају матерњи језик турски, називом Туркуша. Овако је стање и данас у нашем простом свету, а до окупације било је ово стање опште.

Под аустријском управом аустријски чиновници одмах су створили и трећи назив: Хрват. У почетку су овај назив дали само нашим католицима а муслимане су називали Бошњацима, али доцније су име Хрват све више ширили и преносили и на нову муслиманску интелигенцију васпитану у аустријским школама. Овај аустријски рад почео је да буди успавану свест о националној припадности; како је, уз то долазио од мрских швапских чиновника, муслимански свет нерадо је примио назив Хрват, који је помало значио и католик. Он би још тада најрађе изјављивао да су Срби, да име Србин није имало исто значење као и православни. У овакој неприлици наши муслимани су најраће остајали неопредељени, али током времена, под вечитом борбом, настало је кристализовање, те су се ипак опредељивали, и то слаби, неборбени и сиромашни елементи примали су назив Хрват, а борбенији и отреситији прелазили су преко укорењеног појма о једнакости Српства и православља, па су то двоје расправљали и говорили: ми смо Срби муслимани као што су наши православни Срби православни. Како је аустријско господарство дуго трајало и како је цео апарат најпреданије радио, није никакво чудо што се виши број интелигенције наших муслимана радије називао Хрватима него Србима. Осим рада чиновничког апарата има још један врло важан моменат за ово. Познато је да су муслиманске жене одстрањене од јавног живота, и до недавно се нису уопште ни појављивале, а камоли учествовале у јавном животу. Због тога је био искључен ближи додир мушкараца с њима. Међутим, мушкарци муслимани који су ишли у школу, нешто под утицајем учења и књиге, а нешто услед дружења са

школским друговима других вера, почели су узимати учешћа у јавном животу, па су, између осталога, почели да одлазе и на забаве православних и католика. Ове забаве и последице отуд учиниле су да је многи муслиман неопазице и нехотице примио назив Хрват. Познато је да су наши православни Срби и данас доста конзервативни и тешки у чувању женског морала и породичних навика, а пре ослобођења, под Аустријом, били су у томе врло слични нашим муслиманима. Ради ове околности муслимани младићи који би дошли на забаву нису смели да се ухвате у коло до православне девојке, а ако се који ухватио био је грубо од ње откинут и настала би мучна сцена. Према овоме, није било никаква додира ни дружења међу нашим муслиманом и којом православном девојком. Ово све међутим било је потпуно обрнуто код наших католика. Све је као по неком договору ишло на руку једном младом муслиману да се што боље упозна и забави с каквом католичком девојком на забави. И наравно, последица тога била је да је то дружење муслиманске омладине с католичким девојкама учинило много више за ширење имена Хрватског код интелигенције муслиманске него готово цео службено организовани рад аустријског чиновништва. Овој околности има се приписати не редак случај да интелигенат муслиман, рођен и одрастао рецимо у Невесињу или Гацку и Билећи, где сигурно никад није било ни католика ни Хрвата, каже да је Хрват, и да свој језик назива хрватским, иако говори у оном жаргону како никад, ни данас, није у стању да говори један Хрват, т. ј. жаргоном горњо херцеговачким. Ово моје потезање, на овом месту, имена Србин и Хрват, и расправљање на овај начин, могло би изгледати коме незгодно данас кад смо уједињени и кад треба да тражимо све моменте који јачају нашу међусобну везу, а да одбацујемо и заборављамо све оно што би нас могло удаљити. Иако сам присташа правог братства Срба и Хрвата, оног братства које доводи до потпуне једнакости и стопљености, ипак сматрам да је потребно ово изнети и с овим се упознати, ради лакшег разумевања наше данашњице и политичких прилика међу нашим муслиманима, а о чему ће други пут бити више говора.

На овај начин дакле под Аустријом интелигенција наших муслимана поделила се на двоје, на Србе и Хрвате, као два

непомирљива партиска табора, а између њих стојао је онај део који је остао неопредељен или се називао компромисно Бошњаком, и цела маса народна којој је било и смешно и чудновато то делење њихових синова на неке Србе и неке Хрвате, а они су сви муслимани, и као такови немају никакве везе ни са Србима ни са Хрватима, нити се они крсте ни шаком ни са три прста. Ова подела интелигената наших муслимана на Србе и Хрвате имала је, па и данас има, огромних последица у нашем националном и државном организму. Име Хрват у Босни међу нашим муслиманима имало је увек значење нечег аустријског, што је уједно подржавало на мржњу против православних Срба, а најмање је то имало значење припадност народу хрватском као нечем што би означавало наше и противно Аустрији и Швабама. Ради тога назив Хрват код наших муслимана био је убијање урођене народне отпорности туђину, прилагођивање аустријској владавини и т. д. Као последицу овога видимо да су сви они наши муслимани који су се назвали Хрватима у светском рату готово без изузетка били најбољи аустријски официри и подофицири, да су одушевљавали просте и неупућене нешколоване муслиманске масе за борбу против Србије, и при том одушевљавању употребљавали и верски момент, нимало у складу с правим хрватским народним идеалом, наиме да је Турска, муслиманска држава, на страни Аустрије а против Србије. Кад се Рат завршио поразом Аустрије, та интелигенција ипак не показује заједницу с Хрватима и не иступа с њима политички, него искоришћује ону прву забуну и оснива странку на чисто верској подлози; све агитационе пароле узела је из верске сфере, а назива се југословенском, и преко свога листа тумачи муслиманским масама да су они југословени зато јер нису ни Срби ни Хрвати. Док код наших сугрђана католичке вере све више ишчезава франковачко расположење према Србима, наши муслимани с аустријским Хрватством по-државају управо најфранковачкије расположење према Србима.

Они наши муслимани, који су се у школовању национално освестили као Срби, нису били под Аустријом тако многобројни као Хрвати, али су били врло борбени и отпорни. Ниједан од њих није попустио под ратним страшним прогонима, и сваки који је могао побегао је у Србију или Русију, и одатле се борио за слободу против Аустрије. Они који

нису оставили кости у аустријским казаматима или на фронту, који су преживели рат, — а тих је било врло мало, — после Рата били су изнурени и материјално упропашћени, али ипак су се радо дали на даљу изградњу државе. Као свесни националисти нису се могли наћи у верској странци, а као прави Срби нису могли да се сложе него су се распршили по разним грађанским националним странкама, где према својим силама, сваки у својој средини, раде на идејама за које су крв лили, помало ширећи праву националну свест и код наших муслимана.

Између ова два потпуно супротна табора интелигенције наших муслимана, налазе се широке народне масе. Поред свог лепог српског језика, својих лепих народних мушких песама и севдалинки, поред свих обичаја и породичних навика, које су заједничке целом нашем народу и православне и католичке вере, те масе су национално успаване и несвесне и неопредељене, живе у свој својој примитивности, неписмености и старинском начину живота. Те просте масе наших муслимана окупљене су, на демагошки начин, паролама да је вера у опасности, у једну верску странку, али за ово носе добар део греха и данашње наше националне странке, које су досад стално, и међу православним и католицима, окупљале масе по босанском рецепту на крст часни и томе слично. Те муслиманске масе сада страховито пате и пропадају. Оне се налазе у најбеднијем положају. Аграрно питање у Босни, чисто социјално-економско питање, решавано је по партиској захуктаности и тренутним политичким партиским успесима, па је многи који је имао земљу остао без иједног парчета земље, а није му се оставио ни минимум егзистенције. Наравно, ово је питање највише погодило муслимане, па су многи без икакве зараде на просјачком штапу. Занатлиски и малотрговачки слојеви муслимански из политичких разлога немају никаквих кредита. Сељачки муслимански слојеви живе најпримитивније, и у својој заосталости у вечитом су страху да ће вера пропасти. Интелигенција, која све то води и за то у главном сноси одговорност, не зна заправо ни шта хоће, нема ни државног, ии политичког, ни социјално-економског програма. Онај део здраве интелигенције која има програм не може се ни приближити масама, јер је од оне друге благовремено извикан као отпадник од вере. Друге странке, као радикали, демократе (обе групе), земљорадници, у својој пар-

тискоj засуканости и поманиталости отимљу се о бираче православне, коje најлакше могу добити, а потпуно су запустили муслимане, јер ту треба више труда и систематског рада, а то они не могу и за то немају времена. Зато муслимане узимају на ништан, те на њихов рачун обећавају златна брда својим бирачима, па их заиста немилосрдно газе и политички и економски. Последица свега тога је да међу нашим муслиманима данас влада велика потиштеност помешана с крајном бедом. Нигде у нашој држави није живот данас тако мизеран као међу нашим Србима муслиманске вере. У новије време међу њима је релативно највећи морталитет, последњих година најмање склопљених бракова, најјаче развијена туберкулоза свих врста, а у последње доба међу њима се нагло развија и криминалитет.

Под оваким околностима те масе наших муслимана, иако су код куће не осећају се у својој кући, иако су у својој домовини не осећају љубави према својој држави, јер им се она систематски убија. Ако у овоме не наступи какав преокрет на боље, ми ћемо убрзо дочекати да ће најпатријархалнији и најпоноснији део наше Босне, најчистији део нашег народа, постати наше национално ругло. Ако се оствари стабилност режима и, нарочито, ако се постигне слога и склад међу главним нашим националним деловима; ако се на основу тога одбаце натезања наших политичара око државноправних питања, и ако се прегне на посао позитивног стварања, — могао би се извести и тај преокрет на боље код наших муслимана. Режим правичне примене закона, школско и касарнско васпитање на националној подлози, убрзо би учинило да се наш муслимански свет снађе, да се реално политички определи по својим природним и економским потребама, да одбаци верско романтичарско расположење, и напусти безначелну и безкичмењачку интелигенцију. Тако би он постао елемент стварања, унео би у наш национални живот ону енергију и ону преданост коју је имао и показивао пре доласка Турака, и коју је имао и кад је примио ислам у служби своје верске идеје иако у друштву с туђином. Наш муслимански елемент је кроз векове чувао и очувао све своје расне одлике, и свој језик и своје обичаје, и он данас у томе погледу представља најчистији и најлепши део српског народа.

Хасан М. Ребац.

Пазарни дан

Сељаци, аџе, цигани и снаше,
Волови, коњи, — све се гура, миче,
У шарен неразвежљив чвор саплиће,
Галами, жури, жагори и маше.

Над градом сунце упекло. Зној тече.
Згњечено воће по калдрми труне.
Лубенице су оса, муха пуне.
А звезда божја уби: пали, пече....

А кад се спусти благ вечерњи хлад,
Полако пусте пијаца и град,
А бесном дражи оживе механе.

Завлада ракија и нож и смрад.
Пјаних и крви нађ' ће на све стране
Уморно јутро, кад сутрадан сване.

Никола Мирковић

Пејсаж

Једно се брдо зацрнило чудно,
Округло као исполински стог.
Провирује месечев жути рог
И сипа танку течност у долину,

Одакле ми, кроз маглу, мрак и тмину
Касаба несигурним светлом жмирка.
Ко из далека јечи мутна свирка
Некако немоћно и узалудно...

Гледам: и слутим доле куће мале
И махале у тами позаспале
И силуету мунарета ког....

А само мало светла с оне стране
Видим, и чујем, где јадно ћемане
Тужи под влашћу брега, мрачног, злог.

Никола Мирковић

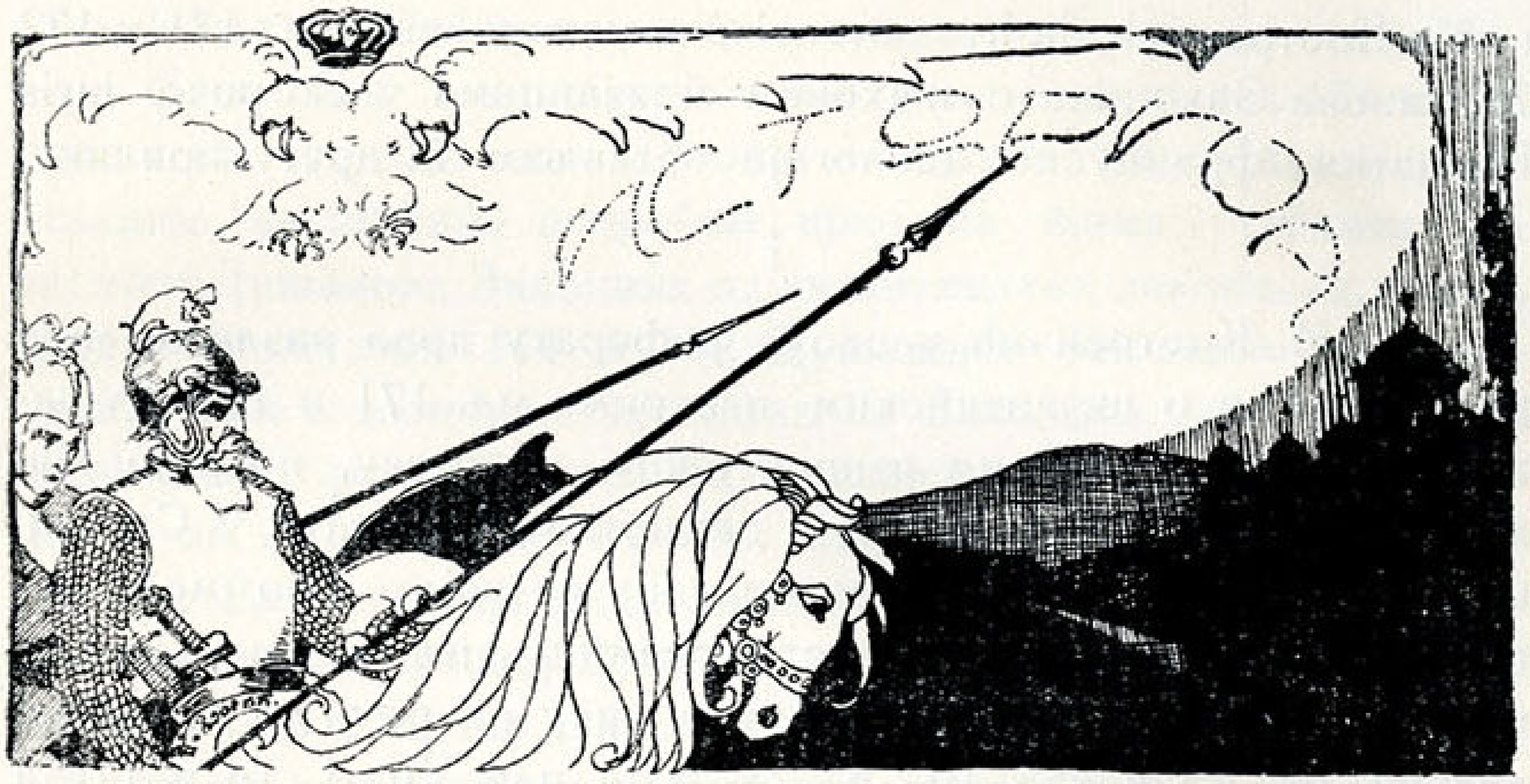

Судије и закон у средњевековној Србији и у Угарској

— *Прилог проучавању државног типа средњевековне Србије* —

У својој расправи »Снага закона по Душанову Законику« [Глас XC (1924), 100—139] нагласио сам да се закони слични чл. 171 и 172 Душанова Законика, којима се снага закона издиже и изнад владарске протузаконите наредбе, налазе и у осталим националним законодавствима Средњег и Новог Века, не само у византинском и српском. Но том сам приликом одмах истакао, да се закони те садржине свуда сретају много касније него у Византији, која их је преузела из римског права, и у Србији, која их је позајмила од Византије. За пример сам узео пољско законодавство, јер ми се чинило веома инструктивно истаћи мотивацију пољских законодаваца приликом доношења закона, који по садржини и намени потпуно одговарају чл. 171 и 172 Душанова Законика. С аналогним законима у Угарској нисам упоређивао ове чланове Душанова Законика, јер сам држао да је пример Пољске довољно убедљив за моју тврдњу, иако су веома поучни и примери Угарске и Француске. Због једног реферата о мојој студији, што га је написао у Народној Старини (7, 100—102)

г. М. Костренчић, ја ћу изнети овде успоређење чл. 171 и 172 Душанова Законика с њиховим близанцима у Corpus-у iuris Hungarici; француске аналогије остављам за другу прилику.

I

Г. М. Костренчић у своме реферату прво разлаже моје расправљање о византинским изворима чл. 171 и 172 Душанова Законика, а затим износи своју хипотезу, по којој би, можда, таки закони могли и самостално настати у Србији, као последица само српског правног развоја. Ово моје мишљење он оснива на две врсте размишљања: прво, мисли, чл. 171 и 172 Душанова Законика нису од речи до речи преведени из Василика (II, 6, 23 и 24 или VII, 1, 16 и 17), а друго, држи, у Византији је положај владара уопште, а нарочито његов однос према законима, био друкчији него у Србији, где је, по његову мишљењу, положај владара био сличан положају владара у Угарској. Он нарочито упозорава на Андрију II, у чијој Златној Були, у есхатоколу, налази одређења за која држи да одговарају чл. 171 и 172 Душанова Законика.

Што се тиче односа између текстова византинских и српских закона, које сам ја успоређивао, то српски закони доиста нису превод византинских од речи до речи. Али садржина је потпуно иста, и чак је задржан и ред, који је за ова два закона у Византији био одређен још од Атанасија Схоластика. Ја сам, уосталом, оставио отворену могућност, да су чл. 171 и 172 Душанова Законика можда преведени и из неког од многобројних (највише неиздатих) извода из Василика, где се само на садржину пазило и ишло за што већом краткоћом. Ово је била једна од главних жеља и српских правника. И код српских закона, за које се никако не сумња да су преведени из византинских, може се та жеља за краткоћом — колико год јасноћа допушта — стално и поуздано опажати. С те стране, док доспемо издати н. пр. Јустинијанов Закон и Душанов Законик с одговарајућим грчким текстовима поред српских, не би било никакве велике и принципијелне разлике између њих. У Душанову Законику је само више самосталних и акомодираних чланова него у Јустинијанову Закону, но много више их је уопште позајмљених него што се по досадашњим студијама може и слу-

тити. Овде морам нагласити, да сам се при истраживању извора Душанова Законика намерно ограничио на чл. 171 и 172 у вези са чл. 105, што су они сматрани баш за најсамосталније, па је било потребно прво на њима утврдити зависност Душанова Законика од византинских закона. Ја, дакле, српски текст чл. 171 и 172 Душанова Законика сматрам идентичним с дотичним законима из Василика, јер су српски законодавци редовно преводили тако кратко колико год су могли да садржину не измене, као што је овде нису ни изменили. Разлози пак, ради којих је цар Стефан Душан пренео ове законе у свој Законик, били су политичке природе. Он је желео и преко њих својим новим поданицима, из Византије, олакшати тешки прелаз под српску власт; унутрашња потреба српског правног развоја они нису били.

Друга врста размишљања г. Костренчића тиче се карактера Византије и Србије као држава. Он их сматра за сасвим различите, потпуно противне државне типове — Византију за деспотску монархију, а Србију за ограничену сталешку, типа Угарске. О Византији је, особито што се тиче односа владара према законима, мислио углавном тако и учени правни историк К. Е. Цахарие (Zachariä von Lingenthal), па је преко његове историје грчко-римског права продрло и у најозбиљније правне кругове мишљење, да је владар у Византији био »legibus solutus«. Овако сматрање се слагало и с популарним, сасвим погрешним, назорима о византинизму, чија је једна важна особина измишљена владарска самовољност и у свима законским пословима. Материјала за друкчије схватање односа између цара и закона у Византији, дао је, међутим, већ велики правни историк В. Е. Хајмбах (Heimbach), али његово непрегледно дело није могло створити јасне назоре о природи владарске власти у Византији, а још мање нетачне потиснути. Тако је први изнео не само научно убедљиво, него и сасвим разговетно, назоре о природи владарске власти у Византији као правној држави и о владару као извршитељу, а не у рушитељу, постојећих закона, угледни енглески византолог Ц. Б. Бере (J. B. Bury). Његова разлагања, фундирана на савесној, нетенденциозној студији извора, улазе веома полагано у шире кругове историка, правника и образоване публике, свикле на традиционалне назоре о византинизму. То, уосталом, није ни чудо. Од оснивача Византије тако рећи,

а особито од Крсташких ратова, израђују се на Западу неповољни назори о Византији, диктирани од црквене и националне мржње, па је сасвим немогуће да се они — и поред свих напора модерне византологије — брзо измене. Но за подлогу расправљања о односу између владара и закона у Византији ипак се више не могу узимати, јер је тај однос био друкчији, и ја сам у својој расправи о Душанову Законику изнео најкарактеристичније документе о потчињавању и владарских наредаба законима, које је цар поштовао, не што му је то била деспотска воља, него што је тако наређивано од закона, и што су то захтевали црквени и државни разлози. Цар, који је самовољно и по својој ћуди поступао са законима, није — по византинском схватању — уопште био цар, него тиранин, а византински царєви су се редовно добро чували тог имена. Византија је, дакле, била правна држава, у којој су и за цара били закони обавезни, а начин доношења закона био је законима и традицијама утврђен.

Када су Стојан Новаковић и Константин Јиречек писали своје главне студије о државним типовима Византије и Србије, онда Берејеви назори о државном типу Византије и, нарочито, о односу између цара и закона у њој још нису били потпуно опширно изнесени и доказани. Стога и њихова разлагања у овом правцу требају коректуре, ма да су се обојица веома обазриво изражавала о државном типу Византије и о сличности и разлици између ње и Србије. Особито је потребно ревидирати назоре Ст. Новаковића, који се углавном држао Цахарие, приказујући државни тип Византије [Законик Стефана Душана, друго издање (1898), XXX], док је К. Јиричек сам више силазио византинским изворима, па се зато у својој оцени Новаковићева издања Душанова Законика (Archiv für slav. Phil., XXII, 1900, 154 et passim) и иначе већма и приближио тачним назорима о Византији као држави. Што се пак Србије тиче, ту уопште није могуће упутити на резултате испитивања и налик на Берејеве о Византији. Последња реч науке о државном типу Србије су разлагања Ст. Новаковића и К. Јиречека, а та нису довољно ослоњена на подробна истраживања, да би могла бити тачна и разговетна. Студија, специјалних, о владару средњеваковне Србије, о сталежима у њој и о њеном сабору нема. Зато су све тврдње и дефи-

ниције о типу средњевековне Србије као државе, које се сретају у нашој историографији, редовно недовољно сигурне генерализације на основу мало испитивања или чак појединачних случајева. Г. Костренчић овако карактерише државни тип Србије, пошто је рекао шта мисли о Византији: »У Србији стоји ствар другојачије. Србија се је уопће у своме државном уређењу поводила више за средњеевропским државама, него ли за Византом, па тако је било и у томе правцу. Владар у Србији није био апсолутиста, него му је легислаторна власт била ограничена саборима. Ту не може бити ни за час сумње, да владара вежу закони напросто зато, јер њихова егзистенција и није једино од његове воље одвисна. Према томе излази из саме природе ствари, да таков владар може егзекутиву вршити једино у складу са законима, а ако он ради противно томе, он вријеђа норму, која је настала сарадњом његовом и саборском, а коју он не може никако једнострано да мијења. Ако се дакле у једној апсолутистичкој држави изрече начело, да је владар подложан постојећим законима, онда у томе можемо гледати неку вишу степеницу правног схваћања, али у једној ограниченој монархији такво је стајалиште само нужна посљедица тамошњег владарског положаја уопће. Не чини ми се, дакле, a priori немогуће. да би српско законадавство средњег вијека могло доћи на помисао да самостално нормира питања садржана у чл. 171., 172., јер се је тим члановима утврдило само оно стање, какво је у ствари постојало, па да и ти чланци нису ушли у Законик, српски је цар егзекутивне акте, досљедно своме односношају према уредби сталешких сабора, могао вршити једино у смислу Законика. Зато те норме и имаду онај императивно-декларaторни свој карактер, те су остале lex imperfecta. Да је доиста тако, потврђује нам и Златна Була хрватско-угарског краља Андрије II. од 1222. У то вријеме Угарска и Хрватска нијесу стајале на вишој степеници правног развоја и схваћања, па ипак већ ту налазимо одредбу, да ни краљ не смије одступити од њезиних норма. У есхатоколу Златне Буле, наиме, наређује се, да палатин нити сам не смије одступити од њезиних норма, а нити смије допустити да би одступио од њих краљ, племство или било ко други. За случај ипак да би краљ, или који од његових насљедника узрадио против Златне Буле, даје се племићима оно фамозно

право »ius resistendi ac contradicendi«, т. ј. да се могу владару одупријети и дићи се против њега (формално укинуто тек г. 1687.). То је право уосталом било нормирано и у Кастилији и Арагонији, а једнако је оно познато и у енглеској Magna Charta од г. 1215. Једном ријечју идеја о неповредивости закона и од стране самог владара, била је природна и нормална у свакој сталешкој монархији«. (Народна Старина, 7, 101—102). Он замишља, дакле, Србију као сушту противност Византије и у српском племству гледе сталеже, какве су у извесним периодима имале неке западне феудалне монархије. За чл. 171 и 172 Душанова Законика изгледа му да утврђују нешто што се само по себи разуме у сталешким монархијама, да владар не сме мењати одређења која су му сталежи наметнули, или која је сам заједно с њима издао. Он тако мисли, ма да ти чланови, као целина узети, почињу речима које не остављају сумње да је то једна изразита владарска наредба, закон, који се тиче свакога, а не обавеза сталешког владара да неће кршити племићке привилегије. Ту се ради о две сасвим различите ствари, кад се владар обвезује да неће кршити дане привилегије, и кад издаје закон, по ком се судац не мора уопште обазирати на његову протузакониту наредбу. Она обавеза владара сталешких држава је нужда, настала због велике моћи сталежа, а закон да се судац не мора обазирати на владареву протузакониту наредбу је знак високе степенице правног развоја, који се узалуд тражи на Западу у XIII, па углавном и у XIV веку.

Модерна српска историографија је ван могућности да потврди назоре г. Костренчића овде изнесене, као да би Србија била изразита сталешка држава, типа Угарске. Она не може дати оваки одговор, како се овде даје, на питање: Уколико је био српски владар у својој власти ограничен и од кога? Исто је тако немогуће, према данашњем стању наше науке, одлучно и разговетно рећи — каква су била права сталежа средњевековне Србије, кад су их почели вршити, како су се њима служили, какви су били односи између световних и црквених сталежа и т. д.? Ја се, стога, никако не бих усудио рећи да је Србија била ограничена сталешка монархија, јер за тако мишљење нема никакве потврде у изворима, напротив, има добрих сведочанства, да средњевековна Србија, редовно, није била управљана као типичне сталешке

монархије у доба претежне власти сталежа. О сабору, као неком другом законодавном фактору и надгледнику државне управе, ми из извора тако мало знамо да је на основу тога одвише тешко склопити неку уопште мало разговетнију слику о његову делокругу; није лако ни код изразитих сталешких држава рећи, када је сабор постао други законодавни фактор. А без тачна знања о саставу, делокругу и праксама сабора у Србији било би одвише смело одређивати му улогу у државном животу, само аналогно, мало типизираним, сталешким феудалним државама на Западу. Одговор на питање о степену и врсти сталештва средњевековне Србије највише зависи од резултата истраживања саборске институције. Српска историографија располаже само с два важнија покушаја да се прикаже развој сабора и одреди њихов делокруг. Обадва не почивају на ранијим специјалним истраживањима, него су почетна испитивања, свесно замишљена као така. Саставили су их Ст. Новаковић и К. Јиречек, трудећи се да саберу што су могли више вести о њима. Занимљиво је, да су се ипак ограничили, углавном, само на српске изворе, писце и повеље, а нису привукли ни византинске вести, иако има извештаја о Србији и њеном државном уређењу, између осталог, од три разборита Византинца, који су у Србији самој имали прилике да изблиза проучавају њену државну организацију, и да је, разуме се, успоређују с византинском; то су били Теодор Метохита, Никифор Грегора и Јован Кантакузин; ја ћу, надам се убрзо, поред осталих вести о скуповима у средњевековној Србији, који учествују при законодавству и важним државним пословима, један нарочити одељак посветити византинским изворима.

II.

Ст. Новаковић је у уводу уз своје друго издање Душанова Законика расправљао о саборима у средњевековној Србији (стр. XVI — XXXI) и јасно је осећао оскудицу и непоузданост свих српских вести о њима. А усто се још много позивао на познату повељу краља Милутина [Споменик III. (1890), 17—24], за коју је Јован Радонић, међутим, несумњиво утврдио [Летопис 183 (1893), 92—109] да је фалзификат; а ја морам нарочито истаћи, да је фалзификатор тенденциозно истицао улогу сабора у свима знатнијим пословима

краља Милутина. За цело разлагање Ст. Новаковића о саборима ово је фатална неприлика. Може бити да је он упао у ову погрешку донекле и зато што је био наклоњен да делокруг сабора што више прошири, а мало се где сабори тако много спомињу као у овом фалзификату*). Па ипак Ст. Новаковић није хтео прећутати, »да и наши споменици показују усредсређење државне власти у краљу или у цару према угледима византијским« (XXX). Византија није имала онаких сабора као Србија, то је Ст. Новаковићу било јасно, али сами српски сабори нису пред њим, разуме се, зато разговетно стојали. Стога је он и писао, да »студија о пореклу или развићу ове установе тражи нарочите пажње« (XXXI), која јој није указана, и додавао, да се осим сабора у Србији »скоро све друге одредбе о само-државној царској власти по византијским појмовима могу потврдити и местима из разних српских споменика!« (XXXI). Он је имао сасвим тачно осећање да углавном све што је написао о саборима још плива на води, и да остаје отворено питање — да ли су сабори у средњевековној Србији били органи за попуњавање или чак ограничавање владарске власти, или су били само зборови за увеличавање владарског сјаја у свечаним приликама, или нешто средње између ово двоје?

К. Јиречек је писао о саборима у средњевековној Србији у неколико махова. Дефинитивно је оно што је написао у своме делу: Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien I (23). Овај је одељак, због познате уздржљивости К. Јиречека, испао донекле заводљив, јер оставља утисак као да се о саборима више зна него што је фактично случај. К. Јиречек је био први од озбиљних, учених историка, који је стално наглашавао, како је погрешно старинско схватање, по ком би цела средњевековна Србија била само лоша копија Византије. Он је у њој нашао неколико црта, које је чине сличнијом западним државама него ли Византији, и с разумљивим уживањем је баш те црте наглашавао. Лако је схватљиво, да је при томе морао особиту важност полагати на улогу сабора, јер Византија није имала сталешких сабора,

*) У нацрту Устава из 1896 год. узео је Ст. Новаковић име Сабор за заједничке састанке Скупштине и Сената. М. Гарашанин није био с тиме задовољан, јер му то име „мало калуђерски звечи“ *Новаковић Ст.*, Двадесет година уставне политике у Србији 1883—1903, 189.

него су их имале западне, феудалне државе. Из веома оскудних вести српских извора склопио је К. Јиречек, према схеми сталешких сабора на Западу, приказ сабора у Средњевековној Србији. При томе се обзирао само на оне вести које се између себе слажу и одговарају схеми сталешког сабора и тачно их наводио, но не сме се прећутати да има и других вести о саборима — и то у српским изворима — које се са употребљеним од К. Јиречека не могу лако сложити, чак их има које су им сасвим супротне; то су н. пр. оне вести, по којима се на скуповима око владара јављају претежно или искључиво војна лица. Да ли су ти зборови једнаки саборима? Да ли је довољно, ако се једноставно и војна лица уврсте међу чланове сабора, који се обично приказују као световни и црквени сталежи? Је ли српски сабор збор племства или чиновништва? На та је питања немогуће засад одговорити, али се она морају поставити, да се не би изазвала импресија да су вести о саборима у средњевековној Србији само оскудне, јер оне нису само оскудне, него и, често, протусловне. Свакојако је питање о саборима много компликованије него што изгледа по овом приказу К. Јиречека, који је нарочито на крају јако заводљив. Ту стоји: »Учествовање чланова сабора означено је као дебата (распра) или као договор краља с њима (сьбесѣдовати, зговорити) и као давање савета.« (23). Бојим се да ће свако помислити, да су ти изрази, расправљање и договарање, неки технички изрази, типични за рад који се на саборима обавља. Нарочито је заводљива реч »распра«, коју је К. Јиречек превео с речју »дебата« и тиме већ изазвао утисак изразитог сталешког сабора с политичким расправљањем. Међутим се реч »распра«, у вези са сабором, спомиње један једини пут, док се изрази »сьбесѣдовати«, а нарочито »зговарати« спомињу често и за сабор, али нарочито код цара Душана за договор с царицом и сином Урошем; има примера и за договарање с црквеном поглавицом. Па и то једино место, где се »распра« спомиње, налази се код Стефана Првовенчаног приликом говора о првом познатом српском сабору ради Богомила и тиче се ван сваке сумње не неке политичке дебате, него црквене препирке; колико год је иначе тешко тумачити често мутне српске агиографске текстове. На истом месту се сасвим лепо види да чланови сабора не суделују при доношењу одлуке. Њу доноси сам

Стефан Немања, а сабор томе акту углавном једино присуствује, и ништа више. (Šafarík, Památky, Стефан Првовенчани, 7—8). По овом се месту, дакле, не може никако закључивати да је на српским саборима било каквих дебата, нарочито политичких не, а што се тиче договарања, то је оно очевидно више информирање и световање владара него договор с неким равноправним фактором.

Ст. Новаковић је тачно осећао да би за претпостављено активно суделовање српских сталежа у државном животу, преко сабора, требало да има сведочанстава о вршењу сталешких права, о опозицији спрам владара, о евентуалним узбунама у случају да владар крњи сталешке привилегије, као што је то бивало у другим сталешким државама. Тражио их је, ван сваке сумње, но није их нашао. Зато је морао прибећи томе да буне племства, нарочито приликом промена на престолу а и иначе, узме као нека бар сведочанства о праву сталежа за активно и иницијативно суделовање у државном животу (XXI). Но с тим јамачно није био ни сам много задовољан, јер те буне не доказују ништа, пошто и у деспотским државама има револти и пошто су оне баш у њима готово једини могући начин опозиције. Онда, српски су племићки устанци редовно периферијски, обично сепаратистички, од честих зетских узбуна па до Хрељине, Хлапенове, Николе Алтомановића и др. С њима се, дакле, неко право сталежа на суделовање у одређивању редовног тока државног развоја не може доказати. За српске саборе остаје, према томе, отворено питање, да ли су били представници сталежа с утврђеним правима и одређеним делокругом или зборови угледних личности (можда с правом или праксом световања), који су повећавали владарев сјај у знаменитим моментима и појачавали утисак одлука у таким приликама од владара доношених. Даље, сасвим је сигурно, да какав год био утицај сталежа у средњевековној Србији, увек није био једнак, нити има одређеног правила за његов развојни ток. За Србију је немогуће рећи да се развијала у непретргнутој линији, конзеквентно, било у сталешку, било у правну државу. Само у главном се сме тврдити, да је тенденција развоја у ова два правца зависила од односа Србије према околним земљама и од сврха које су јој њени поједини владари постављали. Тако је, несумњиво, развојна тенденција Србије према прав-

ној држави типа Византије, која је увек била моћна, била нарочито јака за Милутина и Душана, који су желели Србијом заменити Византију*. Једно од најефикаснијих средстава за постизавање ове сврхе била је што је могуће већа акомодација Србије Византији, да би се процес стапања с Византинцима олакшао. Душан је у тој предусретљивости најдаље ишао, пошто је био најближе идеалу да постане цар сједињене Србије и Византије. То је довољно убедљиво доказао својим широким и савесним студијама још Тимотеј Флорински, а од њега даље се то све боље утврђује. Душан није српско друштво потпуно изједначио с византинским, а ни разлике државних типова, српског и византинског, није избрисао, али је Србију, и поред њене друкчије друштвене структуре, што је више могао приближио правној држави византинског типа; за њега је јамачно свакој сталешкој власти у њој било најмање места.

III

Средњевековна Србија није никада била сталешка држава типа Угарске у доба доцнијих Арпадовића и онда владара из различитих кућа, најмање у доба цара Душана. Због тога је био веома смео покушај г. Костренчића да у тако важном питању, као што је неприкосновеност закона, повлачи паралелу између правно прилично сталожене Душанове Србије и Угарске Андрије II, када је она упадала у један период разуздане сталешке власти. Г. Костренчић је ушао тако дубоко у угарску прошлост због тога, што је желео наћи период за који му се чинило да је имао своје право на истој развојној степеници као што је било српско у Душаново доба. Држао је, да му је то ради тога потребно, што сам ја и на тај начин доказивао да су чл. 171 и 172 Душанова Законика позајмљени из византинског права, што сам упозорио да се иста така наређења налазе у другим правима на много вишој развојној степеници од српског права како се огледа у Ду-

---

* Никола Јорга је у својим предавањима, што их је 1922 држао на Сорбони и издао с натписом „Formes byzantines et réalités balcaniques“ (Bucarest—Paris, 1922), изнео хипотезу да је идеја источног римског царства, Византије, као вечна, привлачила и употребљавала све народе у царевини и око ње да је одрже или замене. Идеја је, по њему, стална а чувари и остваритељи су различити — Грци, Бугари, Срби и Турци.

шанову Законику. Он их је хтео наћи и на истој, или још и нижој, развојној степеници и наговестити да се таква одређења сама по себи разумеју у свакој сталешкој монархији. Но Србија није била сталешка монархија, типа Угарске Андрије II, а и закони, на које г. Костренчић упућује као на аналогне чл. 171 и 172 Душанова Законика, немају с њима уопште ништа заједничко. Ево, као пример, одређења есхатокола Златне Буле, на која он нарочиту пажњу полаже. У њима стоји: »Чл. 31. § 1. И тако, држећи (sc. палатин) сам напис (sc. Златну Булу) увек пред очима, нека не одступи ни од чега од раније реченог и нека не пристане да одступи краљ или племићи или други; и нека и сами уживају у својој слободи, а ради тога нека буду увек верни нама и нашим наследницима и нека не ускраћују дужне послушности краљевској круни. Чл. 31. § 2. А ако усхтемо икада ми или који од наших наследника ићи против ове одлуке, нека им на основу овога буде за увек слободно, а да им се то не упише у неверство, и то епископима, јобаћима и племићима краљевства, свима заједно и појединцима, садашњим и будућим, и који ће доћи, да се одупру и противе нама и нашим наследницима«. У Душанову Законику пише: »Чл. 171. Још заповеда царство ми. Ако напише царство ми писмо или по срцби, или по љубави или по милости за кога, па то писмо разара Законик, није по правди и по закону, како пише Законик, нека се судије на то писмо не обазиру, него нека само суде како је по правди. Чл. 172. Све судије нека суде по Законику а нека не суде по страху од царства ми.«* Како

---

* Златна Була Андрије II (1222 год.): „Art. 31. § 1. Ita quod ipsam scripturam pre oculis semper habens (sc. palatinus), nec ipse deviet in aliquo predictorum, nec regem vel nobiles sen alios consentiat deviare, ut et ipsi gaudeant sua libertate, ac propter hoc nobis et successoribus nostris semper existant fideles, et corone regie obsequia debita non negentur. § 2. Quod si vero nos, vel aliquis successorum nostrorum, aliquo unquam tempore huic dispositioni nostre contraire voluerit, liberam habeant harum authoritate, sine nota alicujus infidelitatis, tam episcopi quam alii jobagiones ac nobiles regni, universi et singuli praesentes et futuri, posterique, resistendi et contradicendi nobis et nostris successoribus in perpetuum facultatem.“

Душанов Законик (1354 год.): „Чл. 171. Еште повељева царство ми; аште пише книгоу царство ми, по или по срьч'бје, или лјубви, или по милости за нјекога, а она-зи книга разара законикь, не по правдје и по законоу како пише закон'никь, соудје тоу-зи книгоу да не вјероују, тък'мо да соуде и врше како је по правдје. Чл. 172. Всаке соудје да соуде по закон'никоу право како пише оу закон'никоу, а да не соуде по страхоу царства ми“.

се види, даје се и угарском закону право сталежима, да се у случају кршења Златне Буле, која је у првом реду племићки лист, смеју владару чак с оружаном руком противити, па да не одговарају због неверства. У српским законима се даје право и улива храброст судијама да се увек држе Законика и само по њему суде, ма сам владар издао наредбу која је противна правди и Законику; сасвим како и Василике наређују. Између ових законских одређења, угарских и српских, нема савршено ништа заједничко. У угарској Златној Були даје се племству право на нешто што је у правој правној држави — за чим је ишла Душанова Србија — уопште немогуће, али је у изразитој сталешкој држави — каква Србија никада није била — често служило као ефикасно средство за спречавање јачања владарских прерогатива на штету сталешких права.

Према целом развоју средњевековне Србије немогуће је у њој и замислити одређења есхатокола Златне Буле, јер су они у држави типа Србије потпуно немогући и доиста нема у целом српском законодавству ишта и налик на њих, а, напротив, има множина одређења по којима се види да је била тенденција српског законодавства што веће изједначење свих пред законом. Сталежи су се, истина, одликовали од осталог становништа, али су њихове привилегије претежно друштвене природе. Политичких права према владару нису имали. Уопште се српско племство јако много разликује од феудалног племства романско-германског типа. Нарочито морам истаћи да црквени сталежи у Србији нису имали онај знаменити политички утицај као н. пр. баш у Угарској, где су у Златној Були добили погодно средство за остварење својих политичких сврха, које нису зависиле од воље владареве. Црквени сталежи римокатоличке цркве су уопште веома често били духовне вође племства, главе сталешке опозиције владарима. Не једанпут су баш они фактично стварали законска одређења о ограничењу владарске власти и сами њихово извршење контролирали, разуме се према интенцијама Римске Курије. У Србији је црква највернија помагачица владарева у сваком његовом предузећу. Покорнија је од цариградске цркве. Владари се њоме служе као моћним органом за постизавање само својих политичких сврха, јер црква нема политичких аспирација као на Западу. Према томе црквени сталежи у Србији нису могло постати нека опозиција владару и неке

вође властеле, која би бранила своја сталешка права. Уосталом, ни српско српско племство није онако класно свесно, јерархијски чврсто распоређено и непремостивим преградама у себи и као целина према осталом народу одељено, као што је то случај код племства романско-германског типа. Сам К. Јиречек, који је иначе особито наглашавао сличност српских институција са западним, овако пише о српском племству: »У средњевековној Србији није било од старине одељених наследних сталежа или касти. И сама владајућа династија изводила је своје порекло од једног сеоског свештеника из X в. Три брата Ђорђе, логотет Стефана Душана, Радослав у Серу и Милош, челник царице Јелене и цара Уроша, сва три с породичним именом Повића, били су крвни сродници једног неплеменитог трговца из Дубровника, Живка, сина Радослава Лонга (срп. Длжичића). Исто је тако било и у Византији, где се јављају у повељама XIII в. пронијари и један дворски чиновник с рангом вестиарита као рођаци пажака на имањима манастира Лемвиотисе код Смирне. По Законику Стефана Душана (чл. 139) смео је сељак водити пред судом процес против свакога, против племића, против цркве, против царице, чак и против цара.« (Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, I, 42—3). Државе с таким племством и с таким сељачким правима нису чисто сталешке, него су, барем, на сигурном путу да постану правне. У Србији су највише службе и највеће дворске части биле приступачне људима из свих слојева, само ако су се својим способностима могли до њих попети. Однос између оваког и старог племства није нам познат, али је због узрујаног политичког развоја и многих ратова јамачно био велики број скоројевића, који су преко својих служби и дворских титула ушли међу властелу и властеличиће; и народној традицији је овај процес познат; Србија је имала земаљско и дворско племство, слично као Византија. Тако је српско друштво било не само географски, него и фактично један прелаз од западног византинском. Није било ни у оној мери једнолико као византинско, али није било ни расцепљено стрмим и непремостивим границама као на Западу. Пошто племство није било затворена класа, није ни имало оне класне снаге и класних амбиција као у изразито сталешким државама. Због тога у средњевековној Србији није ни било места за законе као они у есхатоколу Златне Буле, нити је

било чиновника с правима палатина; његов положај је у Србији заузимао логотет, најпокорнији орган владарске власти.

Угарска је добила много касније него Србија законе, који су близанци чл. 171 и 172 Душанова Законика, добила их је тек онда, када је дух римског законодавства почео продирати и у њу, за постепене рецепције римског права у Средњој Европи. Висина правног схватања, које се огледа у тима законима је толика, да је Х. Марцали поносит што су ти закони уведени у Угарску, како он вели, већ 1471 год., иако је Србија имала исте таке законе још 1354 год. Угарски сталежи су преузели ове законе из римског права, као и Срби из византинског, и њима се спретно послужили да ограниче самовољност краља Матије Корвина, који је газио и сталешке привилегије и римско схватање о неприкосновености закона. Corpus iuris Hungarici има, дакле, близанце чл. 171 и 172 Душанова Законика, али ти се не налазе у есхатоколу Златне Буле Андрије II, него у знаменитим законима краља Матије Корвина из 1471 год., како се види кад се они испореде: »Чл. 171 Душанова Законика: Још заповеда царство ми. Ако напише царство ми писмо или по срцби, или по љубави или по милости за кога, па то писмо разара Законик, није по правди и по закону, како пише Законик, нека се судије на то писмо не обазиру, него нека само суде како је по правди. Чл. 172. Све судије нека суде по Законику а нека не суде по страху од царства ми.« У дванаестом члану трећег декрета краља Матије Корвина пише: »§ 3. Нека нема снаге тако наше писмо, ако би било издано против закона и старе навике нашег краљевства. § 4. Судијама нашега краљевства се неће уписивати у кривицу, ако се не буду обзирали на тако писмо.«*) Ови закони, по садржини и по духу

*) Душанов Законик (1354 год.)

„Чл. 171. Еште повелјева царство ми; аште пише книгоу царство ми, или по срчъ'бје, или по лјубви, или по милости за нјекога, а она-зи книга разара законикь, не по правдје и по законоу како пише закон'никь соудіе тоу-зи книгоу да не вјероују, тък'мо да соуде и врше како по правдје.

Чл. 172. Въсаке соудіе да соуде по закон'никоу право како пише оу закон'никоу, а да не соуде по страхоу царства ми.“

XII чл. трећег декрета Краља Матије (1471 год.)

„§ 3. Nec etiam tales literae nostrae, si quae contra leges, et antiquam cousuetudinem Regni nostri emanatae essent, vires habeant.

§ 4. Praeterea non imputetur Indicibus Regni Nostri, si tales literae non observabuntur in judicis.“

римски, силом су извојевани од краља Матије Корвина, док је опет Стефан Душан унео своје законе из Василика у Законик ради политичких разлога. У Србији је њихову дужу примену спречила турска инвазија, а у Угарској су постали ови закони паладиј сталежа за одбрану њихових привилегија, које су они, разуме се, сматрали општекорисним законима. Отуда долази нарочито истицање ових закона у Corpus-у iuris Hungarici и особита брига сталежа да их владари често и специјално потврђују и да се нарочито обвезују да ће их се стриктно држати. Тако су они у Угарској спречавали акте сваке владарске самовољности у судским пословима, чему су и у римском праву били намењени, и утврђивали неприкосновеност свих закона, не само за племиће повољних. Највише на основу њих је Вербеци и писао, да и владара вежу закони, које је издао, као што је то било уверење и добрих римских, византинских и српских правника.

*

Примедбе г. Костренчића и ова моја разлагања због њих наставак су научних напора Јована Хаџића-Светића, Николе Крстића и Константина Јиречека, који су нарочито упоређивали старо српско право с угарским. Даља научна испитивања на том пољу без сумње ће донети веома занимљивих резултата, јер је утицај Мађарске на Хрватску и Србију био знаменит, а и сличности развојних услова изазивале су постанак налик институција. Недавно је Никола Јорга поставио хипотезу о одлучујућем политичком утицају Мађарске на развој Хрвата и Срба. Иако су таке тврдње потребне јаке коруктуре и моћног ограничења, ипак остаје чињеница дугог утицаја Мађарске на Хрватску и Србију. Напори Константина Грота, Василија Васиљевског, Лајоша Талоција и др. око проучавања претежно чисто политичких словенско-мађарских односа јако изискују једну допуну за специјална правноисторијска питања, која су, фактично, досад највише узгред чињена, иако с лепим резултатима. Компликованост задатка не сме одвраћати од тог посла. Јер има случајева директног утицања, има примера аналогног развоја, а биће случајева — као овај што сам га ја изнео — заједничке, независне позајмице из других права. Та компликованост долази, великим делом, од разлике државних типова, пошто је средњевековна Угарска била изразита сталешка монархија, а Србија сталешка држава своје врсте с разговетним елементима правне државе, као Византија.

Никола Радојчић.

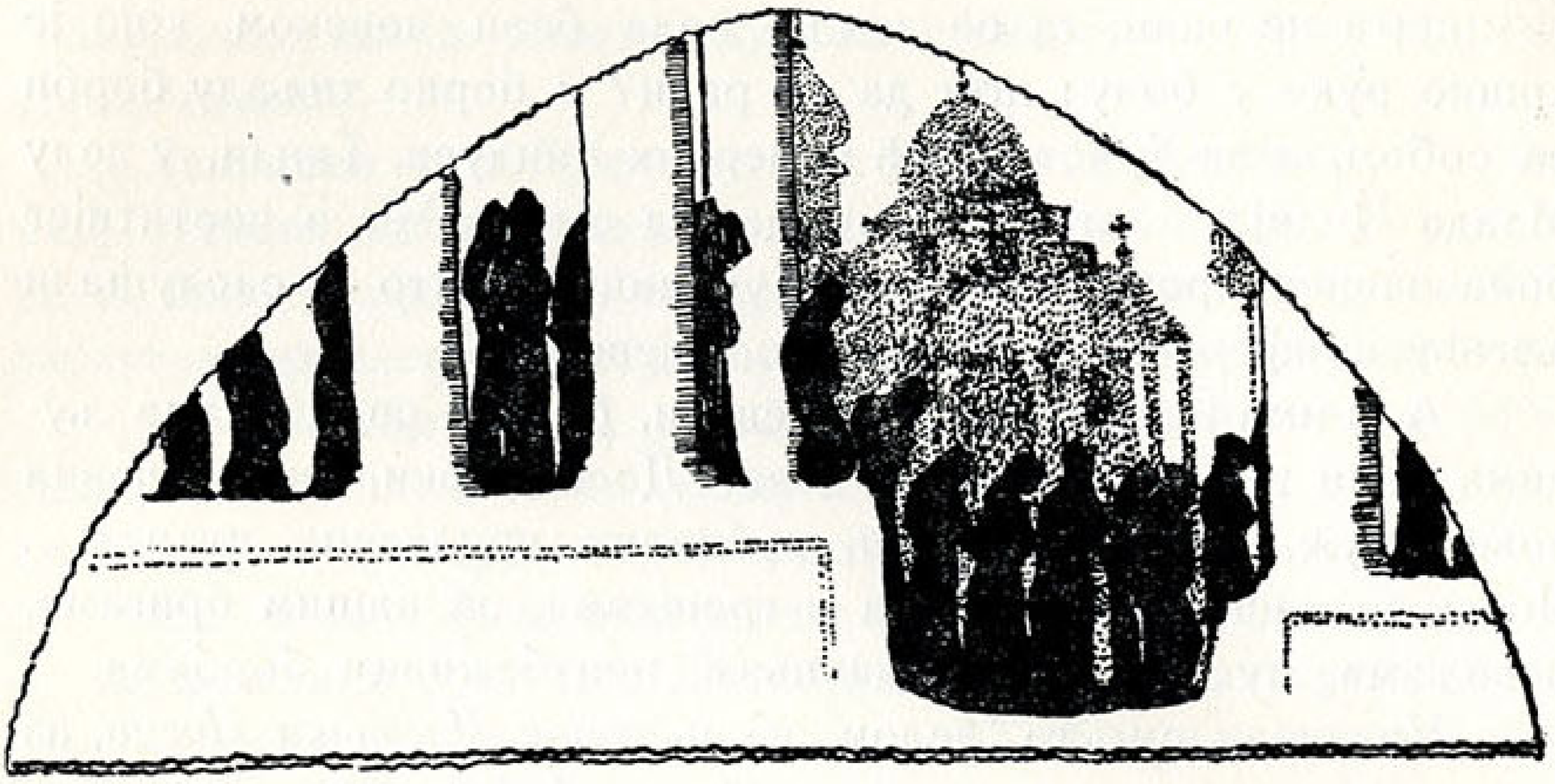

Ф. М. Достојевски као човек

Не мислим говорити о књижевној личности и о делима Достојевског; знам да нема у Европи културног човека који не познаје Фјодора Михајловића по његовим грандиозним романима. Читав онај свет типова који су оживели под његовим пером, живи још и данас; сав онај хаос догађаја, драмских ситуација, заплетаја, врење душа и ломљава срдаца, још увек се компликује, расплиће и вре. Као океан или пожар! И отворено небо и дно људске душе и људскога срца наслутили смо, видели, осетили у делима Достојевског. Ето, баш је недавно[1]) једна од најсјајнијих наших жена, г-ђа Др. Исидора Секулић, у оцени Sabranih Djela Dostojevskog, констатовала, да Достојевски, »тај велики мештар бола, све више и више заузима неки доминантни став у свету који духом живи. И то, изгледа, код свих народа Истока и Запада. Руски емигранти су могли издати сабрана дела Достојевскога и у Београду, и у Прагу; Енглеска и Америка преводе и траже већ готове преводе Достојевскових романа; Французи стављају на позорницу те романе, и хоће, искрено, добру интерпретацију и на сцени и у критици. Индија приређује читаве серије предавања о Достојевском. Земља нирване, која је, место жеље да се нешто друго ради, инспирисала жељу да

[1]) Српски Књижевни Гласник, 16. март 1925.

се ништа не ради, та се земља сада бави човеком који је кршио руке у болу: шта да се ради? и борио хиљаду борби са собом, и за Христа. Вођ модерних Хиндуса, Ганди, у делу Млада Индија, поставља тезу да од што већег и честитијег бола зависи прогрес, а његови ученици, пошто су саслушали његову конференцију, читају Достојевског.«

Али има још један Достојевски, близак свима нама људима, наш пријатељ и друг: *човек* Достојевски, свакодневни човек, муж, коцкар, робијаш, љубавник, пролазник, путник... Човек са нашим крепостима и грешкама, са нашим бригама, невољама, мукама и свакидашњим, неизбежживим борбама.

Упознали смо га, делом, из његовог *Дневника Писца*, из његових писама и из опширних биографија, које су о њему написале, најпре, његова кћи Љубов Фјодоровна, а после његова друга жена Ана Григоријевна, мати Љубе, док, на жалост, дневник Паулине Суслове, студенткиње, љубавнице Достојевскога за време његовог првог брака са Маријом Димитријевном Исајевом, која га је немилосрдно варала, и писма која јој је Достојевски писао, још увек нису објављена.

Из предговора првој књизи о Достојевском, »Достојевски описан од своје кћери«, која је изашла на чешком, француском и немачком год. 1920., сазнајемо све детаље о томе, како се наша мајка, »матјушка« Русија, одавно спремала да 30. октобра 1921. прослави, на свечан и на достојан начин, 100-годишњицу од рођења Фјодора Михајловића Достојевског. У Петроград, данас »Лењинград« спремао се поход свих великих људи, репрезентаната читавог *пробуђеног* словенства (кажем: пробуђеног, јер још и данас, на велику нашу жалост, има словенства које је у мраку) — читавог пробуђеног словенства и осталог културног света. Фамилија Достојевског намеравала је да за ту прославу објави документе, који су сачувани у усторијском музеју у Москви. Мајка Љубе, Ана Григоријевна хтела је да објави своје успомене од 1867—1881; дакле од појаве »Играча« па до »Браће Карамазова« т. ј. успомене из свога живота са Достојевским кроз пуних четрнаест година, а Љуба своје утиске из детињства. Али је револуција — коју је, уосталом, Достојевски давно прорекао, помела све ове планове.

Љуба Достојевски, наследивши монархистичке осећаје свога оца, није издала своје успомене у отаџбини већ у еми-

грацији, као прилог новоме изучавању универзалног лучоноше Достојевског.

Успомене Ане Григоријевне, жене Достојевског, — за чију судбину се дуго није знало — изашле су тек недавно, на немачком, преведене из рукописа, који се је пронашао заслугом црвеног комесара совјетске просвете, Луначарског.

12. новембра 1921., у јеку револуције, приликом нацијонализације банака, Луначарски и његов помоћник пронашли су у једном тресору велику касету, дугу пола метра, из белог лима, која је била спремљена под бројем 5038, и у којој су се налазили рукописи Достојевског са коментарима његове удовице. У свему се пронашло 32 објекта: вредних, до тада непознатих варијација Достојевскових великих романа; необелодањених и никад остварених планова; нацрта за приповетке; велик број забелешкâ; готово сва кореспонденција песникова; дневници; бележници, стенограми и документи сваке врсте и, на крају, »Успомене« његове жене, које је она, кратко време пре тога, и непосредно пре своје смрти 1918. у Јалти, била довршила. Пронашло се, сем тога, 140 писама Достојевског, упућених жени и пријатељима, савременим књижевницима и осталим личностима. Све то почела је да обелодањује руска државна наклада, иначе за општу културу толико заслужни »Госидат«, који би могао да служи за углед многим т. зв. европским и т. зв. културним земљама.*)

Обе ове књиге успомена, које су написале жене, побудиле су сасвим разумљиву сензацију своје врсте; свака од њих из више својих сопствених разлога. Једно треба одмах нагласити: да су успомене Достојевскове жене много мирније, објективније (у колико то уопште могу да буду успомене једне жене) па према томе и много верније и вредније, док су успомене Достојевскове кћери необично личне и произвољне и, према томе, више интересантне него поуздане, нарочито на оним местима где се говори о пореклу Достојевског, о његовим односима према женама и неким пријатељима и т. д., дакле, на жалост, баш у свим осетљивијим питањима и проблемима. Слабих нерава, кћи Достојевског,

*) (Као споредно, могу овом приликом да кажем, да сам баш пре неколико дана имао у рукама најновија издања совјетског „Госидата", и да она, чистоћом штампе и лепотом опреме, надмашују многа издања европског Запада.)

није умела да у таквим питањима схвати целу ствар са једног вишег и општијег становишта; она је, за вољу своје произволе, за вољу ситнијих убеђења учинила доста крупнијих грешака према историји културе, а према томе и према самом Достојевском.

Обе ове књиге имају, поред свега, непроцењиву вредност, нарочито када је реч о теми каква је ова: *о човеку* Достојевском.

Какав је он био у папучама, пред самим собом, у свакидашњем животу, у односима према женама, пријатељима и деци; када и како је стварао своја дела у којима кључа вечно врело живота, шта је мислио; какве су га свакодневне бриге мориле; шта је имао заједничког са свим људима а шта га је од њих делило; како је подносио овај живот са којим се сви боримо тражећи му смисао и циљ?

Ето, то су нам открише две жене, тако близу Достојевском: његова жена и његова кћи.

Ја сам већ напоменуо да су успомене Достојевскове кћери необично личне и произвољне. Ипак, оне то нису у толикој мери као што се мислило раније, после сензационалне појаве њезине књиге, а пре него што се појавила књига Достојевскове жене. Чињеница, да се успомене мајке и кћери сасвим подударају, допуњавају и слажу, доказује да су многе ствари које су раније изгледале нетачне или претеране, ипак, на крају крајева, врло близу истини и објективности. Ја сам, на пр., лично, једном приликом, пишући о *Путним сликама* Достојевскога, био учинио једну малу дигресију из теме — отприлике исто такову као што је сада ова — и свратио на књигу Љубе Достојевскога, која се баш некако у то време појавила.

— Не знам како и зашто — писао сам онда, у београдском часопису „Раскрсници« — из којих јачих разлога, биографија Љубе Фјодоровне пуна је неких прорачунаних тенденција, које на први поглед упадају у очи, пуна је малициозности, нарочито према првој жени Достојевскога, Марији Дмитријевној Исаеви; пуна заблуда, које иду до толикога степена, да се у неколико глава доказује како Достојевски није — Рус!

У оно време, у славистичком часопису »Славија«, који

излази у редакцији нашег проф. М. Мурка у Прагу, руски литерарни историк А. Бем, у оцени студије Др. Прохаске о Фјодору Михајловићу Достојевском, дотакнуо је то питање. Негде при крају тог написа, где је реч о ономе делу Прохаскине студије, у коме се писац служио биографским подацима, што их је обелоданила кћи Достојевског, Т. А. Бем је казао:

»Успомене Љубе Фјодоровне морају се узимати са највећим опрезом и могу да заведу човека и нехотице у блудњу«.

Препустио сам свакоме на вољу, да верује Достојевском или његовој кћери, када је реч о првој његовој жени, поменутој Марији Димитријевној. О њој је, према наводима Г. А. Бема, Достојевски још пред своју свадбу, 25. јан. 1857., писао барону Врангелу: . . . »Моји одношаји са Маријом Димитријевном потпуно су испунили моје биће у ове последње две године. Али нека, ако сам трпео и живео сам«.

А кратко време након њене смрти, 31. марта 1865., писао је Достојевскиј истом барону Врангелу: »То је била најпоштенија, најплеменитија и највеликодушнија жена, што сам је у своме животу познавао«.

Ту исту прву жену Достојевскову, кћи његове друге жене приказује у најружнијем светлу, и ја сам мислио да се свако мора сложити са Г. Бемом да »чињенице, које она износи, изазивају од времена до времена језиво чувство«.

Руски литерарни историк лепо је објашњавао и другим, психолошким разлозима немогућност неких тврдња Достојевскове кћери. Љуба Фјодоровна каже, н. пр., за своју маћеху, да је пошла за Достојевског из интереса; да су је привукле литерарна слава и везе Достојевског, док је Достојевски у оно време, према г. Бему, живео у Семипалатинску у највећем сиромаштву, па је чак и путни трошак за Кузнец, где се венчао — морао да позајми!

А везе и слава?

Достојевски је тек био изашао из робије.

»Па какве је све то перспективе могла да има будућа жена од брака са једним робијашем, који је тако мучно долазио до накнаде и успоставе својих права?«

Читава је биографија Љубав Фјодоровне — надовезао сам на то — провејана таким нетачним, немогућим тврдњама, у које мора да посумња и човек који уопште не познаје ни

један детаљ из Достојевсковог живота.

Тако је, нетачно, приказан однос Достојевскога према »студенткињи Паулини Н.«, за коју се тек доцније дознало да се звала Паулина Суслова, с којом је 1763. Достојевски путовао по Италији, и многе друге ствари. Уопште су, на први мах, приметљиве две главне карактеристике Љубе Фјодоровне: њена »несклоност« према Русији, и њена мржња према свим женама Достојевскога, сем, природно, према својој мајци, којој је дато готово симболично значење.

По свему томе констатовао сам, да се читава та биографија чита са неким неповерењем, готово огорчењем што су неки субјективни разлози упропастили толики драгоцени материјал о силном руском генију.

Али баш то, што је жена Достојевскога, како се испоставило после свег пронађеног материјала, што је Ана Григоријевна, заиста, и с пуним правом, завредила да јој се даде оно *симболично значење*, потакло ме је да са више савести проверим успомене Љубе Фјодоровне. Данас могу констатовати да су оне, у главном тачне, иако су неке ствари, које су се њој допале, сувише наглашене, — а друге, — које су јој биле далеко; или за које није имала довољно разумевања — пуштене с вида. умањене и сасвим прећутане. Ипак, дакле, и у њезиној биографији имаде много интересантних података о човеку Достојевском, о његовим сасвим општечовечанским и свакодневним стварима.

»Ситнице, ситнице, то су главна ствар« — рекао је Достојевски негде у »Злочину и казни« — а и ја сам приметио да су на мене учиниле највећи утисак из успомена о Достојевском баш неке ситнице. По њима се познаје прави човек; у њима је он сав, природан, непосредан, инстинктиван, док је у великим стварима често прорачунан и смишљен.

Мале ствари, »ситнице«, човек ради по заповеди инстинкта и по потреби природе, док се за велике ствари обично спрема интелектом.

Достојевски, коме је први признао генијалност критичар Бјелински, а после њега *робијаши*, мужици у Мртвом Дому — а тек после смрти Русија и Европа, и цео остали свет — био је, с правом се може казати, први руски феминиста. Обљубљен међу студентима универзитета, он се често обра-

ћао студенткињама, говорећи им: Зашто студирате? Удавајте се што пре је могуће и донесите што више деце на свет. — Ја много очекујем од руске жене, — поновио је често у своме *Дневнику Писца*. Са женама увек је говорио као са равноправнима. Никада није хтео да се покори руској моди: да женама љуби руке. Тврдио је да је тај »рукољуб« за жене понижавајући. »Мушкарцн, који женама љубе руке, сматрају их робињама и хоће да их теше, поступајући са њима као са краљицама. Када ће једном увидети да су им жене равноправне, они ће се задовољити тиме да им стнсну руку као својим друговима«. Ову »ситницу« сам намерно ставио напред; да би се, доцније, јаче приметили контрасти у његовим односима према људима.

Љубов Фјодоровна започима своје успомене одмах једном чудноватом изјавом: Кад читам животописе мога оца, увек се чудим да су га сви његови биографи сматрали Русом, шта више, најрускијим од свију Руса: а ипак је Достојевски само по својој мајци московљан, док је по оцу литавског порекла. Она приписује све лепе особине свога оца, па чак и свију његових рођака, страним утицајима и страном пореклу њихове лозе: јакост карактера Литви; енергију Енглеској; поезију и срце Украјини; љубав према уметности Грцима — а највише од свега Норманима. Свих тих крви, било је — према њеним речима — у телу Достојевског. Највише субјективности показала је она истичући благородност украјинског порекла у карактеру и у особинама Достојевског. »Очи мојега оца биле су смеђе, праве украјинске очи« Украјинско порекло је приближило Достојевског Богу; украјинска поезија у делима Достојевског највише је освајала читаоце и т. д.

Расна теорија Љубе Достојевске је *једина* у њеним успоменама, која се не може прихватити. Оставивши ту расну теорију по страни, њене су успомене врло интересантне. Из тих успомена сазнајемо да су прећи Достојевског били католичког порекла, и да су се тек у нретпоследњој генерацији Фјодора Михајловића прекрстили.

Достојевски се родио 30. октобра 1821. у Москви, »у тужној соби на дну једне болнице« од оца тешког алкохоличара и мајке слабе и туберкулозне жене. После приправне школе отац га је одвео у Петроград у војничку инжињерску школу. Послушан оцу, он је испуњавао савесно своје дуж-

ности, али срцем био је на другој страни далеко од сухе науке, најдаље од математике. Читао је целе ноћи Жорж Сандову, Шилера и Балзака. Отац му је страховито много пио, а што је више пио био је све строжи и страшнији, док су га, на крају, убили његови кметови сељаци. Љуба Фјодоровна записала је обитељску предају, да је Достојевски, при вести о смрти свога оца, добио први епилептички напад. Тог оца описао је Достојевски када је створио тип старог Карамазова. Од њега су сва деца наследила тешке терете за цео живот: Фјодор епилепсију (падавицу), Варвара толику шкртост да је поред свег богатства гладовала, док су је слуге на крају поробили и убили; најстарији син брата његовог Алексеја умро је од прогресивне парализе и уопште, цела фамилија трпела је од превелике патолошке нервозности, наслеђене хередитарно.

После наука Достојевски се сасвим посветио књижевности. Прво дело био му је роман »Јадници«, који су имали велик успех.

Али све то знате и сами. Ја ћу зато да оставим биографију и да Вам говорим о оним стварима, које су нарочите, карактеристичне по човека Достојевског, иако можда неће бити у једној хронолошкој вези. Из тих фрагмената лако ће се моћи исконструисати лик Фјодора Михајловића.

Још као почетник у књижевности, Достојевски је волео да се дружи са типовима из нижих и најнижих друштвених слојева, ма да је то у оно време, у Русији, било саблажњиво. Обично је налазио те типове по малим кафанама, играо с њима биљара и посматрао их. Вечно је био сав повучен у се и улицама је ходао гестикулирајући, тако да су се пролазници осврtали за њим. Дуго времена, целе своје младости, није имао никаквог ближег додира *ни са једном женом*. Што више, ни један флерт! У афери Петрашевски, једном од најмање познатих политичких процеса у Русији (тобоже спремани превратт за ослобођење сељака), био је осуђен на смрт (1849.). Помилован је у последњем часу. У »Идијоту« описао је све што је у том тренутку претрпео.

На робији у Сибиру, у Мртвом Дому (1850—1854.), Достојевски је потпуно сазрео. »*Мужици*« из Јасније Пољане научили су Толстоја више него сви његови московски пријатељи; *сељаци* који су Тургењева пратили у лововима, дали

су му више оригиналних идеја него сви европски другови; Достојевски је волео *јаднике* и од детињства инстинктивно је тражио путеве до њих. После Бјелинског робијаши су — као што сам рекао — први признали његов геније. Чували су га као око у глави. Једаред га је један робијаш купао и Достојевски прича о њему да га је прао као да је из »порцулана«, толико је пазио на њ; други пут, кад су се робијаши побунили ради слабе хране, нису дали Достојевском да се солидарише са њима, јер су се бојали да не би са њима морао сносити и последице те побуне. Достојевски сâм каже да је био њихов ученик. А шта су га они научили?

Научили су га да воли мајку Русију; да воли сељака, да воли велики народ руски. Све то није тако просто као што на први мах изгледа; у оно време, у Русији је владала манија т. зв. »западњаштва« — и између интелектуалаца и народа владао је непремостиви јаз. Достојевски је био први који је почео градити мостове у народ, јер га је дубоко волео — јер је видео у њем једну голему снагу — а то су га научили — робијаши. После робије морао је Достојевски да присилно служи у војсци. Из тог доба потиче и његов први брак са удовицом капетана Исајева, брак који је био врло несрећан. Карактеристично је, да су све љубави Достојевског — ма какове оне биле: несрећне, трагикомичне, платонске или, на крају, срећне, као последња — да су све те љубави биле плод пуке случајности и прилика. Прву жену узео је, тешећи је поводом смрти њена мужа; љубавница Паулина Суслова наметнула му се, опијена његовом славом; другу жену, Ану Григоријевну сматрао је дуго времена »писаћом машином«, док се коначно није заљубио у њу и узео је за жену. Прва жена, Марија Димитријевна, која му се просто наметнула, провела је ноћ пре венчања у кревету свога љубавника, неког приватног учитеља и, за цело време брака, имала је однос са њим, он ју је пратио чак и на свадбеном путу. У једној сцени, она је сама испричала Достојевском све потанкости из тога одношаја, са највећим цинизмом, и на крају, у хистерији, додала: »Жена која до себе нешто држи, неће никад моћи волети човека, који је читири године седео у друштву лопова и убица, на робији« Њени врло чести епитети за Достојевског били су: »Робијаш«!

Друга по реду била је студенткиња Паулина Суслова.

Једна од оних »вечних студената« са кратком косом, које се баве политиком и манифестује снобовски све нове идеје и покрете; она је Достојевског напастовала љубавним писмима, занешена његовом славом. Требали су да отпутују заједно у иностранство, али како је Достојевски, у последњем часу, био спречен, отишла је она сама у Париз да га тамо причека. Али већ за неколико дана примио је Достојевски писмо: »Све је свршено међу нама. То је твоја кривица. Зашто си ме оставио тако дуго саму«. Достојевски сав очајан, пожурио је за њом у Париз, где га је дочекала са псовкама и изјавила му да си је нашла француског љубавника са којим је врло срећна. Достојевски је оставио, свратио у Лондон до Херцена и вратио се у Русију. Међутим, за кратко време, Паулина је обавестила Достојевског о својој великој несрећи: њезин француски љубавник је оставио! Претњама да ће се убити, звала је Достојевског поново у Париз. Путовали су, заједно, по Немачкој и по Италији. На том путу Достојевски је први пут почео да игра на рулети. И на том »свадбеном путу« Паулина га је варала.

Аглаја у »Идијоту«, Лиза у »Демонима«, Грушењка у »Карамазовима«; Паулина у »Играчу« — све су то мање или више верне слике Паулине Суслове. Када је, у једном часу напустила Достојевскога слава, за кратко време, напустила га је и Паулина, за увек!

Из тога времена постоји још једна, више платонска љубав Достојевског са г-ђицом Круковскајом, са којом се разишао ради размимоилажења у идејама. Њу је лако препознати у Каћи, вереници Димитрија Карамазова.

Шта да још говорим о љубавима? Оне су биле горке, краткотрајне. Али су, зато, вечни били дугови, којих се Достојевски није могао решити све до смрти. Његов несрећни и добри брат Никола, беспомоћни и хередитарни алкохолик, оставио их је неизмерно много, а Достојевски се сам обвезао да ће их платити. Гонили су га као вампири и због њих је целе ноћи и дане марао да ради, да пише. Па ипак је дао тако велика дела! Остала му је на бризи многобројна родбина, која га је страховито искоришћавала, и неблагодарни син његове прве жене, кога је добио за мираз и који му је огорчио многе дане живота. Притиснут толиким бригама и дуговима, Достојевски се обвезао да ће до извесног рока

написати роман, за који је добио велик предујам. Обратио се, по савету Миљукова, на учитеља стенографије Олхина, који му је препоручио ученицу Ану Григоријевну. Њена кћерка каже у својим успоменама, да Достојевски са својом стенографкињом у почетку није поступао друкчије него са ремингтон машином. А стенографкиња прешавши кућни праг Достојевскога, такође није ни слутила да ће његова дела стенографисати пуних четрнаест година.

Помоћу своје стенографкиње Достојевски је сретно завршио свој роман, сретно и у право време, али је, исто, тако сретно, и исто тако у право време, започео своју прву озбиљну љубав која је трајала све до смрти.

Ја немам могућности да овде опишем све прекрасне, интимне детаље, како су они нанизани као кораљи у успоменама Достојевскове жене, али, сматрам, да би потпуно промашио свој циљ, да, барем укратко, не изнесем неколико сцена из доцнијег брачног и фамилијарног живота Фјодора Михајловића Достојевског.

Као неке тихе музике, пуне благе сете, као неке топле кише сећам се љубавног очитовања великог генија, како га је у својим успоменама сачувала Ана Григоријевна. »8. новембар 1866. је најважнији дан у моме животу: тога дана рекао ми је Фјодор Михајловић да ме воли, и замолио ме да му будем жена. Од тог времена прошла је половица столећа, али је све, па чак и сваки најмањи детаљ тога дана, тако свеж у мојим успоменама, као да се све догодило тек пре месец дана«. И ту описује, даље, жена Достојевскога, како ју је тога дана Фјодор Михајловић очекивао са великим нестрпљењем; како јој је испричао свој сан о дијаманту, који му се изгубио у сандуку и кога није могао да пронађе; како јој је испричао цео један роман, у коме је »главни јунак« био он сâм а »главна јунакиња« она; како је, сретно и спретно, удесио све тако да је, на крају, и она признала да га воли.

Али ту, највећу срећу Достојевскога, брзо је покварила његова родбина. У страху, да се сада неће бринути за њу — или барем не у толикој мери — она је измислила најгоре сплетке и интриге, имајући намеру да их растави и разведе. Сав новац, који је Достојевски великим напорима био спремио за свадбепи пут морао је да раздели тим незаситљивим

и похлепним рођацима, и тек када је млада жена у договору са својом практичном мајком — швеђанком заложила своје покућство, које је добила за мираз, могли су да отпутују »за границу« и да тамо проживе, далеко од познаника и пријатеља, најлепше али ипак врло тешке дане живота.

Тај живот »за границом« трајао је преко четири године. Провели су га у Немачкој, где је Достојевски страствено играо на рулету, у Италији, Швајцарској, Чешкој и опет Немачкој.

Кад су били у Дрездену родила се Достојевском кћи, и он је требао да је пријави код магистрата. Како је девојачко име ваше жене? — питали су Достојевског, а он није знао. Као ван себе дотрчао је кући.

»Како се зовеш? — запитао је жену најстрожим тоном.

Ја? Зовем се Ана, — одговорила је она.

Знам да се зовеш Ана, али ја те питам за твоје девојачко име.

Зашто хоћеш да га знаш?

Ја нећу, али хоће полиција. Ови Немци су чудновати људи; хоће апсолутно све да знају.

Ана Григоријевна записала је своје девојачко име на хартију и пружила му.

Ево, иначе ћеш опет заборавити«.

Немци, који су познавали Достојевског, рекли су, да тако растрешеног супруга нису видели никад у животу. Немци!

Једног дана, у Дрездену — прича жена Достојевског — ишли смо да купимо шешир за мене. Мој стари, још из Петрограда, није више вредио. Мој муж дао је да ми пробају најмање десет њих, док је, коначно, остао код једног, кога је пронашао *„ванредним"*. Био је од беле, талијанске сламе, украшен у ружама и црном свиленом врпцом која је падала на рамена. Отприлике онакав какви су данашњи »флорентинери«.

Два, три дана касније, ишли смо да купимо летње хаљине — прича даље Ана Григоријевна — и ја сам се силно зачудила како се Фјодор Михајловић при бирању материјала ништа не досађује, већ, што више, са великим опрезом испитује квалитету и фазону. Све што је он изабрао било је трајно, елегантно, једноставно, тако да сам се доцније увек поверавала његовом укусу. —

У иностранству посећивали су галерије и концерте

Фјодор Михајловић највише је поштивао у сликарству Рафаела, а од свију његових дела највише »Сикстинску Мадону«. Репродукцију те слике поклонила му је једном доцније, гроФица Толстој, и он је необично волео. Увек је висела над његовим креветом у спаваћој соби. У књизи успомена Ане Григоријевне налази се фотографија собе у којој је умро Достојевски; и ту, над смртном постељом, види се репродукција »Сикстинске Мадоне«. Сем Рафаела, необично је волео Тицијана, Мурила и Кореџија. Од музичара волео је Моцарта, Бетовена, Менделсона, док Вагнера није могао да поднесе.

Целог живота, а нарочито у иностранству, мучила су га новчана питања; није имао смисла за њих и због тога је живео час у сјају, а час у беди, све док тај »финансијски ресор« није преузела у своје руке практична жена.

»Највећу жалост у Женеви приредило ми је то, што нисмо могли да искупимо из залагаонице венчани поклон мога мужа — брош и наушнице са дијамантима и рубинима — ови предмети за увек су пропали« — прича Ана Григоријевна.

»Фјодор Михајловић био је, на моју највећу срећу, најнежнији отац« — говори она даље — »он ми је помагао да купам кћерку, он је сâм повијао, носио је на рукама и успављивао. Чим би чуо њен глас, заборавио би на посао. Кад би се пробудио, или кад би касно дошао кући, прво питање би му било: Шта ради Соња? Јели здрава? Јели добро јела? Спава ли?«

»Пре него што завршим описивање нашег боравка у туђини — наставља даље — морам да изразим, поред свега, своју велику захвалност судбини. Свакако да смо имали у току нашега живота, кога смо драговољно проводили далеко од својих, да претрпимо тешка искушења: смрт најстарије кћерке, болест Фјодора Михајловића, непрестане материјалне компликације, болесну страст мога мужа за коцкањем, и немогућност да се вратимо у отаџбину где су нас чекали само дугови, али сва та горка искушења била су нам само за корист! Она су нас приближила и појачала наше међусобно разумевање, које је наш брак учинило тако срећним. И, поред свих тих искушења, проживели смо најсјајније дане дане у Дрездену, Баден-Бадену, Женеви, Милану, Фиоренци, Венецији и Прагу.

Ана Григоријевна мисли, да је још у једном и то врло важном погледу користио Достојевском његов боравак у иностранству: био је далеко од оних утицаја, који би могли његов прави пут развоја да поремете: далеко од домаћих непријатеља, савремених књижевника, који су га потцењивали, мрзили, па чак и презирали. Достојевскоме су његови савременици — књижевници толико замерили, да је чак, пред смрт, зажелио да небуде покопан са њима на истоме гробљу. Та му се жеља, после смрти испунила; сахрањен је на гробљу калуђера. »За ковчегом су ишла 42 изасланства, којима су били представљени сви друштвени сталежи. Спровод је био дуг читаву миљу!«

Вративши се у отаџбину, Достојевског су чекале нове непријатности: борбе са безбројним веровницима. Навалили су на њега са свију страна, подметали му лажне рачуне његовог покојног брата Михаила, кривотворене менице; наплаћивали рачуне који су били плаћени, али су се непажњом Достојевскога, изгубиле, признанице, и т. д. Све то силило је Достојевскога да ради брзо, нагло; да задовољи часописе и накладнике, да пише више него што је хтео и могао, обзиром на физичку страну. Јер она друга, духовна, била је неисцрпна. »Ни једно своје дело у животу сем »Јадника« — није Достојевски написао него у силној присилној журби, без да је могао план разрадпти у детаље. Отуда је сигурно и замерка Достојевскових критичара: да нема стила. Међутим — изгледаће парадоксално — баш та »оскудица« стила чини онај прави Достојевскијев стил. Кад би данас неко узео да стилизује његова дела, одузео би им, сигурно, један велики део чари.

Достојевски је увек био добар према свим људима, а нарочито према сиромасима. Он их је обично даривао. Свако вече, када је одлазио у шетњу, чекао га је читав ред просјака, којима је свима, готово макинално, давао милостињу. Они би га често израбљивали, и врло је карактеристично што прича у својим успоменама његова кћерка Љуба. »Када је моја мајка видела, како просјаци искоришћавају заборавност и доброту Достојевскога, она је, једне јесење вечери, бацила рубац преко главе, узела мене на руке и поставила се на путу. »Када се је мој отац приближио, започела је моја мајка тужним гласом: »Драги господине, имајте самилости са мном. Имам *болесног* мужа и двоје неопскрбљене

деце.« Достојевски се зауставио, погледао моју мајку и пружио јој милостињу. Био је огорчен када се она насмејала. »Како си могла да учиниш такву шалу, па још и у присутности детета.«

Достојевски је силно волео чистоћу и ред. Свако јутро дуго се је прао и рибао, и употребљавао много сапуна и колонске воде. Зар није класична примедба Достојевскове кћери у књизи њезиних успомена: Нокти Достојевског нису никада били црни!

»Ја га никад нисам видела у кућној хаљини или у папучама — у којима други обичавају да проводе велики део дана. Мој отац носио је увек добра одела, па и у време, када је био најсиромашнији, дао је правити одела код првих кројача. »Сметају ме мрље на оделу« — говорио је — »кад их видим, морам непрестано да мислим на њих и немогу да радим«.

Када га је, у исти дан, посетило више пријатеља, те би настао неред у соби, он би, чим су они отишли, стао намештати све предмете на своја места. И на његовом писаћем столу владао је највећи ред. За време рада обично је, сасвим механички, цртао по хартији: обично су то били цртежи готских прозора, глава и профила.

Достојевски сигурно никада не би створио толика дела да није имао жену, која је била изврсна стенографкиња. Она је често преоблачила његове јунаке; неку жену, која је била одевена у плаво, преобукла би у роза; некоме би подрезала браду, некоме опет дала бркове и т. д. Све те ситнице Достојевски јој је испуњавао драге воље.

Силно је волео слаткише: увек је имао у своме писаћем столу кутије пуне смокава, датуља, розина. Око 4 сата сваког дана излазио би на шетњу, увек једним те истим путем, занесен у мисли, тако да није препознавао пријатеље које је сусретао.

За време рада много је пушио и пио јаког чаја. Најмилија боја била му је зелена и у њу је често облачио јунакиње својих романа.

Ви ћете се сигурно зачудити да је Достојевски био силно љубоморан. Ја сам морао да се гласно смејем када сам читао такве сцене љубоморности, која је, дакако, увек била безразложна. Његова жена, да би му доказала, како се

безразложно узрујава, приредила му је следећу сцену. Нека Софија Ивановна, књижевница, написала је роман, који је Достојевски прочитао са највећим задовољством. У том роману неко анонимно лице пише главном јунаку писмо, како га жена вара. Знајући да је Достојевски пре кратког времена прочитао роман, Ана Григоријевна преписала је то анонимно писмо из романа и послала га Достојевском. Био је сав бесан.

Ти имаш медаљон — рекао је узбуђеним гласом.

— Да! одговори жена.

Покажи ми га.

— Зашто?

(У оном анонимном писму стајало је да жена имаде у медаљону слику свога љубавника.)

По-ка-жи ми ме-да-љон! повикнуо је Достојевски пуним гласом.

Када је жена увидела да је промашила шалу, скинула је брзо медаљон и дала му га. Достојевски га је готово сломио, отварајући га. И — кад га је отворио — нашао је у њему — слику своју и свога детета.

Разуме се да се је после, када му је жена објаснила шалу, стидео.

— Мој боже — шта сам учинио, драга моја Анечка, опрости ми! Ја сам те ражалостио. Је ли ти јако жао, реци, је ли ти јако жао?

Могао би да испричам још безброј сличних ствари: о односу Достојевског према Тургењеву и према Толстоју, о Достојевском као славенофилу, о његовим књижевним симпатијама и пријатељству са графицом Субовом. О многим болима, невољама и патњама Фјодора Михајловића. Да вам прикажем, у детаље, цео његов живот, борбе, успехе и славу, која је дошла тек пред саму смрт.

Али све су то мање више познате ствари и мале промене и карактеристике не би много промениле слику, коју сам хтео да дам.

Достојевски је мртав, али су његова дела жива и живеће док буде живота уопште. Човек, који је та дела дао, био је, у животу, исто такав као и ми; са свим нашим грешкама, врлинама и манама; са свим нашим свакодневним радостима и бригама. Али је судбина хтела да му постави на пут нај-

већа искушења: тешку, неизлечиву болест епилепсију; најтежу робију у Сибиру; прогонство и скитања; неверну жену и лоше пријатеље; поставила му је надчовечанске запреке: борбу са околином, са родбином, са веровницима. Вечно бежање од себе и вечно сакривање у себе. Све то поднео је Достојевски са једним грандиозним миром. Највећег свог противника, *свакодневни живот*, Достојевски је гигантски надвладао и стекао живот вечни. Издигао се високо изнад личног, и на његовој застави записане су само три речи: љубав, бол и одрицање.

Научимо од Достојевског да волимо народ, научимо од Достојевског да будемо Словени, али, пре свега: научимо од њега да будемо људи.

Да, прешавши као и он смело кроз патње и болове, и угледајући се у његов живот као вечни, најсветлији симбол, очистимо себе од свега чиме нас наш свакодневни живот трује, да би смо оставили светлу успомену за будућност и за вечност.

Научимо се од Достојевског да се жртвујемо за све јер жртвовати се — према његовим речима — може само силно развијена личност.

Густав Крклец.

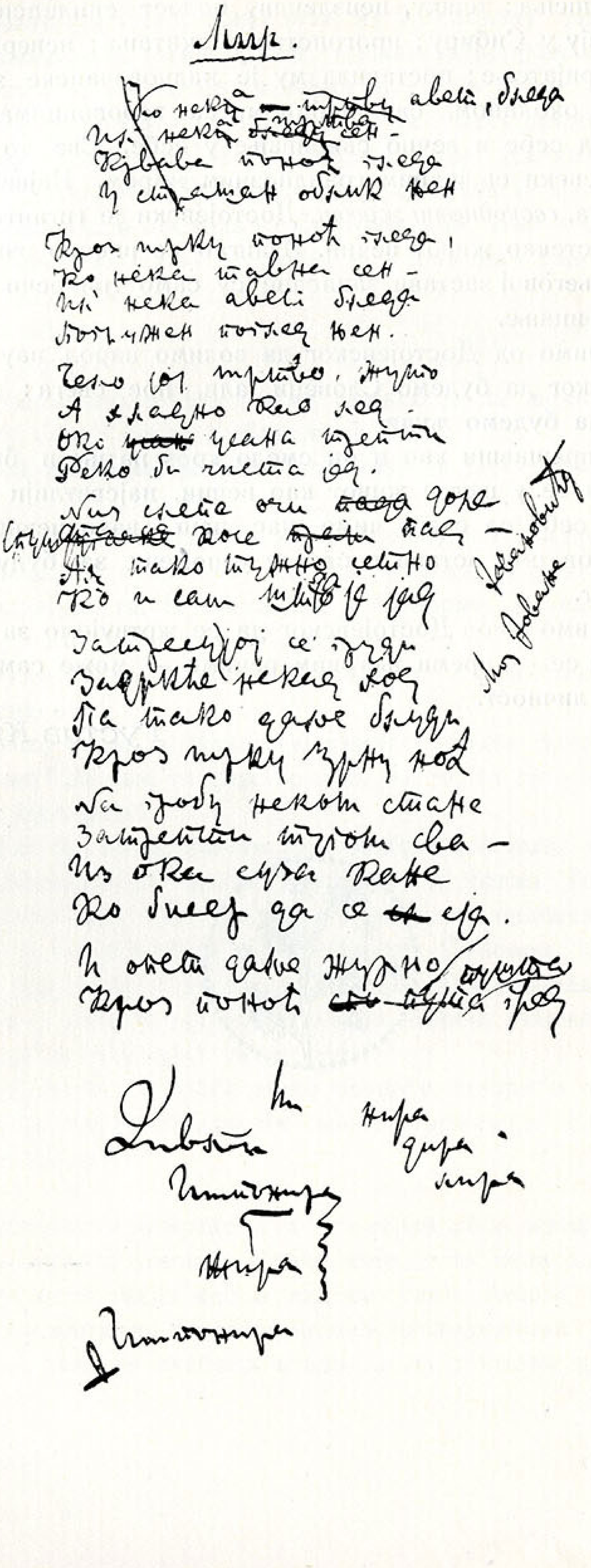

Јуни.

— Дај ми само једну кап да скрнем из оне чаше, из које се Србија и Црна Гора годинама опија... А за ту једну капљицу ево сасуши вреле изворе живота мога...

Пре годину дана тако рекоше жеднећи за слободом две погажене сестре, Босна и Херцеговина; то беше глас који је из заноснога дремежа потресао себичну Јевропу.

Јевропа је немо ћутала: на њеноме збрчканоме лицу није сијнуо осмех људске радости, нити се чуо уздисај сажаљења; у сред њиног немира, она беше мирна! .. Крв је потоком текла, а хладан разум пакоснога срца кројио је у немој тишини себичне планове :

— Поклоните родне земље ваше круни Светога Стевана, а зној ем и крвљу својом да зачините раскошно уживање Мађарских великаша, па ће вас милостиви монарк, под своје штедро окриље примити...

Тако рекоше лакоми Мађари... А за ту мразну хладовину високога његовог окриља, ми ће мо вам поклониги милозвучан језик наших храбрих прадедова Хуна и Арпада!... Пружи ће мо вам готову књигу правично разрезане порезе, која ни у длаку не уступа турскоме харачу!... А да се имате са чиме дичити и поносити: даће мо вам грофова, спахија и немеша; под њиховим ће те надзором заборавити на грозан кулук турских агалара, а научићете се племенитој мађарској »роботи«!... После ће мо вам послати феишпане, ишпане, солгабирове, перзекуторе, жандаре и оштроумне финанце! С' којима би се и сам падиша могао поносити!.. Наравно, да ће те их ви као добри држављани сами својим новцима плаћати!... Па ако би вам и преко тога која крајцара претекла слободно се накитите мамузама и бркомазом, наши закони ће вам допустити да о вашим славама чардаша играте...

Разумна Јевропа зачудила се толикој великодушности монголске расе!.. и већ један фратор коме се свети Лојола у сану јавио, истаче у усамљеноме Босанском селу једно парче жутоцрне крпице.

— То је застава, рече фратор показујући на своју крпу — под којом ће се угњетен српски народ за слободу борити, под којом ће му сијнути лепши дани сјајније будућности!...

Јадни, поцепани и потлачени српски народе! Какве не беху крпице којима су те продани синови варали!... Какве не беху артијце, које ти несрећници и шпијуни себичности туђинске износили нису, да те са шаренилом варљивога блеска до пропасти доведу!... Па и данас!... Али...

— Не!... рече побуњен народ, та отрцана крпица, никад није била свето знамење божанствене слободе!... У ропству цвиле народи, који су у њеној сенци поштену своју крв проливали!... У влажној мемли црних тавница издишу храбри синови, који су се усудили веровати у спас тога варљивога знамења!... Не! познаје народ своју заставу а та црна крпица, то је покров којим ће деветнајсти век покрити мртво лице једне неприродне државе!...

— А реформе? шапну једно кудраво Мађарче!... Турци ће учинити реформе повтораваше човек са кудравом косом.

— Ха! ха! ха!

Смејао се огорчен народ.

Зар ви не верујете у Турске реформе?...

Крв смо пролили, кудрави човече! Па ако ваша артијица, на којој су реформе писане на кантару правде претегне ту свету за слободу проливену крв?...

... Ваша је лаж лакша од ваздуха, раздимиће се по загушљивој атмосфери коју подлошћу својом трујете! Наша је крв растопљено, тешко, усијано олово што у дубљину покварене земље тежи, она ће заљуљати престоле на којима наши тирани крв људску пију.

— Ви ће те пропасти презрени и усамљени!...

— А наша браћа?

— Неће вам помоћи!

— А храброст?

— Издахнуће на оштрини турских бајонета.

— Слобода или смрт!...

† *Ђура Јакшић*

Примедба. У мене се налази велик део књижевне оставине Ђуре Јакшића: читава рпа књижевних фрагмената, досад нигде необјављених, гомила почетака, скица, започетих драма

у стиху, комедија, дијалога у прози, путописних одломака, дневничких бележака, кратких опсервација, духовитих сатира, песникова кореспонденција (осим песникових писама и писама његова оца, писма пок. Стојана Новаковића, пок. Ђоке Поповића-Даничара, пок. Змаја, пок. Пере Тодоровића и др.). — Удовица Ђуре Јакшића је, после смрти свога мужа, све његове хартије, које се у кући затекле, покупила и пренела код песникова млађег брата пок. Максе Јакшића, свештеника у Иђошу, у Банату. Неки делови те песникове оставине (нарочито писма), судећи по једној забелешци на једном писму, употребио је, изгледа, пок. Свет. Вуловић при састављању песникове биографије, штампане са првим издањем целокупних дела песникових, а после употребе вратио их песниковој удовици. Цео овај материјал, који је драгоцен за дубље, свестраније упознавање песникова живота и рада, лежао је досад, из појмљивих разлога, необјављен; прво је чуван дуже времена у кући брата песникова, а после смрти пок. Максе Јакшића пренет је у Кикинду, куда се преселио син његов пок. др. Васа Јакшић, адвокат. Могуће је и вероватно да се приликом те сеобе, као и после, при другим сеобама из стана у стан, понешто од те песникове оставине и изгубило, док најзад нисам од удовице пок. Васе, снахе своје, све те рукописе изискао, сложио, спаковао, и узео их себи на чување. — Ја ћу у *Летопису* објавити све што је од иоле веће вредности. У овој свесци доносимо факсимил једне нештамане песме и један необјављен чланак. Песма је недовршена, и, као што се по њој види, и после много поправљања и прецртавања, неизрађена, недонесена, неуспела. Песма је, очигледно настала у тренутку недовољне, слабе инспирације. Али из њених стихова и оваквих какви су, блесне по која варница правога, великог талента. Сем тога, она оваква, каква је, даје нам прилике да завиримо у песникову радионицу те може послужити као један интересантан податак за студију психологије песничког стварања. — Чланак је писан у јуну 1876. г., у данима када се Србија спремала за рат с Турском. Новине из тог месеца пуне су вести о уписивању ратног зајма, о оружању, о доласку страних, нарочито руских официра (Черњајев, Исаилов, Фађејев, Американац Чарлс Тервис), о уписивању »својевољаца«, о мобилизацији и свим осталим ратним припремама, о поседању границе. Чланак »Јуни« писан је у тој атмосфери пуној грозничаве предратне нервозе, и показује страсни одјек изазван у души Ђ. Јакшића, а у почетку са сарказмом говори о пројектованим »реформама« Грофа Ј. Андрашија, аустроугарског министра спољних послова, које су требале бити повод и разлог за аустроугарску интервенцију у Босни и Херцеговини.

Милета Јакшић.

ПРЕГЛЕД

Нови људи

Клод Фареров послератни роман, који носи горњи наслов, састоји се из два основна мотива. Из мотива љубави и из мотива тзв. новог човека.

Љубав је као бујна вегетација: она има стотину разних изгледа. У новијој француској књижевности она се јавља махом само у једном једином облику: у облику прељубе која се онда, са своје стране, приказује у стотину разних варијација, пермутира се и комбинира као каква математичка формула. Тако човек, стварно, има да се диви двема супротним стварима: сиромаштву инвенције која у бесконачност понавља један и исти мотив, и богатству инвенције која тај мотив приказује у безброј нианса.

Зашто је то тако, зашто се у француској књижевности љубав приказује махом у облику прељубе, питање је које се не да расправити у две три речи. Свакако да су овде посреди начин живота и начин васпитања који су у Француској сасвим друкчији, него ли на пр. код нас. Може се у главном рећи следеће. Између наше жене и нашег човека постоји још велика разлика. О девојци родитељи воде бригу. Њена дужност је махом само да се стара о једном делу кућевног посла. Остало време остављена је сама себи. Кад се уда, она губи и ову слободу. Не само да јој је једина дужност, него јој је често и једино право да буде домаћица и мати. Жена је, према томе, код нас слободнија у родитељској кући но у мужевљевој. У Француској је обрнут случај. Девојка је већ у родитељској кући један социјалан фактор: не допушта јој се да буде само члан породице и удавача, него се од ње тражи да се спреми да самостално одржи своју егзистенцију. Улога њена према друштву, другим речима, није пасивна, него је активна: жена се изједначила с човеком у погледу економске продуктивности. И зато је однос њен према човеку сасвим друкчији. Она у мужу не види храниоца, т. ј. господара свог, већ једно себи равно биће. Однос у коме она стоји према њему зато није однос зависности, већ однос слободе, т. ј. однос који је моралнији од свих осталих односа, пошто у њему нема ничег насилног. Тај однос биће у толико чвршћи и непоколебивији у колико је тешња душевна хармонија између оба заинтересована члана. Ако те хармоније нема, он се распада лако и сам по себи, било да се том раскиду да законски облик, било да се он манифестује у виду оног што се зове прељуба. Жена у Француској је, према томе, сло-

бодније у мужевљевој кући но у родитељској.

У колико је љубав коначно задовољена, у толико је мртва за књижевност. Само неиспуњене чежње траже одушке и задовољење у речима: тица не пева више кад се већ спарила са женком. Омиљени предмет књижевности су те неиспуњене чежње, или, ако се хоће: из тих неиспуњених чежњи рађа се књижевност. Из горе наведених разлога љубав у нашој књижевности махом је идентична са љубављу која води у брак, а у Француској са љубављу која раскида, не брак, него лажни брак, брак који постоји само легално, можда и практично, али који није еманација душевне хармоније.

Овај традиционални мотив прељубе Фарер је варирао се своје стране у толико што га је спојио са мотивом „новог човека", што у овом случају значи са мотивом америчанског типа човека.

Амерички тип човека разликује се из основа од европског типа: обојица су израз различитих културних система. Ти системи разликују се по историји својој, т. ј. по времену и месту на коме су зачети и на коме су се развијали. Европску културу зачео је дивљак, америчанску културу зачео је већ културан човек. Историја европске културе идентична је са преображењем дивљака у културног човека. Историја америчанске културе идентична је са експлоатацијом природе од стране човека. Европска култура оријентисана је према човеку, америчанска према природи.

Дивљак је немоћан према природи: он не поседује довољно позитивног знања да би могао да је искористи у своје сврхе. Да би обезбедио свој опстанак што успешније, он ће искоришћавати она бића која су му ближе и која зато боље познаје, покориће себи своје сапатнике. Ту почиње тада историја. Историја почиње ропством. Пре историје не постоји ропство. Пре историје човек живи анималним животом, а животиње не експлоатишу свесно и намерно своју узајамну живу снагу. Оне једна другој доносе смрт, али не и ропство.

Само постепено мења се овај првобитни однос човека према човеку. Ропство се претвара у једнакост, непријатељство у оно што се данас зове солидарност. Та солидарност развијала се у Европи друкчије но у Америци. У Европи она је израз слободне воље човекове, у Америци она представља једну практичну потребу. Разлика је у следећем.

Што је човек постајао културнији, што је више успевао да себи покори природу, у толико је имао мање потребе да покорава своје сапатнике. Тако се у њему родила идеја о општој све-љубави људској која би имала да се стави на место опште све-мржње. Солидарност у Европи родила се као идеја и тежи да нађе своју практичну примену. Ту практичну примену отежавају они у чијем је интересу да досадање стање остане какво је, т. ј. они који своју егзистенцију нису

обезбедили експлоатацијом природе, већ експлоатацијом својих сапатника; они који, како се то данас каже, не живе од свог рада, већ од туђег. Против тих људи настаје тада једна у суштини парадоксална борба, борба која не иде више на то да покори људе, већ да их ослободи од њихових насилника, борба, дакле, која у основи није диктована мржњом, већ љубављу.

У Америци било је друкчије. Ступајући као већ културно биће са развијеним потребама у једну дивну, још необрађену земљу, амерички човек није имао потребу да се бори против својих сапатника, већ да се солидарише с њима у циљу експлоатације природе. У почетку америчке културе, тако, не стоји ропство, већ солидарност, она свеопшта људска солидарност која не пита за границе народности, а коју је Волт Витмен опевао у својим химнама. Истина је да је та солидарност одмах с почетка једнострано оријентисана: она је основана на практичној користи коју човек има од човека. Однос човека према човеку, принципијелно говорећи, овде није диктован ни љубављу ни мржњом, он зависи једино од тога јесу ли они један другом корисни или нису. Човек се овде цени често утилитаристички: морал се идентификује са практичним потребама. Овај став нашао је и теоријског израза. Док је још Емерсон, који је био храњен европским идејама, у човеку видео једну етичку чињеницу, дотле је већ Џемс, као израз чистог »америчанизма«, ставио све вредности у зависност од њиховог успеха.

Овај талас запљуснуо је и Европу. У књижевности он се огледа на тај начин што су и књижевници почели да мисле »прагматички«: почели су, уместо »европских« јунака, узимати »америчке«; нису више узимали људе који, аналишући себе и друге, теже да дођу до истине, већ људе са Џек Ландн-овском психологијом без психологије, јер им је једини циљ да дођу до практичног успеха; не више оне које је бог обдарио, већ оне који су од себе сами створили оно што су: selfmade men.

Таквог типа приказао је Немац Бернхард Келерман у свом заиста генијалном предратном роману »Тунел«. Таквог типа приказује и Француз Клод Фарер у свом роману »Нови Људи«.

Радња се дешава у Мароку, у земљи, дакле, у којој Французи баш ових дана имају толико тешкоћа, а коју су они за време рата подигли на збиља амерички начин. Немајући довољно војске да је брани, генерал Лиоте, коме је та земља поверена била, дошао је на генијалну мисао, достојну римског војсковође, да је освоји културно. Да би уверио урођенике у моћ Француске, он је са пионирима мира учинио оно што са ратницима није могао да учини. Са модерним конквизитадорима који се боре, не са људима,

него са природом, не оруђем смрти, већ оруђем живота, са инжињерима и људима који се не страше опасних предузећа он је подигао путеве и саградио потпуно модерне вароши које су никле из земље као да су изазване чаробном палицом.

Један од тих и таквих помагача генерала Лиотеја био је, претпоставља Фарер, и његов главни јунак Жил-Амеде Бурон. Где има много да се ризикује има много и да се заради. Бурон је убрзо постао богат човек. Он има свега сем једног, сем љубави. Он међутим упознаје једну жену која долази из Француске да у Мароку нађе хлеба. Она је ратна удовица. За време живота њеног мужа, она се волела с другим официром. После мужевљеве смрти пак она, из патриотских разлога, т. ј. да не би скрнавила успомену оног који је за отаџбину погинуо, прекида везе с љубавником. Бурон је запроси и узима је за жену. Она је с почетка задовољна, али доцније све више увиђа да је њен други муж сувише „нов" човек; она се диви успесима његовим, али је он душевно сувише необраћен да би могла да га воли. Она му ипак остаје верна. Чак и онда када се налази са бившим љубавником. Овај се, на име, да би заборавио на своју љубав, повукао у Мароко и живи тамо, као француски изасланик, међ дивљим племенима. У једној борби он бива тешко рањен и умире. Љубавна историја тиме је завршена. Буронова жена одлази са својом пасторком, која слично осећа као њена маћеха, натраг у Француску, натраг у стари свет. Оне не напуштају оца и мужа за навек. Оне се диве његовом раду и успеху, али не могу да га воле. Оне одилазе, чекајући ваљда да се једног дана синтетишу и споје: енергија новог света и култура старог.

Као што већ ова кратко изложена садржина романа сама показује, цела љубавна историја сувише је намештена и шаблонски конструисана, сувише је патриотски и добронамерно обојена да би могла да дејствује као непосредна истина. Оно пак што је значајно у Фареровом роману, то је сама идеја о „новом човеку". Фарер као да вели: тај нови, тај амерички човек, који је данас у моди, само је једна пролазна фаза: он је један тип у низу осталих које је историја досад избацила. На потпуног човека, на човека који неће бити ни европски, ни амерички, на човека који ће свуда бити само човек, још се чека. *Др. М. Т. Селесковић*

Једна заборављена прослава Светозара Марковића

Ни у Скерлићевој монографији о Светозару Марковићу, ни у Историји »Зоре« од Г. В. Ђоровића није ни једном речи споменута прослава Светозара Марковића, коју је »Зора«

приредила и одржала била 1900. г. у спомен 25-годишњице његове смрти.*) Међутим, и опште политичке и друштвене наше прилике тога доба, и прилике под којима је »Зора« ту прославу извела, завредиле су да се она не изгуби сасвим у забораву и ћутању, нехотичном или хотимичном, сасвим свеједно.

Зато ћу, као један од тадашњих коловођа и приређивача те прославе, покушати да по сећању забележим неке од најважнијих момената који нису сасвим безначајни ни за садашњег ни будућег нашег културног историчара. Опште прилике тога доба, особито друге половине 1899. и прве половине 1900. г., обележене су у историји српског народа познатом реакцијом која је у Србији појачана после Иванданског атентата (24. јуна 1899.) и чије су последице биле завођење ванредног стања и установљење Преког Суда, који је судио вођама радикалне опозиције, као инспираторима и организаторима атентата. Јавна реч била је сасвим угушена; излазиле су у Београду, ако се не варам, једино влади и режиму одане »Вечерње Новости«, и можда исто такве »Београдске Новине«. (Ово последње не знам поуздано.). Цео духовни живот у овим странама био је парализован, иако се у Хрватској и међу пречанским Србима јавља, нешто раније, идеја српско-хрватског јединства и налази се тада у пуном свом напону. Стање духова је, наравно, у таком добу напето и критично, па се то огледа и на животу и раду омладине.

Бечка »Зора« била је и сама у једној тешкој кризи, изазватој том општом кризом, с једне стране парализом јавног живота, с друге стране неминовним врењима која у тако доба обично настају. Реакција је и у њој имала своје дејство: двојица од немирнијих чланова били су искључени из друштва: нико други но Лаза Поповић, познији вођа и организатор Сокола, познати национални радник, сада професор загребачког универзитета и главни сарадник »Нове Европе«; и Рудолф Сарделић, не мање по добру познати национални радник из Далмације и сада државни саветник у Београду. Поповић и Сарделић покушали су били, после искључења, оснивање посебног ђачког друштва. Наравно да сам и ја, не мање немирна духа од њих, управо екстремнији и у социјалном и националном погледу, био на њиној страни, те сам у том њином друштву читао и неке одломке из своје студије о поезији Војислава Илића, против чијег сам песимизма и артизма устајао тада у име идеја Светозара Марковића, чудно помешаних са теоријама Маркса-Ласала-Енгелса и остатцима једног не мало романтичног национализма изнетог из новосадске гимназије. Можда ће та смеса национа-

*) В. „Светозар Марковић“ (уводни чланак), и „Светозар Марковић и критика“ (фељтон), и „Прослава Свет. Марковића“, у *Застави* 1900., бр. 44. и 56.

лизма и романтизма и Марковић-Марксовог интернационализма и реализма бити од интереса некоме који буде проучавао психу у стварању једне генерације, која је имала после тако значајну улогу у великим историјским догађајима стварања једне велике нације, који су већ тада бацали унапред своју сенку. — Један одломак те моје »студије« о Војиславу објављен је после у једном годишту »Бранковог Кола«, нешто о природи и њеним сликама у Војислављевој поезији. Наравно да сам и осим тога био познат у бечкој омладини, нешто по својим раније објављеним стиховима у »Стражилову«, београдском тада још »Црвеном Делу« и не знам где још, а више још по мојим везама са београдским и крушевачким матурантима исте генерације, те због »заразе« Светозара Марковића, коју сам из Србије донео у новосадску гимназију и због ње не мало страдао и намучио се у тим годинама својих студија.

Било је, дакле, природно да сам у друштву са Радивојем Раденковићем, другом пок. Скерлића, тада познатим социјалистичким омладинцем, био изабран у управу »Зоре«, подржаван поред осталих и од групе босанске напредне омладине, у којој су се тада већ истицали Никола Стојановић, Браћа Грђићи, које ћемо ми онда подржавати и потпомагати у борби против Калајевог конвикта, у Бечу основана за босанске студенте у циљу аустријске државотворне политике. Наравно да смо одмах настали и да Л. Поповић и Сарделић буду враћени у друштво, и прешавши преко раније свађе између »Зоре« и »Звонимира«, ступили у везу и са својим хрватским друговима, међу којима је био потоњи Др. Перван честита имена и помена у стварању Југославије. Све то помињем ради илустрације доба и прилика, а као примере да смо ми, у оквиру једног академског друштва, повели борбу и акцију, која је не мало премашала тај оквир, а за коју ни данас не бих могао наћи речи осуде, иако би се, чудним парадоксом историје, слична акција академске омладине сад у слободној Југославији гледала исто тако нерадо као што се наша акција тада гледала и критиковала у бечкој »Зори« и ван ње.

Поводом Преког Суда ја сам био написао у новосадској »Застави« један уводни чланак, чијег се ни наслова ни садржине изближе не сећам, но знам да је пледирао за активније учешће омладине у јавним догађајима. Чланак је био скренуо на себе пажњу пок. Др. Мише Вујића, који је тада као емигрант живео у Бечу, те се тим поводом упознао са мном, и своје љубазно познанство и пријатељство очувао према мени и доцније, особито када је као посланик Србије био у Бечу, а ја поново, 1906.—1908., на даљим студијама тамо. — Покушај да се изведе јавна манифестација бечке омладине против Преког Суда није испао за руком.

Зато смо хтели искористити 25-годишљицу од смрти Светозара Марковића за неку врсту демонстрације омладине. Чији је предлог био да »Зора« прослави успомену на Св. Марковића, не сећам се рачно, али се сећам да је противпредлог био тај да »Зора« посвети своје вече у част тада живог Стојана Новаковића, чији је научни и национални ауторитет и рад био изнад сваке критике. Наш предлог за Св. Марковића био је у не малој опасности да пропадне. Тада је, на одлучној седници »Зоре«, Раденковић импровизовао један тако изврстан говор о Светозару Марковићу, да ми је драго и сада да га се сећам. И »Зора« је решила да прослави не Стојана Новаковића него Светозара Марковића. За говорнике на вечеру у славу Марковићу одређени су били Раденковић и Сарделић. Ја сам узео био на себе да ангажујем новосадску »Заставу« да посвети један број успомени на Св. Марковића, а ја за тај број да спремим материјал.

Међутим, десило се да сам морао доћи из Беча кући у Нови Сад, те на самој прослави »Зориној« нисам могао учествовати. Уз то, прослава је морала бити — као и ова сад приликом 50-годишњице — одложена за неко кратко време, те није одржана баш на дан Светозареве смрти као што је смерано. Ипак, моји другови у Бечу одржали су је и били су са успехом врло задовољни. Што се тиче »Заставе«, она ми је ставила била ступце на расположење, али није хтела цео број посветити искључиво Марковићу. Колико се сећам, ја сам био написао за ту сврху три разна чланка: један о животу и раду, један о социјалном учењу, и један о национализму Св. Марковића. На овај последњи ја сам највише полагао, али, мислим да се добро сећам, баш тај чланак Јаша Томић није пустио у »Заставу«, док је оне друге објавио.

Само припремање и приређивање Марковићеве прославе у »Зори« имало је не малог одјека. Ипак не онолико колико се могло очекивати. Донекле и кривицом самих нас, приређивача: мојим одласком у Нови Сад, одлагањем прославе, и неуспехом да се у Србији известе виђенији опозициони политичари о прослави. Ипак нису изостали ни напади у реакционој штампи, ни претње владајућих. У самој »Зори« дошло је до иступања извесног броја чланова родом из Србије. Некима је, особито стипендистима, било отворено наређено, под претњом да ће изгубити стипендију, да напусте »Зору«. Значи да је, при своj скромности, прослава Светозара Марковића у »Зори« имала утицаја на званичне носиоце реакције у Србији, бар као озбиљна опомена и симптом расположења омладине, или бар оног дела њеног који се, мислио је, с правом могао сматрати носиоцем прогреса. Највећи део те омладине и доцније у јавном животу играо је и игра видне улоге, и није нескромно рећи да је у њима и данас онај бољи део свести, основ оне боље воље нашег

народа, која ће, када све рђаве савести и све зле воље изветре и прођу, доћи до свог пуног триумфа.

За та боља времена и те боље људе вредило је, мислим, сачувати спомен на скоро заборављену прославу Светозара Марковића у „Зори“ 1900. г о 25-годишњици његове смрти.

Сећајући се мишљења која су недавно речена о Марковићу, приликом 50-годишњице његове смрти, када су наглашаване његове зависности од руских социјалних идеолога и његове заосталости иза западно-европских, мени је драго сетити се колико је у „Зори“ истицано његово западњаштво, његов реализам према словенском романтицизму и мистицизму, и, нада све, његов револуционарни национализам, национализам његове *Србије на Истоку*, која је у мом мишљењу и тада и сада представљала његово најглавније дело. Мени лично је *Србија на Истоку* била не само прва лектира из Светозара Марковића, него и прво откровење не само њега него Србије и српског народа, који је циновским нападом окретао леђа прошлости ропства, хајдуштва, осветништва и хитао животу слободе не само националне него и социјалне, животу рада на место борбе не само националне него и социјалне, и животу правде и толеранције не само националне него и социјалне. И био ми је Светозар Марковић, и онда и сада, први наш нови и бољи не само човек, него нови и бољи Србин, не више романтичарски и херојски, него реални, социјално надахнути и радни. У њему је први пут наш национални идеал, пре тога искључиво националан, стопио се уједно са једним високим социјалним идеалом, који још за дуго може додуше остати само идеал, али коме наш народ мора тежити, ако има неког смисла и оправдања у историји човечанства.

Ето, зато сам мислио да је било потребно, а мени је на сваки начин било необично драго, да оживим и очувам спомен на прву прославу посвећену Марковићу у „Зори“ о 25-годишњици његове смрти, и да се у мислима вратим на оне дане када је ослобођена и уједињена Југославија била леп сан.

Др. Свет. Стефановић

Савет Друштва Народа и Гарантни Пакт

После пада Мак Доналдове владе у Великој Британији и доласка Балдуина, шефа конзервативне странке, за премијера лондонског кабинета, и Остен Чемберлена на чело Foreign Ofice-a, политичка ситуација знатно се изменила. Тај догађај имао је и свог утицаја у Француској, падом Ерио-а и доласком Пенлеве-а на чело француске владе и Бријана као министра спољних послова.

Мак Доналд и Ерио били су протагонисте Друштва Народа, и цела је Европа са великим интересовањем очеки-

вала какво ће држање узети државници Велике Британије и Француске према Друштву Народа.

Европске државе данас мање-више иду правцем конзерватизма. Најважније питање за Западну Европу, па и за Немачку, јесте питање пакта за узајамну безбедност граница. Ово питање добило је нарочиту важност за Француску после избора монархисте и милитаристе фелдмаршала Хинденбурга за председника Немачког Рајха. Међутим, Француска је прва предложила Женевски Пакт о разоружању, о арбитражи и безбедности садањих граница.

Ако дође до једног таквог гарантног пакта између Енглеске, Француске, Италије и Белгије, с једне, и Немачке, с друге стране, Европа ће за неколико деценија живети у миру, и тада ће се моћи прићи смањивању војног буџета у свима европским државама и видању економско-финансијских рана које је светски рат проузрочио.

Идеја Мак Доналда и Ерио-а, да се то постигне помоћу Друштва Народа, није успела, јер енглески конзервативци нерадо гледају да Друштво Народа постане једна над-држава (super-state), и да може у даном моменту располагати са војном силом Велике Британије. Но ипак, један такав пакт не коси се са духом и словом Пакта Друштва Народа, јер његов чл. 21. предвиђа регионалне споразуме држава.

Значајан је говор Остен Чемберлена, који је одржао 24. јуниja у Доњој Кући. Он је разбио све инсинуације својих противника као да је он на своју руку радио у Женеви за време састанка Савета Друштва Народа. Он је доказао да су преговори које је водио са Брианом у потпуном споразуму вођени са целим лондонским кабинетом. Чемберлен је доказао да је политика изоловања немогућа за Велику Британију, јер је она већ обвезана потписом Пакта Друштва Народа. У том Пакту Велика Британија има осим обвеза и права. Један од најглавнијих принципа међународног јавног права је обвезност потписа једног међународног уговора за све владе које следују оној која је такав један уговор потписала.

Међутим, још није потписан пакт о безбедности, не постоји још ни пројект таког пакта, но једино прелиминарна декларација неких држава, да је могућ један такав пакт и начин постизавања истог.

Досад је то једина етапа преко које се прешло, и сад треба да се наставе преговори, да би се створио један пројект пакта на основу немачких предлога од 9. фебруара о. г. и принципа француског одговора од 16. јуниja. Важно је да су кабинети у Лондону и Паризу споразумно одговорили немачком кабинету.

Морамо истаћи важност оног дела говора Чемберлена, где је изјавио да се границе, утврђене Версајским, Сен-Жерменским, Тријанонским и Нејиским миром, не могу мењати,

и да они који стављају у питање политичке границе не раде за мир. Ово је нарочито важно по нас, јер неки мађарски државници још никако не могу да се измире са садањим границама и још уљуљкују себе у нади да ће их неко помоћи у ревидирању граница.

Што се тиче евентуалности да Немачка нападне Пољску, у пркос уговора о арбитражи, у томе случају 16. чл. Пакта Друштва Народа ће добити своју важност, и Француска ће добити право да сматра такво прибегавање рату Немачке против Пољске као рат против Француске. У противном случају ни Француска ни Енглеска не би биле везане, осим специфицираним обвезама у чл. 16. и другим члановима Пакта Друштва Народа.

Немачка је чекала на говор Чемберлена пре него што би одговорила на француску ноту од 16. јунија о. г. Сада треба да рачуна са споразумом француско-британским, и сносиће тешку одговорност ако пропусти ову прилику да се осигура мир у Европи.

После говора Чемберлена Мак Доналд и Лојд Џорџ дали су слабе говоре. Према данашњој ситуацији у Великој Британији, Немачка не може очекивати реакцију британског јавног мњења против политике споразума са Француском, и вероватно је да ће француска концепција о гарантном пакту бити остварена. То ће бити успех политике Бријана, коју води већ два месеца. Решење проблема о безбедности, пакт западних европских држава, мора бити остварено у духу уговора о миру. Изгледа да се и Италија споразумела са Француском у том погледу.

Сада Немачка има да каже своју реч. Иако реакционари воде ту државу, она ће се ипак на крају морати покорити француско-британској вољи.

Завршујући, треба још споменути факт да је шеф аустријске владе Рамек позвао Друшто Народа да испита опште привредне послове у Аустрији и у Средњој Европи. Изгледа као да Аустрија хоће да добије боље услове за трговински уговор са Чехословачком и Југославијом. Савет Друштва Народа се одазвао тој молби, и већ у јуну месецу почеће рад једне комисије.

Др. Славко М. Ђирић

---

† *Григориј Спиридоновић Петров*

Наша је домовина изгубила чудна госта, једнога од највреднијих и најмилијих руских гостију. Може човек с пуним разумевањем, с пуним признањем пратити рад руских научњака и уметника које је наша држава умела прихватити и задржати код нас, ипак остаје чињеница да плодове њихова рада треба ишчекивати, да ће их цело наше друштво тек потом уживати, и не слутећи, често, коме их дугује. Друкче

је природе био рад драгога Петрова. За четир године рада код нас, он је пропутовао, уздуж и попреко, Војводину, Босну, Херцеговину, Црну Гору, Србију северну и јужну. И у најмање село те доста простране територије носио је лепу своју културу, израђену у руским културним центрима, у друштву Толстоја, Чехова, Горкога, у личном додиру с руским сликарима, музичарима. Кроз поремећено наше друштво у коме је умирала једна мисао, а друга још није на зреник искочила, он је проносио светлу мисао предратне либералне Русије. Не, додуше, као мисао од које људи живе и око које се групишу покрети, него као чисто подсећање вопијуштаго в пустиње на светле висине духовнога и унутрашњег живота.

Међу факторима који су покојном Петрову омогућили код нас плодни му рад, била је и Матица Српска. У нашем *Летопису**), писано је, поводом превода књиге *Школа и Живот*, о чланцима Г. Сп. Петрова као о узорној популарној књижевности. Највише у његовим чланцима је нађен најбољи начин како се научне и етичке истине могу популаризовати. Природно је, према томе, ако је Матица Српска била међу првима који су зажелели чути Петрова како проповеда живом речју. Чим смо дознали да је у нашој држави, потражили смо га писмом и нашли у Дубровнику, позвали га у Матицу. Тадањи Просветни Одсек Матице приредио је два предавања, 9. и 11. априла 1921. Утисак је био силан, изнад сваког очекивања. Јер, прво, од човека који лепо пише нисмо очекивали да ће умети лепо говорити; што је још више, од Руса смо морали очекивати да ће српско предавање читати, што код нас увек значи рђаво читати, растерати слушаоце; и, што је било највише, кад смо чули славно читање Петрова, једва смо смели очекивати да ћемо у предавачу наћи човека чији је живот најлепша поука, који ће светлити не само лепом речју, лепо исказаном, него и светлим примером свога живота.

Колико је цео Просветни Одсек тадање Матице био усхићен појавом Петрова, види се из записника о његовој седници од 14. априла 1921. У њој, секретар реферише о великом успеху предавања Гр. Сп. Петрова и предлаже да га Матица изашље у десет градова Војводине: у Панчево, Вршац, Белу Цркву, Велику Кикинду и Велики Бечкерек, у Сомбор, Суботицу и Стари Бечеј, да свугде одржи по једно предавање у име Матице Српске. Та предавања да му се honоришу са 2000 Дин., као што су му и два новосадска предавања хонорисана са 400 Дин. Поред тога, пошто је Петров изрекао жељу за једномесечном доколицом, да би израдио шест предавања о уметности, предлаже да му се вотира 1000 Дин. за ову доколицу. Ти рукописи о уметности остају сво-

---

*) В. 289 књ. стр. 91, 292 књ. стр. 48.

јина Петрова и за случај да их Матица штампа.

Тај је предлог примљен једногласно, и Петров је скоро уселио у Матицу Српску. Најскромнијих телесних потреба, он је ноћивао на канабету и по цео дан радио своја предавања. До великог летњег одмора, радио је искључиво у Војводини. Ту га је чуо и познао Г. Тоша Радивојевић, који је израдио да је Министарство Просвете узело Петрова за свог чиновника, који има највише заслуге што Петрову није загорчао живот један шеф народног просвећивања који сам није био срећан да се просвети.

После, Петров је ступио у тешње везе са сарајевском *Просветом* која је могла отворити широко поље његовој неуморној радљивости. Али, кроз све ове четир године, кадгод га је у забуну доводио неотворен кредит, исцрпени буџет, и друге красоте наше администрације, увек му је помагала Војводина: овде је добивао повољне кредите за своје издавачке послове (о томе би више знао рећи његов пријатељ, економ, Жива Милићев у Бечкереку, и Учитељско Д. Д. »Натошевић«); овде је, године 1923., кад га *Просвета* није могла, а Министарство Просвете није хтело употребити, нашао уточишта у Омладинској Матици за Војводину, те у њено име предавао по Војводини неколико месеца.

Лањске и ове године је све ређе долазио у Нови Сад, али увек радосно дочекиван од не малобројне општине својих поштовалаца. Сарајевска *Просвета* и Министарство Просвете у коме га поново подржава Г. Тоша Радивојевић, све га више ангажују у Јужној Србији. То је терен тежак за сребровласог апостола, али он онде налази девичанску земљу за семена светлијег, радоснијег, смисаонијег живота. Онде он све више налази могућности да одржи своја »три предавања дневно«, а то значи налази срећу своју. На том тежем терену га издаје здравље које је дотле изгледало од гвожђа. Оно је, на жалост, било од челика, и прсло је под тешким притиском. 19. јуна о. г., у Паризу, камо је отишао ради операције, умро је овај велики радник. Али је оставио читаву малу библиотеку својих довикивања у корист више културног, више социалног живота, и у тој библиотеци многобројне симболе правих људи. Једним таким симболом, у коме налазимо самога Петрова, волимо и ми завршити ово праштање од учитеља и пријатеља толике сабраће наше:

»Пре неколико година је при раскопавању Помпеја нађен један римски војник у потпуној опреми, с копљем у руци и са спуштеним визиром на шлему. Без сумње се у време катастрофе десио на стражи; видео је како му се приближује смрт, но, веран својој дужности, није се мицао са страже, једино је спустио визир на очи, да не гледа страхоте што се око њега збивају. Тако је, засут пепелом, одстојао на своме месту до наших дана.«

Васа Стајић

Изложба нашег уметног обрта у Паризу

Иако се наша држава налазила на раскршћу главних путова, те је, услед тога, морала бити без престанка позорница ратних догађаја, она је, и поред тога, по лепим особинама свога народа, и у најтежим часовима настојала да културно напредује, па је у многим гранама моралне културе наш народ дошао до степена на којем може да се пореди и са најнапреднијим.

Поменимо само: народну песму; народну уметност, за коју Millet и Jackson, а и многи други, веле да у последњем периоду свога стварања показује један чисто национални стил; световну и црквену народну музику, уметнички изражену у Корнелију Станковићу и Мокрањцу и другима; Руђера Бошковића, математичара, астронома, песника и, на пољу филозофије, оснивача атомистичке теорије, на којој се физика базирала до данашњега дана; Теслу, најјачег светског фактора у теорији електрицитета; Пупина, конструктора трансатлантског кабела; филозофа Брану Петронијевића, оснивача једног емпиријско-идеалистичког система; Ивана Мештровића, вајара гигантског, живог Видовданског Храма; Плечника и његову монументалну архитектуру. Ове појаве, које су записане у страницама историје наше духовне културе, служиле би на част и оним нацијама које раде на усавршавању човечанства.

Но, и поред ових лепих и речитих докумената, који се помињу над рушевинама старих споменика и између остатака архитектуре прошлости, многа поносна настојања нашега народа нису могла бити крунисана жељеним успехом због столетног притиска борбе противу завојевача, и он је морао да заостане у стварању материјалне културе.

Заосталост на томе пољу и оскудица у техничким средствима, проузрочили су застој у развијању примењене уметности у модерној индустрији. Због тога, када је наша држава била позвана, још 1922. год., од француске владе, да учествује на Великој Међународној Изложби за Примењену Уметност и Модерну Индустрију, која је отворена априла ове године у Паризу, ми смо дуго оклевали да се одазовемо томе позиву, бојећи се за успех. И, можда не бисмо били ни учествовали, да нисмо били информисани да ће неки од наших суседа излагати ствари из нашег уметног обрта под својим печатом. Ова информација одлучила је да се крајем децембра 1924. године одобри кредит од 10,000.000 динара за организовање учествовања наше државе на овој изложби. Организација је била поверена Министарству Трговине и Индустрије, као позваном надлештву. Приступило се одмах раду, и за не пуна четири месеца организовано је учествовање, скромно али укусно, које је иностранству показало да уметни

Изложба у Паризу: Слике из нашег Павиљона

Портал Павиљона

Трпезарија

Босанска соба

Једна одаја

обрт у нашој земљи има своју оригиналну црту.

Уз предмете народне кућевне уметности, која је испољила свој израз у народним ношњама, ткиву и везиву, у израдама у дрвету и у кожи, у лончарским и декоративним предметима израђеним на тканини, стаклу, порцелану, налазе се предмети ученика модерних обртних школа, радника модерних фабрика, радница женских удруга за ширење култа народних мотива, израђених у сваком материјалу на основу народне орнаментике. У нашем Павиљону, и у другим додељеним нам изложбеним просторијама у Гранд-Пале-у и Галерији Инвалида, наћи ћете све врсте ткива и везива, ћилиме, чипке, дрворезбарство, тауширање, израде у кожи, у стаклу, металу и т. д. Организатори су уложили велик труд да, у оскудици времена и средстава, даду што савршеније предмете потребне савременом животу, из свих група индустријске делатности, према захтевима програма изложбе. Од куће, сеоске и градске, до најситнијег предмета у будоару велеградске даме и огњишту сеоске домаћице. Највећи део предмета израђен је по нацртима уметника у нашим уметно-обртним радионицама за ову употребу. Гледајући изложбу у њеној целини, ми пред собом имамо две слике, од којих нам једна представља народну уметност, а друга кућевну индустрију, која се, развијајући се у скромном занатству наших малених вароши, подигла до степена високе фабричке производње.

Наши уметници, напуштајући путеве куд су их одвели утицаји, искоришћују и примењују у модерној индустрији страни декорације са оних предмета које је наш сељак стварао за своју властиту употребу, под упливом личне инспирације, и који зато носе на себи печат личности твараоца, показујући до ког је степена дошла народна култура код Срба, Хрвата и Словенаца, и дајући примере савршене израде у композицији боја и облика.

Ова изложба је успела да покаже иностранству богато врело наших народних мотива који се даду искористити у модерној примени, нашу тежњу и нашу снагу да се отмемо утицајима са стране, и вредност руку наших мајстора. Али тај успех неће нас задовољити ако не буде ова изложба служила као потстрек унапређивању нашег уметног обрта, на који данас гледамо као на једну безначајну и споредну грану наше индустријске делатности.

Јаша Грчашевић

Б Е Л Е Ш К Е

Међународни конгрес писаца у Паризу. — На иницијативу познатог енглеског писца Џона Глосвортиа основан је у Лондону 1921. т. зв. Plen Cub (Poets, Editors, Novelists), с циљем да прима и одаје част страним писцима који путују кроз Енглеску, као и да ствара везе и олакшава путовања енглеским писцима у иностранству. Ускоро је затим, по енглеском примеру, једна група књижевника у Паризу формирала свој C. L. I. (Cercle Littéraire International) који броји данас до 180 чланова, међу којима, поред Анриа Барбиса и Ромена Ролана, има и умерених личности, чланова Француске Академије. Тај француски Pen Club је приредио до данас неколико примања страних писаца; међу осталим је примио и Немце Фрица фон Унру-а и Рајнер Мариа Рилке-а. Једну је своју седницу посветио руској литератури коју су представљали књижевници из изгнанства, а на једно од последњих соареа клуба био је позват и Аросев, совјетски интелектуални аташе у Паризу. Брзо су по многим земљама Европе, Азије и Америке основана слична удружења писаца, која су се придружила лондонском Pen Club-у. Да ли је потребно рећи да ни у Београду ни у Загребу ни у Љубљани нема сличног клуба и да није ни покушано његово оснивање? Додајмо да неке земље, као Италиіа, имају по два клуба (Рим, Милано) и да су наши савезници Чеси и Румуни основали своје Pen Club-ове одмах иза Енглеза и Француза.

Делатност Pen Club-ова се убрзо проширила. Маја 1923 је одржан у Лондону интернационални конгрес свих до тада основаних клубова, а прошле, 1924 године, су се састали њихови представници у Њујорку. Овогодишњи је конгрес заседавао у Паризу 21, 22 и 23 маја. На њему се отишло још даље у учвршћивању веза између појединих клубова. Интернационална Федерација Pen Club-ова је сада и формално створена оснивањем једног Високог Одбора у који улази по један представник сваке књижевности. Његово је седиште у Лондону, а председаваће му наизменично представници свих у одбору заступљених земаља. Улога је Одбора да испитује и решава молбе за оснивање нових Pen Club-ова, и да води рачуна о извршењу одлука донетих на годишњим Интернационалним Конгресима. Решено је, сем тога, да се у Паризу издаје на француском језику један информативни тромесечни гласник; у сваком броју тога заједничког органа биће по један чланак на неком другом језику, који ће писати чланови Високог Одбора.

На својој седници од 22 маја 1925 године, Конгрес у Паризу се бавио и важним питањем превода, и изразио је том приликом следеће жеље:

1. Пошто је преводна делатност битна за међународну књижевну сарадњу, то она заслужује потпуну пажњу и надзор Pen Club-ова.

2. Умољава се сваки Pen Club да пријави другим Pen Club-овима празнине у преводима своје сопствене литературе, и да по могућности састави листу писаца и главних дела који би били жртва занемарености.

3. Умољава се сваки Pen Club да се стави на расположење другим

Pen Club-овима ради давања обавештења о личности и способностима преводилаца своје земље.

4. Умољава се сваки Pen Club да састави листу критичара своје земље који су специјализовани у студијама сваке стране књижевности и да означи њихове тачне адресе.

5. Уопште, умољава се сваки Pen Club да настоји да оснује у својој средини комисију за преводе, која би координирала све напоре ове врсте, осигурала им трајност и напредовање. *Н. Б.*

Графичке изложбе у Београду. — Априла и маја, у престоници су биле приређене две значајне изложбе, старањем Удружења пријатеља уметности „Цвијета Зузорић“, коме се не може одати довољно хвале за његов интензиван и смишљен рад. На обе изложбе била је заступљена страна графика, на првој пољска, на другој француска. И на једној и на другој била су заступљена најславнија имена с великим бројем пробраних радова. Одржано је и неколико предавања, која су имала за циљ да упознају публику са техником и историјским развитком графике. И морални и материјални успех био је велик. Обе изложбе су посведочиле да се у престоници уметнички живот развија убрзано и повољно, и да се интерес у публици проширује и на стране уметности, у првом реду на словенске и на најбољу уметност, на француску. *М. К.*

Изложба Г. В. Станојевића. — Последњи по времену, а међу првима по вредности, дошао је ове сезоне са изложбом у престоници млади и даровити сликар Г. В. Станојевић. Он је, у кући г-ђе Крсмановић, изложио знатан број слика које је израдио за последње две-три године. Према ранијим својим радовима, Г. Станојевић је овај пут показао велик напредак, дошавши до једног личног, оригиналног и снажног израза. Одлично компонујући и цртајући, он се можда још највише истиче својим богатим и складним колоритом. После ове изложбе, извесно је да Г. Станојевић заузима једно од првих места у нашем сликарству. *М.*

Крај позоришне сезоне у Београду. — 2. јула завршена је у престоници позоришна година. У последњем месецу, Управа је дала две знатније премијере: оперу „Царска невеста“ од Римског-Корсакова, и балет „Лабудово језеро“, за који је музику написао Чајковски. Заједно са сезоном, престали су и напади на позоришну Управу, који су се месецима водили кроз дневну штампу. Комисија изаслана од Министарства Просвете, утврдила је да је рад Управе био у сагласности са законом. Вршилац дужности Управника, Г. В. Живојиновић, произведен је указом за Управника. Желети је да београдско Позориште у идућој години мирно и с више плана настави рад. *К.*

Смрт једног песника. — 2. маја је у Загребу умро Антун Бранко Шимић, млади хрватски песник и критичар. Рођен 1898. год., у Дринковцима код Љубушког, у Херцеговини, Шимић је прво похађао католичку гимназију на Широком Бријегу, а потом горњоградску гимназију у Загребу. Писати је почео веома рано. У седмом разреду, иступио је из гимназије и покренуо свој часопис *Vijavicu*, од које изашло свега три до четири броја. Испуњавао ју је у главном сам, песмама и разним чланцима.

1917. и 1918. године, на Шимића се гледало у Загребу као на „чудо од детета“, као на једну велику наду хрватске литературе. По рату, издао је књигу песама пед насловом *Preobraženja* и покренуо, са Густавом Крклецом, часопис *Juriš*, по угледу на *Der Sturm*, орган немачких експресиониста. Ни тај његов часопис, међутим, није био дугог века. После неког времена, Шимић, који је дотле непоштедно и веома оштро нападао „старе“ и „старо“ у књижевности, постао је, са Миланом Беговићем, уредник *Savremenika*, органа Друштва хрватских књижевника. Кад је и овај престао, Шимић је покренуо *Književnika* који је уређивао до смрти и од ког је изашло неких седам до осам бројева.

А. Б. Шимић је био неоспорно талентован и активан млад човек, који је имао интереса не само за књижевне него и за уметничке појаве. Као песник, он иде у знатније појаве новије хрватске поезије, у коју је унео доста и новог и доброг. У основи церебролац, Шимић је писао мирне песме, које су више “душевни пејсажи“ него спонтано изливање дубоких осећања. Као критичар, он је, на против, антирационалист и пун темперамента, ћудљивог и несигурног суда.

Смрт овог даровитог младог човека, који је апостолски схватао књижевни рад, знатан је губитак за нашу заједничку књижевност

М. К.

Смрт Павла Маринковића. — 27. јуна о. г., умро је, у Врњцима, где је био на лечењу, Павле Маринковић, министар у пензији. Рођен у Београду, 1856. године, Маринковић је био типичан представник једног нараштаја на изумирању. Политичар по каријери, он је имао живог и активног интереса за културна настојања свога народа, нарочито за позоришну уметност и књижевност. То његово интересовање није потицало, као што је обично случај код данашње „господске деце“, из снобизма, него из уверења, тако честог код конзервативних духова, да је потребно унети реда и знања у нашу неизграђену средину. У тој намери оснивао је часописе *(Ред, Звезду)*, писао чланке о књижевности и, нарочито, водио позоришну критику. Наизменце боем и чиновник, опозиционар и режимлија, увек човек од знатне културе, Маринковић је, у последњој десетини XIX века, вршио знатан утицај на своје књижевне савременике. *Х.*

Помен Јанку Веселиновићу. — Пре двадесет година, месеца јуна, умро је у свом родном месту Глоговцу, у Мачви, популарни писац приповедака из сеоског живота Јанко Веселиновић. Простосрдачан, топал, лирски и идилички расположен, нешто наиван и безазлен таленат, без нарочито књижевне и уметничке културе, Васелиновић је успео да остави иза себе повећи број топлих и пријатних прича (у првом реду *Слике из сеоског живота)*, и један роман који ће се дуго свиђати широј публици *(Хајдук Станко)*. По закону који влада у нашој литератури, Веселиновић је дао своје најбоље ствари у младости: оне су ишле „из срца“ и текле „у срце“. Касније, он се индустријализовао, писао по поруџбини и за хонорар. Прилике у којима је живео нису биле погодне за књижевно стварање и лично развијање. Романтичне идеје о књижевнику, да је таленат све а рад ништа, припомогле су гашењу лепог дара који је имао Веселиновић и који се, упркос свега, тако јасно види у његовим добрим делима. *М. К.*

Педесетогодишњица Више Девојачке Школе у Новом Саду. Маја месеца је Нови Сад имао једну лепу и културну светковину. Српска Виша Девојачка Школа, најстарији српски завод ове врсте, која је после ослобођења претворена у Државну Женску Грађанску Школу, прославила је педесетогодишњицу од постанка свога. Иницијативу за покретање такве једне школе у којој би српско женскиње, после основне, наставило своје образовање, дале су девет одличних Српкиња из Новога Сада, од којих је још једино у животу госпођа Јелена В. Јовановића, мати господина Слободана Јовановића, професора београдског Универзитета. Оне су поднеле молбу Сабору у Карловцима 1870. године да се оснује један виши завод у коме ће се учити све оно што је потребно просвећеним Српкињама и добрим матерама, изразивши своју готовост да помогну ову институцију новцем и сваком другом потпором. У тој својој молби бране оне српско женскиње од прекора као да су само оне криве за своје слабо образовање. „Кад читамо туђе књиге, замера нам се, али неће да нам се да згода, како да књиге свога народа читамо. Замера нам се, што туђинским духом дишемо, а неће да нам се да згода, да се у свом народном духу одгајамо“. Ову молбу прихвати и Српска Православна Општина у Новом Саду, обећавши са своје стране стан за школу, огрев и учила. На Сабору је ствар заступао првак војвођански Др. Светозар Милетић, и Сабор је једногласно усвојио предлог, а 1872. године донео је и Уредбу по којој се отварају Више Девојачке Школе у Новом Саду и Панчеву. Као циљ истакнуто је „чисто хришћанско женско васпитање и хармонично развијање и изображење свију женских урођених дарова“, а задаћа: „више образовање уопште, као и припрема за даље стручно образовање српске женске деце“. Од наставних предмета који су за све средње школе прописани, изузевши класичне језике, уводе се још наука о држању куће, у коју спада и женски ручни рад, наука о чувању здравља и неговању болесника и наука о васпитању деце. Наставни план и програм израдили су главни школски референт Др. Ђорђе Натошевић и први управитељ школе Аркадије Варађанин. 1. децембра 1877., свечано је отворена школа, којом приликом је њена прва наставница, госпођица Милева Симића, одржала предавање о васпитању женске деце. Школске године 1877—78 било је у сва 4 разреда 54 ученице, а 1918., пред ослобођење, 301. По првобитној замисли школа је, по угледу на Höhere Töchterschule, требала бити са 6 разреда и, поред споменутих, са француским језиком као наставним предметом и музиком, али су је мађарске државне власти ставиле у ред грађанских школа. Испочетка су у школи били у употреби уџбеници прописани за гимназије, а касније писали су уџбенике и сами њени наставници. 1911. године је Сабор у Карловцима био принуђен да ускрати плаћање наставника, али школа није престала да ради, пошто је сада сву бригу око издржавања њеног преузела новосадска Црквена Општина уз припомоћ Народних Фондова и родољубивих Срба. Виша Девојачка Школа у Новом Саду имала је да се бори, кроз свих ових педесет година, са великим тешкоћама, али је она своју задаћу ипак часно вршила, за што знатних заслуга има и њен данашњи управитељ, г. Мита Ђорђевић и сви наставници.

Дим. К.

КЊИГЕ И ЛИСТОВИ

Милош Н. Ђурић: Мит о сунчевој сестри. Жива филозофија, свеска I. Београд 1925.

Трагови словенског соларног мита.

Продубљено враћање и обраћање народној поезији у нашој најновијој књижевности (Растко Петровић и М. Ђурић у есеју, Момчило Настасијевић у приповетци, Ђура Димовић у драми, Ст. Винавер у језичким покушајима) један је колико симпатичан толико плодоносан знак, који сам већ у више махова имао прилике са хвалом истаћи. Мислим да се не варам да је то прави и сигурни пут, упркос лутањима и странпутицама, за налажење самих себе. Нећу, надам се, изгледати нескроман ако у том видим и једно оправдање својих давнашњих и сталних настојања и напора, научних и књижевних: Срђба Горданина, Сан Вука Мандушића; студија о причама и легендама типа Офе и Кресценције; реконструкција и евокација мита о Хенилу.

С толико већим симпатијама поздрављам публикацију Г. Ђурићеве књиге. С полетом ученика и проповедника једне филозофије која неће да остане мртво слово за професорске студије, за катедарска предавања и за академске расправе, но жели бити елемент и покретач живота, Г. Ђурић је као прву свеску колекције „Живе Философије“ издао своја филозофска разматрања, инспирисана врло интересантним циклусом наших народних песама о Сунчевој Сестри. Можда је интерпретирање Г. Ђурића, с критичке тачке гледишта, претерано, отишло у дубине филозофске спознаје, дубље но што их наша народна поезија познаје. Не мари. Главно је осећање потребе за понирањем у дубине, главно је тражење и наслућивање дубина народне психе.

Јер, више је но очевидно, иако немамо сачуване и израђене своју народну митологију и философију, да наша народна поезија садржи извесне дубине митолошке и филозофске, да није сва само декоративна и херојска, десетерачка и епска, као што на први поглед изгледа. Колики је само број женидаба, и са колико декорације и помпе. Не само да има митских и митолошких мотива, расутих по разним народним песмама и приповеткама, него има и читавих митолошких песама, и циклуса песама. Оне су несумњиво фрагменти, руине негдашње словенске митологије, и ништа није оправданије него покушати из тих фрагмената реконструисати стару, првобитну творевину, пронаћи њену темељну мисао, карактер и значење. Но, у исто време, ништа није ни теже, ништа не захтева толико обазривости и критичности, поред широког знања и познавања, и, нада све, способности поређења и проницања у смисао духовних веза не само појединих фрагмената међу собом него и читавих митских престава и самих мита са митовима других народа. Опасности генерализације овде су веће но у ма којој области књижевних проучавања. Упоредне митолошке студије су последњих деценија огромно умножене. Стара, иако често духовита и оштроумна, тумачења митских тема највећим делом

напуштена су, а нови, критички, историјски и упоредни методи донели су многа нова објашњења.

Од свега тога рада и свих тих тековина код нас нису ни на претходни покушаји учињени. На универзитету, где се стиже да се проучавају и свакојаке безначајне филолошке ситнице, проучавање народне поезије и, с њом, у вези, старе народне митологије, једноставно и не постоји, сем ако неко аматерски не залута у те области.

Ја сам у два-три маха покушавао да скренем пажњу на та неиспитана и необрађена поља нашег народног генија; уколико без успеха кад надлежних, утолико ми је дражи интерес који млађи писци поклањају овим темама. И, баш због својих симпатија за ове радње, не могу да с времена на време не поновим или изразим и своја критичка опажања, без којих, уосталом, и нема научног рада нити у научном раду каквог напретка. Само мали, ништавни људи не трпе критике, и мали, ништавни писци и научници имају у свему право и не трпе примедаба. Прави писац и научник не само да прима лојалну примедбу о свом раду, него се и не устручава да лојално изнесе своје примедбе кад се за то укаже потреба и нужда, у интересу бољих сазнања.

Ја се не мислим упуштати у критику г. Ђурићеве књиге, нити она то захтева. Она није критичка студија из упоредне или специјално словенске митологије. Она је г. Ђурићев покушај филозофске интерпретације спознаје, којој наше народне митолошке песме о Сунчевој Сестри служе само као једна од многобројних илустрација. Бављење њима заузима само један мали део г. Ђурићеве књиге, трећи одељак, и то не цео но само делимично. Интерес за овај круг наших народних песама тиме врло много добија, али сам проблем њихов и, особито, сам проблем о значењу и карактеру песама о Сунчевој Сестри, остаје и даље нерешен.

Проблем се тај, најзад, и не може решити док се не изврше претходна критичка и упоредна проучавања и тих и осталих наших митолошких народних песама. За г. Ђурићеву студију штета је што му је моје бављење овим песмама било познато само по једном мом кратком пригодном чланку у алманаху „Просвета“ 1923., а не по мојој опширнијој студији о о нар. приповеткама типа Офе (која је штампана најпре на немачком језику у часопису „Англија“, 1912. г., а ове године објављена у српском преводу у часопису „Раскрсница“, где сам приложио и свој слободно ритмовани превод епизоде о Офи и Дриди из староенглеског епоса „Беовулф“). У тој студији сам, као што је познато, нашао црте и мотиве заједничке са песмама о Сунчевој Сестри. Тако је у г. Ђурићевој књизи погрешно пренета једна груба штампарска грешка из мог чланка у „Просвети“, где је место „валкире Дриде“ штампано „Санкира Дроида“. Нека ми је за оне који би се бавили студијом овог предмета дозвољено да то овде исправим, као и не мање грубу погрешку у штампању епизоде о Офи и Дриди у „Раскрсници“, где је у 5. стиху место смртоносних окова сложено „скутонских“ окова, а у последњем стиху од унука направљен ужук.

У тој својој студији покушао сам, на основу не малог, и први пут критички, у том облику, проученог материјала, да укажем на везе наших народних песама о Сунчевој Сестри са мотивима англосаксонске, старо-

германске и староиндијске литературе и митологије. Утолико је значај тих наших народних песама већи. При том проучавању дошао сам био и до своје интерпретације старог словенског бога Хенила као бога зоре, гонитеља мрака, на место Лежеовог тумачења Хенила као пастирског бога, гонитеља стада.

За наше песме о Сунчевој Сестри, као несумњиве трагове једног нашег старог сунчаног мита, од интереса су, иако не у вези са њима, и две арбанаске песме, објављене на немачком језику, у Ламберцовој збирци (о којој сам референсао у проф. Барића „Архиву за арбанаску филологију", књ. II. св. I. стр. 149. Београд 1924.). То су бр. 10. Ламберцове збирке „Клешедра и Сунчева кћи", и бр. 23. „Тајанствена љубав". Обе необично лепе. И код њих сам указао на наше песме о Сунчевој Сестри, и на Вукову приповетку „Сунчарева мајка".

У првој од тих арбанаских песама прича се о неком младом грофу, који пође у лов и допадне у власт Клешедре-Кулшедре (која је, по арбанаском веровању, неки демон непогоде). Гроф измоли да се врати кући, али мора дати реч да ће се поново вратити Клешедри. Кад он пође да испуни реч, с њим пође и лепота девојка, која својим необичним погледом скамени и као прикује Клешедру за земљу, те спасе младића. Кад је Клешедра на то упита ко је, да би знала од кога је побеђена, она се представља као кћи сунца и матере месечине, те се описује као зрак сунчев, муња громоносна.

У другој се прича о девојци која доспе у неко врзино коло међу виле и вештице, које је неко одређено време држе код себе, па је пусте. То исто се деси и неком младићу. Кад се младић и девојка после тога виде у цркви, би им као да су се већ негде раније видели. Заволе се и хоће да се узму. Кад младић први пут пољуби девојку, она од стида сиђе на реку да опере образ. Од тога вода поцрвени као крв, и цвеће што низ реку расте има лишће као крв, а птице које од те воде пију изгубе глас.

Као што се види, обе песме имају, поред необичне лепоте, и велик интерес, јер иду без сумње у нека прастара времена, у вези са демонском силом сунца које скамењује и убија, док на другој страни ослобађа и оживљава.

Иако без везе по теми, ипак се и на овим песмама осећа она фрагментарност коју имају и песме о Сунчевој Сестри и остале „митологичке" песме Вукове збирке: Вила зида град, Љуба Змаја огњевитог, Месечева женидба, Цар и девојка и т. д., и по том се све оне чине као одломци, фрагменти неког великог и раширеног народног веровања. Његово значење и обим можда би се могли открити кад би се сви фрагменти који постоје, и који би се можда могли пронаћи, проучили, класификирали и протумачили. Само с једне групе фрагмената, изгледа, смисао и право значење тог прастарог народног веровања неће се моћи открити.

Иако су све ове песме, и многе сличне, несумњиво митолошког карактера, ипак се треба чувати искључиво митолошког посматрања, с обзиром на многа погрешна тумачења која је изнела митолошка теорије, раније јако распрострањена и опште прихваћена. Критичка, историјска, антрополошка, и, особито, упоредна метода, морале би дати своје

неопходно потребне и корисне коректуре.

Надам се да ће г. Ђурић, у свом даљем раду на овим интересантним темама, доћи до тих коректура. А несумњиво је да ће песме о Сунчевој Сестри остати и даље полазна тачка испитивања и проучавања наше народне поезије. *Др. Свет. Стефановић.*

Драгиша Васић: **Деветсто трећа** (Мајски преврат). Београд. Издавач штампарија „Туцовић".

За оне који у историји виде „учитељицу живота", који из историјских догађаја црте поука за себе, ево једне савршено савремене књиге. Историја трагедије последњега Обреновића, коју Васић даје у својој најновијој књизи, долази, поред толиких ранијих, да још једаред покаже да нема ни једне политике вечите. Вечност припада само природи; што год је људско није вечито. Да ли због отпора природе, која кажњава оне што хоће да се са њом такмиче, да ли због слабости људи који све више губе уравнотеженост када виде да су све постигли и да им је снага нешто више, нешто другојачије него ли код других? Сасвим је свеједно, али стара судбина Дедалуса и Икаруса прати људе и дан данашњи, и краљ Александар Обреновић, као и многи други пре њега, пао је у часу када се најмање надао, у часу када је мислио да је најмоћнији и да је свој циљ у политици дефинитивно постигао.

Шта је био Краљ Александров циљ?

У спољној политици, на коју он много није давао, управо чији замашај није увиђао, Краљ Александар је хтео *изолацију*, хтео одрешене руке без одређеног ослонца било на Русију, било на Аустроугарску. То му је и сломило врат. Официри завереници су увиђали да од њиховога предузећа неће моћи бити ништа ако се не обезбеди неутралност Аустро-Угарске, и тај моменат је само регистрован у Васићевој књизи (с. 62, 63), али није јаче истакнуто да до мајских убистава у 1903. години не би ни дошло да Аустро-Угарска није унапред дала пристанак. Уосталом, дипломатску страну Мајскога Преврата од 1903. Васић је тек узгред додиривао, овде онде, често површно и без довољно проверавања, а то је оно што чини да ово његово дело није потпуна историја догађаја од 29. маја 1903. год.

У унутрашњој политици, од које је све очекивао, Краљ Александар је имао један у најмању руку детињасти циљ и као дете тврдоглаво га се и држао. Тај циљ, то је: уништење политичких партија. Вредно би било сазнати како је Александар дошао до те ни мало здраве, а још мање остварљиве идеје, која га приказује као човека савршено изван живота, као политичара који тако мало разуме смисао и замах политике а хоће да води, да предводи политички живот своје земље.

Чудновато је да се не само датум краљ Александровог убиства поклапа са кнез Михаиловим, него су им и тежње биле исте. Само, кнез Михаило је имао логике: он је, што се бар унутрашње политике тиче, био апсолутни владалац, аутократа. Краљ Александар је хтео да влада као и Михаило, али под уставним режимом. И није се до смрти могао помирити с тим да се народно мишљење може донекле само кориговати, укалупљавати разним законским или ванзаконским смицалицама, али да не може бити ни речи о томе да ће сви људи, позвани да мисле, мислити

као један човек, као он. А он је то хтео. И када су се сви духови били притајили, када се под притиском реакционарних мера према Народној Скупштини, зборовима и штампи, није могао чути глас јавнога мњења, и њему и његовим саветодавцима изгледало је тада да се земља умирила, да су партиске страсти престале, и да је краљ остварио свој циљ. У том часу долази и његова катастрофа, баш као и Михаилова, који гине у часу када свој апсолутизам крунише ослобођењем од утицаја Илије Гарашанина, ауторитативног државника с којим је дуже времена морао радити по сили прилика.

У одељку у коме говори о последњим намерама краља Александра, Васић објављује неке појединости досада мало познате, али и оне га приказују онаквог какав је био за цело време своје владавине. Он сања о новоме Уставу, поред кога би његов утицај на ток државних послова ипак остао неокрњен. Он смишља на упад у Маћедонију и Стару Србију, не водећи рачуна ни о Русији ни о Аустроугарској, двема великим силама дубоко интересованим судбином Турске и Балканског Полуострва. И не само то, него у томе часу удешава препад на бечку дипломатију преко Клофача и Крамаржа, и чини све да се са Бечом што теже омрази! За такав рад он налази подстрека у неким платонским похвалама Лорда Лансдауна, тадањег шефа енглеске спољне политике, који је и сам увиђао, и само увиђао, да рад Аустроугарске у Турској није у складу са енглеском политиком и њеним интересима*).

Тако је, ето, Александар Обреновић скончао пре времена, не толико својим злим радом колико својим сукобом са две велике и на Балкану претежно утицајне силе. Први пут, после 1903. године, Драгиша Васић смело излаже све детаље те катастрофе, из којих се јасно изводе наши горњи закључци, и сасвим умесно и потпуно тачно даје он суд о владавини последњега Обреновића када каже: „За владавину Александра Обреновића не би се могло рећи да је била крвава владавина... Пре, то је била једна мучна владавина понижења, нестална, неурастеничарска и брутална...“**)

Отуда и за 29. мај 1903. као и за 29. мај 1868. године***) стварне убице треба тражити *ван граница Србије*; они што су убијали и касапили и мртве бацали кроз прозор били су само несвесно оруђе препредених европских дипломата. Зато се, без икаква претеривања, сме слободно тврдити да и убиство Александра Обреновића улази у ред претходних припрема за Велики Рат: и Русији и Аустроугарској требало је да буду на чисто са држањем Србије у томе рату, а како Александар није хтео одлучно стати ни уз једну, имао је платити главом да би се, после њега, дошло до чистије ситуације.

II.

Међутим, Васићева књига маколико обилна многим појединостима из области извршења самога убиства изузетно је празна у погледу дипломатске припреме Мајског Преврата. Додуше, о томе је данас врло тешко писати. Не само стога што оновремене архиве Беча и Петрограда још

*) Стр. 169.
**) Страна 47.
***) Убиство кнеза Михаила.

нису приступачне, него много више и због извесних личности које су несумњиво имале знатног удела у тадањим догађајима али о чијем се раду данас не може ништа више рећи.

Па ипак Васић је прешао доста брзо и овлаш преко мисије графа Ламсдорфа, ондашњег руског министра спољних послова. Доиста он има право када каже да је његова посета од 2. децембра 1902. год., учињена Краљу Александру у Нишу „и данас предмет сваковрсних нагађања“*) али ипак има врло много вероватноће да је та посета одлучила судбину последњега Обреновића. Када стоји то да је Ђорђе Генчић, главни организатор завере, разговарао и преговарао о убиству са графом Капнистом, руским амбасадором у Бечу**) онда се не може ни часа сумњати да граф Ламсдорф и званична Русија нису знали шта се у Србији припрема. А да се ова мисија није могла односити на припремани Александров упад у Маћедонију, мислим да је тако исто јасно. За такву ситницу не би се граф Ламсдорф спустио чак до Ниша. У обичају руске дипломатије ни пре ни после ове мисије није било случаја да се њезин шеф лично потруди до мале Србије и потражи њенога владаоца. Зато тако необични поступак морао је бити због нечега много важнијега, а то важније могао је бити само последњи покушај да се Србија дефинитивно и без ограде придобије за циљеве руске политике у Европи, циљеве који су били у вези са припремама за Велики Рат. Другојачији не може бити.

Наравно да Васићевој књизи ни најмање не убија вредност што о тој мисији није више говорио. Једнога дана, када Ламсдорфов извештај о њој буде објављен знаће се тачно у чему је ствар, али и дотле може се с наше стране публиковати оно што се о њој зна позитивно, а што је Васић био у могућности да сазна. То стога што пропаст Александрова, која пада шест месеци после Ламсдорфове посете, несумњиво мора имати неке везе са овим дугим и необичним зимњим путовањем канцелара руског царства.

Али ако је Васић и могао или морао овлаш прећи преко ове појаве, за право је чудо да му се омакла из вида завереничка акција Вукашина Петровића, министра финансија у д-р Владанову кабинету, у оном истом кабинету у коме је Ђорђе Генчић био министар унутрашњих дела. Јер према ономе што се зна и што изгледа да је сасвим тачно, Вукашин је био одлучан фактор који је решио питање новога краља и који је уз помоћ људи са Балплаца обезбедио не само руску и аустроугарску неутралност за време преврата него и њихово признање новога стања, које из преврата буде изашло.

На неколико недеља пред 29. мај, Вукашин, који је дотле био у Бечу у добровољној емиграцији као човек Краља Милана и један од противника Краљ Александрове женидбе, изненада се појавио у Београду, где је чак учинио посету и самој Краљици Драги, доневши јој, на поклон, неку драгулију са изложбе стакла, која се тих дана држала у Млецима. Том приликом Вукашин је, како се извесно зна, донео последње информације и од претендента а и о претенденту, па, свакако, и резул-

*) Страна 170.
**) Страна 62.

тате своје мисије на Балплацу. Отуда, по свему изгледа да су тај долазак Вукашинов и његова саопштења, били она чињеница која је убрзала извршење убиства, а не „стање духова у војсци и народу", како Васић мисли*).

Вукашин је после себе оставио своје написане мемоаре, али те мемоаре откупила је држава одмах по смрти њихова аутора и тако су они данас тајна за ширу јавност. Могућно је да су они на овај начин сакривени само због одељка који говори о догађајима око Мајског Преврата, јер у тим догађајима, као што већ напоменух, има *нечега* што се још мора крити. Али је могућност претпоставити да је ипак неко прочитао шта је пок. Вукашин о томе написао. Тога некога требао је Васић да пронађе и сазна тајну онако брзог откупљивања Вукашинових Мемоара и да нам је, саопшти макар и кроз редове. А Васић је био најпозванији да то учини, када је њему једином пошло за руком да од извршилаца убиства добије све појединости.

III

Драгиша Васић, ма колико социолог, ипак је пре свега литератор. И ово дело он је писао као литератор, ма да у предговору жели дати друго објашњење за његов постанак. Трудећи се као литератор да му се дело не губи у опширности и да му отуда не опадне вредност с уметничке стране, и желећи да му свака врста буде занимљива као литетатура, а одлучан да публикује само оно што је по причању живих учасника несумњиво могао утврдити као беспрекорну истину, Васић као социолог опажа се у овом делу тек где-где. Међутим, писац који је у своме делу *»Карактер и менталитет једног покољења«* дао онако сјајне доказе своје способности за просуђивање друштвених појава, није требао ни у овом делу испустити и ту своју стваралачку моћ. Ако ништа више, требао нам је портретисати бар главне личности Мајске Трагедије. И оне који ишчезоше оне ноћи, и оне који после ње дочекаше свој политички и друштвени дан. Ко је тај Никола Хаци-Тома, ко Аца Новаковић, ко Ника Протић? Од куда ђенерал Јован Атанацковић, од куда Ђорђе Генчић у завери? Па онда они остали. Многа од свих тих имена ни онда нису била позната широј јавности, а данашњи нâс савршено не зна ко су и шта су ти људи и од куда им та смелост и право да на себе узму извршење тако судбоносне одлуке. Најзад, ни они што оне ноћи погубише своје главе или сасвим ишчезоше из јавнога живота, нису ништа више познати да би било довољно само помињати њихова имена.

Па ипак Васић се задржао нешто више на неким личностима. То су Јован Авакумовић, Живан Живановић и Милош Васић. Док о првој двојици жели пружити материјал који утврђује њихово учешћиство у завери**), дотле улогу данашњег ђенерала Милоша Васића у женидби краља Александра, ма да о њој и њему нарочито говори***), не расветљава ни најмање, нити о томе човеку, који ће у Великом Рату командовати и једном од наших армија, даје онакву слику како се он сам приказао.

---

*) Страна 74.

**) Одељак под насловом „Осврт на заверу" — стр. 139.

***) Стране 50. и 51.

Драгиша Васић само бележи да је тај човек „на опште изненађење официрског кора“ појавио се као министар војни у свадбеноме кабинету, иако је он још у очи свога доласка на министарску фотељу „био у свему солидаран са одлуком другова“, то јест са одлуком да се краљу каже „да официри остају верни положеној заклетви краљу, док као Срби не могу да одобре његов поступак“ (женидбу). Ово није довољно, јер је Милош Васић ишао и даље. Није он само „био солидаран са одлуком другова“, него је био један од оних официра који се енергично трудио да официри Београдског гарнизона и донесу такву одлуку. Да објасни, после свега овога, улазак Милоша Васића за министра војног у министарски савет који ће краља венчати, Драгиша Васић нам цитира једну белешку коју је о томе саставио сам Милош Васић и која је објављена у мемоарима председника тога министарског савета.*) Али и сам почетак те белешке нагонио је писца да се не адовољи само њоме и да потражи стварнијег разлога за онако наглу промену става потоњега ђенерала Васића, команданта III српске армије на Солунском Фронту. Тај почетак гласи: „Краљ ме прво запита како је у војсци“... Али како он дође до краља? О томе доласку у двор је требало дати бар више грађе, макар проблем и не био решен.

IV

Прилози за историју Србије, које Драгиша Васић даје у својој књизи, најпотпунији су у глави под насловом: *Ноћ 28/29 Maja*, најпотпунији и сасвим сигурни. Ту ће се тешко шта имати да дода или измени при изради дефинитивног дела о смаку Обреновића. Али то је за сада и прва публикација о догађајима оне кобне ноћи у Старом Конаку Београдског Двора, са много детаља који су били познати само најужем кругу старих Београђана.

И док догађаји пре и после 29. Маја, изложени у овој књизи, могу бити врло занимљиви само за ужи круг политичара, који су живели ван Србије онога доба или је из тога доба ни најмање не знају, дотле ће ова глава сачувати стално интересовање најширих слојева читалачке публике. И зато је добро дошло што је први опис те ноћи дао један литератор какав је Васић.

Најновија књига Драгише Васића, дакле, не само што има потез једне „учитељице живота“, него у исто време је и занимљива литература за нове нараштаје. Она ће занимати читаоце без обзира хоће ли је узимати у руке ради политике или ради литературе.

Св. М. Гребенац

Претходни резултати пописа становништва у краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 31. јан. 1921. год. Сарајево, Државна Штампарија 1924. 1ех. 8°. XXXVIII. и 254 стр. са 11 картограма, цена 80 дин.

Дуго смо чекали, сувише дуго. Али смо бар дочекали такав претходни приказ, какав иначе бива завршни. Приказују нам се не само густина становништва и прираштај и опадање за последњих 10 година, по срезовима, него и оно што нас највише занима, вероисповести и матерњи

*) Алекса С. Јовановић: „Министарство А. С. Јовановића“ — стр. 89.

језик, по општинама. Нисмо, додуше, све добили у бројкама, него на картама, али тако лепо израђеним да се с њима слободно можемо похвалити и пред напреднијим народима. Књигу треба да има не само свака школа и свако звање, него би нарочито карте требало пустити засебно у промет, да их може имати сваки ученик не само осмог него и четвртог разреда средње школе. Саме карте вреде двоструку цену самога дела, и нико се неће покајати ако га набави.

Изнећемо неке допуне и исправке, те ћемо тиме и садржину дела приказати.

Колико има Срба, а колико Хрвата? На то попис намерно не даје одговора, из умесне претпоставке, да ће нам, бар временом, бити заиста сасвим свеједно, којим се ко именом служи. Али за сад се још разликујемо по томе. Свако ко узме књигу у руке, прво ће се за то питање интересовати — и пошто не добива одговора, он погледа број православних и изриче суд, да Срби нису апсолутна већина, шта више, да Хрвата и Словенаца има више него Срба, доказујући то заједничким бројем католика и муслимана. Како пак то није исправно, ми ћемо овде израчунати бар донекле, тачнији број — који нам је потребан већ и због тога, да докажемо неумесност поступка издавача ове статистике, што је све натписе штампао и ћирилицом и латиницом (уз то још и француски) губећи тиме без потребе много простора, на који су могли доћи потребнији подаци. — Боље да су приређена два (или три) издања — или да су се буквице наизменце употребљавале (па и словеначки) као што то чине Службене Новине.

Од броја православних има се пре свега одбити број Румуна и Цинцара, који у црквеним књигама имају скоро искључиво латиницу, те им је та буквица „лакша“. Њих има свега 229.398. Како је међутим ћирилица и унијатима милија (има их 41.597) и како се и муслимани огромном већином најрадије служе ћирилицом, то је она најприступачнија не само броју од 5,372.829, колико има православних без Румуна а са унијатима, него и великој већини броја од 1,377.687 колико има муслимана. Међу тим муслиманима су Турци (150.139), нешто Цигана и огромна већина Арнаута, (441.740) од којих има немуслимана од прилике онолико, колико католика има у Јужној Србији и Црној Гори, т. ј. 17.699+8.507. Остали муслимани, т. ј. преко 800.000 јесу Србохрвати, од којих су само Босанци (588.247) за време Аустрије одвикивани од ћирилице, али су јој они иначе сви вични — или не дају првенство латиници.

Ћирилицом се дакле радије служи добрим преко 6,000.000 душа — више него половина свих становника. Како пак остаје скоро цела половина, која се од тих двеју буквица радије служи латиницом, јасно је да обе буквице морају бити равноправне, да се у свима школама обе једнако морају увежбавати.

Колико их међу Србохрватима муслиманима има, који се радије служе српским именом него хрватским, то не знамо — али је јасно: 1. да број Срба муслимана, заједно са бројем православних Срба још не чини апсолутну већину у држави, 2. да се при израчунавању броја Хрвата не може узети у обзир ни половина свих муслимана.

Међу православнима налазе се још и Руси, у округлом броју 20.000

(из Србије, Црне Горе, Далмације и Словеначке скоро сви други Словени, из Хрватске-Славоније и Војводине на 5–6 хиљада) — а ту су још и Грци и већина Цигана, којих заједно има око 40.000 (других народности има свега 201.903, од њих се има одбити број Турака и Шпањолаца јевреја — и која хиљада на друге разне народе).

Према томе православних Срба има око 5,313.000. Да бисмо међутим сазнали за број свих оних, који у спору српско-хрватском стоје на српској страни, треба томе броју додати осим једнога броја муслимана још и део унијата Србохрвата (тих има око 10.000, већином „ускока“ на словеначкој међи) и леп број католика.

Из овога следи: 1. да број Срба свих вероисповести не прелази половину свих душа у држави, 2. да се „Хрватима“ не могу прибројати сви римокатолички Србохрвати. Ово тим мање, јер међу њима их има велик број, који се није вољан прикључити ни једној страни, као н. пр. Буњевци и већина Шокаца из Војводине.

Али се католици не могу сви прибројати Хрватима ни онда, ако претпоставимо да сви Словенци држе с њима а против Срба.

Од броја католика (4,735.154) имају се одузети 1. сви Арнаути католици, 2. сви други Словени, који нису ни Руси ни Русини (око 32.000) нити пак протестанти и 3. сви католици Мађари, Немци, Талијани и т. д.

Протестаната има свега 216.847. Од тих има Словенаца око 22.000 (у Прекомурју — боље би било тај предео звати „Замурје“, то име више одговара духу нашег језика, по постојећим именима Забојана, Задрима и т. д.), Словака протестаната пак има (узев за основу попис од 1910. г.) у Бачкој на 26.000, у Банату 15.000, у Хрватској и Славонији (Срем) око 13.000, свега око 54.000. Према томе Мађара и Немаца протестаната има у округлом броју 140.000. Како су од Јевреја само Шпањолци увршћени у друге народности и како они у Војводини великом већином још не знају српски, па су уписани у Мађаре или Немце, одузећемо и њихов број (21.000) од заједничког броја Мађара и Немаца (985.881) — да добијемо број католика међу њима — а тај износи 825.000. Како пак Талијана има 12.825, других Словена римокатолика нешто преко 68.000 (од 174.466 других Словена одузети број Руса, Русина и протестантских других Словена) — то се онда број католика има смањити за 935.000 (узев 3000 од других народности, међу којима има сигурно много више католика).

Према томе број Хрвата и Словенаца римокатолика не може износити више од 3,800.000, који број са Хрватима муслиманима и са Србохрватима унијатима — и са протестантима Словенцима не достиже ни број од 4 и по милијуна, дакле и тако је далеко мањи, него број свих католика у држави.

Док је дакле минимални број Срба већи него број свих православних у држави, дотле је максимални број Хрвата и Словенаца мањи од броја свих католика — њихов број стоји према броју Срба у најбољем случају као 4:5.

Без Словенаца стоје Хрвати према Србима као 3 према 5, више их нема, али приближно толико их има и у томе случају ако одузмемо све оне, који у српско-хрватском спору симпатишу са Србима.

Кад се дозволило да се по ослобођењу и уједињењу хрватско име

пропагира и у већој мери, него што се пропагирало за време Аустрије (н. пр. у Војводини) — сада се мора с чињеницама рачунати, да ће само православни важити за Србе, и да ће сви католици бити солидарни са Хрватима.

Распрострањеност појединих вероисповести врло је лепо приказана на 4 карте, по општинама, и то за сваку посебице и за све заједно, те на њих упућујемо читаоце са једином примедбом, да је неразумљиво, зашто се на заједничкој карти за проценат 75—50, за сваку вероисповест употребило друго сенчење.

И етнографске карте су врло добро дошле (приказани су — умесно — и прави Турци), али овде имамо више примедаба: 1. Зашто Румуни нису истим сенчењем приказани, којим други Словени (95—75 је овде, умесно, тавнији, тамо није тако добра градација)? 2. Зашто проценат 75—50 на заједничкој карти (и код конфесија) није једнаким сенчењем приказан? 3. Зашто код релативних већина нису означене и мањине, кад се је то са пет боја могло учинити (исто важи и за вероисповести)? 4. Зашто проценат 50—30 има два различита знака (кад је релативна већина и кад је мањина), боље рећи, зашто то није учињено код свих народа, и нарочито зашто то није учињено код Срба, Хрвата и Словенаца? 5. Зашто код С. Х. С. није означен и број од 5% и испод 5%? То је тим пре требало урадити, што је овде у питању државотворни елеменат код кога и стотинак душа сачињава приметан фактор у једној општини. На карти је означено белим, дакле као да нас никако нема, од Новог Врбаса па јужно од Куле на Црвенку, па преко Оџака до Дунава и мимо Сонте опет до Дунава јужно и северно од Апатина, дакле на простору, где живи 80 хиљада душа — а ја тврдим, да на томе простору има толико Срба да их је потребно истаћи. Има их у Новом Врбасу (по мађарском попису 153), у Торжи (56), у Червенки (36), у Оџацима (67), у Српском Милетићу (115), па и у Апатину, где нам је мађарска статистика признала на 350 душа (по кључу наше статистике Апатин би морао имати 684 Србина, па да на карти буду ма и најслабијим знаком истакнути). Тако је и са пределом западно од Новог Сада, где Кисач има 126, Гложан 48, Петровац 43 Србина по мађарском попису и где су како изгледа Котекова добра остала необојена. Тако исто и западни угао паланачког среза — а то је шокачка Плавна. Још је горе са Биљом у Барањи, где су четири општине спојене уједно (да буде већи онај број, који би могао бити означен) и где дакле нема Срба на огромном имању и наплавном терену Дунава и Драве (а по мађарском попису нас је било 100). Али има тамо и очитих грешака. На мађарској граници између Брега и ваљда Рибице стоји бела пега — која неодговара истини. Бачко Петровосело је бело, иако има преко 20% Срба (преко 2000 Срба!). Исто тако стоје на белом Дарда и Батина, где има по 20% и Нова Кањижа (статистика не зна како да је зове), где има чак 30% Срба и т. д.

Због тога сматрам за велику погрешку, што по општинама нису публиковани други подаци, него број домаћинстава (боље би било број кућа), мушки и женске и укупно. Мађари су на ужој страни сместили осим имена 20 рубрика, а ми само четири!

Из тога разлога не можемо сазнати, како нас је рат изdесетковао.

А требали бисмо доказати, да смо ми Срби „Аустријанци“ били они, који смо шиљани не само у интернације, где су многи пропали, него смо највише стављани и пред топове, док су владајуће расе себе штеделе. Онда мађарска статистика не би доказивала плодност своје расе тиме, што су од наших боље напредовали они крајеви, који су њима остављени.

Карта, којом наша статистика доказује наш тобожњи бројни напредак у већем делу Војводине: 1) не исказује бројно стање нас Срба (и Буњеваца, Шокаца), него заједнички број, где су унутри и оне расе, које су за време рата штеђене, 2) не исказује стање одмах после рата, него након 26 и више месеци, за које време је овај „Елдорадо“ довукао размерно врло велик број Срба, Хрвата и Словенаца, 3) баш у најекла-тантнијем примеру скроз је погрешна, па даје лажну слику. Сенћански срез је на пр. тавно зелен, као да је до пописа имао преко 15% напретка — а то је велика омашка. Хоргош је наиме исказан са 18.410 душа и с тим је бројем израчунат проценат напредовања, иако половина и више не спада у тај срез, него у Сегедин (међутим нам је „Реске“ и одузет). Према томе тај срез не само што није напредовао са 15% (остала три места напредовала су са 6·5% — а и Хоргош је од прилике тако исто напредовао), него нећемо никада ни моћи установити прави напредак. Тек ће нам при наредном попису искрснути „опадање“ од 20%. Исти такав случај имамо дуж целе границе, где су општине цепане. Државна статистика је просто прибројала становнике прикљученог дела суседне општине (тако од Валкања, Н. и Ст. Сентивана, од Кумбаје, Мадараша, Каћм..ра, Гаре) — на другим пак странама пописани су и они који су после отпали, а ни у Уводу то није истакнуто, ни толико, колико је тада било познато. Тако ни сада не знамо, колика нам је Суботица (ни Ђала итд.) нити ћемо при наредном попису моћи установити напредак.

Из ове публикације државне статистике не знамо ни то, колика нам је држава, нити колико има душа. Јер ни увод не истиче ни оне промене, које су се десиле до дана, кад је тај Увод дат у штампу. Морамо отићи статистици других држава, да сазнамо која је општина цепана — па ни онда не дознајемо, којој је нашој општини који оцепљени део допао. Ми само видимо неприродан прираштај или опадање (на пр. у Црној Бари, Брањином Врху, Дражу, Дубошевици итд.) — и наша мудра државна статистика таковим подацима израчунава проценте, те закључује како напредујемо односно пропадамо. Према томе карта напредовања и опадања дуж границе није тачна.

Како се пак ту не ради о малим цифрама, него о таковима, које осетно мењају величину Војводине, нека докаже ово неколико података: 1) Од Суботице је отпало по мађарском попису 8.190 душа, 2) од Хоргоша око 10.000, затим 3) непознат број од Ђале, Бан. Аранђелова, Мајдана итд.), 4) читава места: Сока 984, Крива Бара(?) 598, Вел. Жам 2649, Јам 911, Лацунаш 852, Кеча 1059, Ново Село 1641, Пустиниш 1293, Хетин 2326, Ченеј 2513 — затим Ломбољ 11509, Мали Комлуш 1762, Стари Беб (без валкањских салаша, који су с том променом ишли), 3589, свега 49.876, за које имамо замену у Модошу и Пардању 8 хиљада и 2—3 стотине.

Далеко више него 40,000 хиљада душа имамо дакле одбити од

исказаног броја, ако хоћемо да знамо, колико нас је, — што за Војводину чини на 3 процента.

Исказани напредак је иначе само у осамнаестак места у Војводини нормалан (преко 10%) и то: Сеченово, Јерменовац, Хрв. Кларија, Шупљаја, Шурјан, Нем. Сарча, Ернестиновац, Мартиница, Бикач, Бан. Топола, Францфелд, Бођани, Вајска, Црвенка, Д. Ковиљ, Чантавир, Бач. Топола, Телечка — у друга 32 места видимо 5% напретка. Код осталих је напредак незнатан, или се баш опадање опажа, и то у 44 места преко 5 а испод 10%, од 10—15% пак у Конаку, Ст. Лецу, Овчи, Иванову, Беодри, Гребенцу, Кусићу, Калуђерову, Стражи, Врачевгају, Баваништу, Јабланки, Куштиљу, Павлишу, Сочици, Влајковцу, Војводинцима, Ватину, Плавни, — а преко 15% у Тоби, Белој Цркви, Острову, Бан. Суботици и Н. Футогу, чак и преко 20% на послетку у Ђурђевцу, Лукину Селу и Добричеву.

Ови су подаци наравно сада израчунати, државна их статистика не даје. Она даје напредак само за вароши, али и ту се с Војводином мађехски поступа. Из осталих делова државе наводе се вароши и са мање од 1000, чак и са мање од 200 душа, а за Војводину без 20.000 душа нема вароши, за њих се само у списку села у загради наводи да су вароши (и то не за све). Једина је изнимка Бела Црква, ваљда за то да код вароши, које бројно „опадају“, не буде Панчево најгоре.

Чак се и са карте густине види, да се није једнаким оком мерило. Вароши су тавнијом тачком означене — али Скопље, Битољ не (а означене су и неке мале вароши), уз то сенчење је неједнако (в. Панчево и Винковце, банатских 50% и на пр. тузланског среза; Берово—Царево Село и на пр. Колашин, па Ресен, где човек ни не зна, што то сенчење хоће да значи). Не зна се, откуда име Horvatčene, и то с тим правописом.

У регистар је требало унети сва предратна имена, јер се и стручњак намучи, док спроведе идентификацију, кад има много спајања до сада одвојених општина (што је у примедби требало нагласити), и кад су посрбљавања често усиљена, непотребна или погрешна.

Према свим тим примедбама, ово се дело може искрено поздравити и препоручити.

Ђорђе Поповић-Мујатовић

Владимир Ћоровић: Босна и Херцеговина. Српска Књижевна Задруга. Поучник I. Београд 1925.

Српска Књижевна Задруга је увела једну добру новину, да поред редовног годишњег кола и већ популарног Забавника издаје и Поучник у ком ће излазити научна дела у популарној форми.

Срећна је била идеја да се та серија отпочне овом књигом г. Ћоровића.

О Босни и Херцеговини је, на страни и код нас, писано много. О тим земљама постоји читава једна, разасута и ширим круговима мање позната литература. Од фрагментарних дневника царских бечких амбасада и млетачких посланика, који су на својим путовањима за Цариград у XVI. и XVII. столећу пролазили кроз Босну и оставили своја запажања о њој, па до познатог Асбота и целе поворке аустријских научара и публициста, који су после г. 1878. писали о „новостеченим крајевима“ било као љубитељи старине и питореског било као пропагатори нове власти

И у нашој научној књижевности Босна и Херцеговина је обрађивана много и релативно више него остале наше покрајине. Нарочито је друга половина XIX. столећа, кад су те две земље биле постале центар пажње и код Срба и код Хрвата, дала цео један низ мање или више вредних дела о Босни и њеној прошлости.

Па поред свега тога ми до данас немамо једног целовитог дела које би давало синтетичан преглед културне и политичке историје тих наших земаља од најстаријих времена до данас.

Овај рад г. Ћоровића, иако само извод из његова великог већ спремљеног дела о Босни, извод намењен ширим образованим круговима, наговештава прво такво дело.

Рађена са савесношћу и ерудицијом којом се одликују сви радови г. Ћоровића, ова лепо и интересантно писана књига задовољава потпуно прву и најпречу потребу обавештавања нашег света о прошлости и о актуелним проблемима наших земаља. Гледишта г. Ћоровића, то се већ и из овог популарног издања види, у многом су нова и увек интересантна. Начин обраде, што је код популарних дела веома важна ствар, срећан је и представља једну нарочиту одлику пишчеву. Његове карактеристике и оцене су концизне до виртуозности и у исто време јасне и прецизне. (Н. пр. приказ Твртков владања или карактеристика Хусеинбега Градашчевића, „Змаја од Босне“ и др.). Вештина је коју треба нарочито подвући: на мање од 200 страница Задругина формата дати целокупну, живу и јасну слику једне тако сложене и немирне земље као што је Босна. То је могао са успехом да учини само писац који суверено влада свим елементима потребним за просуђивање и оцену догађаја и личности, и коме је дана широка могућност изражавања и способност евоцирања и сугестије.

Иво Андрић.

Проф. Ст. Станојевић: Народна Енциклопедија српско-хрватско-словеначка. Издавач Библиографски Завод д. д. Загреб. Св. 1—3.

Досад изашле већ три свеске горње Енциклопедије дочекане су од критике у разним часописама и дневним листовима српско-хрватско-словеначким у главном врло повољно. Народна Енциклопедија је, дакле, успела. Њезин уредник, професор београдског Универзитета г. Ст. Станојевић, имао је при том да савлада огромних потешкоћа. За тај посао задобио је и организовао 140 понајбољих стручњака нашег троименог народа, од којих је велики број професора Универзитета.

Само они који су имали прилике да мало дубље загледају у редакције наших часописа и увере се како сарадници тешко испуњују своја обећања тачно на време, моћи ће право схватити сву тежину уређивачког посла око Н. Е. са толиким бројем сарадника. Поред тога је требало наћи и издавача који ће хтети у то подузеће, за штампу и хонораре писцима, да уложи више милиона.

Али, све тешкоће су савладане. Народна Енциклопедија излази сваки месец у свескама од 7 табака великог октава, у два подједнака издања, ћирилицом и латиницом. У облику лексикона, у чланцима азбучним редом, износи се ту, према данашњем стању науке, све што се зна и има да се каже о нашем народу и о територију на ком он станује, у

прошлости и у садашњости; приказују се биографије свих знатнијих наших људи и странаца који су играли ма какву улогу код нас, и описује се целокупан народни живот: историски, културни, политички, економски и т. д

Сви чланци су писани на основу последњих резултата науке, а многи од њих су читаве мале сасвим нове студије. Чланци су од Уредништва уједначени, што свакако није био лак посао, кад се узму у обзир разне суревњивости сарадника: личне, племенске, партиске. Народна Енциклопедија је писана лаким и разумљивим стилом: концизно, стварно и објективно (покушај проф. Мајкснера у „Obzor"-у да једног сарадника Н. Е. окриви због субјективности, није успео).

Појава и значај Народне Енциклопедије је, ван сваке сумње, врло велики. Н. Е. је слика наше културе и нашег јединства. Значај њезин искаче тек онда кад се узме у обзир да ми немамо компендија ни за једну струку, а она треба да буде компендијум за све струке и све гране народног живота. Нарочито ће Н. Е. идеји народног јединства користити: у домове Хрвата и Словенаца унеће она свестрано знање о о Србима, и, обратно, Србе ће потпуно информисати о целокупном животу Хрвата и Словенаца. Разуме се да ће ова наша чисто национална Енциклопедија (за разлику од страних универзалних) моћи најбоље да пружи свестране, стварне и објективне информације и странцима о нашем народу; стога је свакако треба превести и на који страни европски, нарочито на француски језик.

Народна Енциклопедија је, дакле, књига која је подједнако потребна како државним и приватним надлештвима и јавним установима, тако и појединцима, јер ће сваки у њој о сваком главнијем питању ма које струке или гране целокупног живота нашег народа наћи брзу и аутентичну информацију.

Досад се Н. Е. разашиље у 11.000 примерака; претплатника има око 5.500 Хрвата, 4.500 Срба, и око 600 Словенаца. Београд има око 800 претплатника, Загреб 120 , Сушак 400, Вуковар 100, Крагујевац 100, Нови Сад и богата Војводина, наравно, врло мало. Ти бројеви су карактеристични и сами собом говоре.

М. Костић.

Dr. M. Paulová: Jugoslovenski Odbor, Zagreb, 1925., XXIII + 605.

Добили смо најзад једну књигу, која нам је толико била потребна. Рад наше емиграције на стварању ове данашње државе био је доста непознат и мало критички расветљен; а и оно што се знало, било је приказивано више субјективно и тенденциозно. О раду Југословенског Одбора, нарочито, нисмо имали јасну и објективну слику. Његов рад једни су потцењивали, па чак и осуђивали, други су опет преувеличавали његову акцију, а осуђивали српску владу. Јасне представе нисмо имали о његовом раду; неки тајанствен вео скривао је „праву" истину; све се кретало у непотпуностима и претпоставкама. То је све долазило отуда: 1) што је целокупан материјал о раду наше емиграције разбацан, више фрагментаран и сасвим несређен, усмена саопштења и белешке још неупотребљене и критички непроверене, потребна архива још непрегледана; 2) што су неки детаљи о раду емиграције сувише разрађивани, а неки никако или врло мало. Савладати све ово, био је услов да се дође до праве слике и јасне представе. И Dr. M. Paulova је све то

савладала. Она је учинила један велик напор, сумње нема, али је успела да нам да једно синтетично, досада најпотпуније и најбоље дело о раду наше емиграције. После њеног дела рад Југословенског Одбора и Српске Владе јасан је. А такво једно дело било је баш да̃нас врло потребно. Прво, да се види како су они људи, који данас у нашој земљи воде прву реч, некад гледали на наша основна национална и државна питања; друго, да се види какав је и колики је био рад Југословенског Одбора и Српске Владе, и какви су били односи између ова два представника нашег народа. Иако је овој књизи Dr. M. Paulove главни циљ да прикаже што потпуније рад Југословенског Одбора, од првих почетака његова рада у Риму па до његовог распуштања, ипак је она читав овај материјал довела у везу са свим оним факторима у међународној политици, који су били од утицаја на његов рад. Да би слика његова била што потпунија и детаљнија, Dr. M. Paulová износи у овој књизи постанак Југословенског Одбора, његов рад у Америци, Енглеској, Француској, Италији и Русији; затим Крфску Декларацију, Римски Конгрес, Конференцију Мира у Версаљу, Женевски Споразум, први кабинет Ст. Протића и распуст Југословенског Одбора. Због важности самог предмета проговорићемо опширније, више критички, у идућем броју.

Ф. Ник.

Крфска Конференција. Изд. Нашег Времена, Београд, 1924, стр. 162.

Ова књига је само издање бележака са седница владе Краљевине Србије и представника Југословенског Одбора, држаних 1917. на Крфу. Ни предговора, ни коментара; ништа, само записници, од првих седница до задње, на којој је донета коначна редакција Крфске Декларације. — Ово издање је исто тако било потребно, да би се дао озбиљнији карактер дискусији о овом предмету, која се с времена на време појављује у нашем политичком животу. Јер, једни су узимали Крфску Декларацију као доказ да нашу земљу треба уредити централистички, други пак као доказ да је треба уредити децентралистички. После издања ових бележака не може бити више неодређености и самовољног тврђења; из њих се јасно види како је гледао Југословенски Одбор а како Српска Влада на наша основна национална питања. Више не може бити „опсењивања" и „скретања"; гледиште сваке групе и сваког појединца који је учествовао на седницама, јасно се виде. А и томе је једном било време. Ту услугу нам чини издање ових бележака.

Ф. Ник.

Из историје Београда и његове околине. Од светски знаменитих места најгоре стоји с историјом Београда. И то не толико због оскудице извора колико због оскудице сваке организације рада око упознавања развоја знаменитога места. Из историје Београда постоје само фрагменти, који су (с малим изузетком) сасвим незнатне научне вредности, па је потпуно разумљиво што на основу њих израђени прикази развоја Београда не вреде готово ништа. Без исцрпних монографија је историја Београда немогућа. *Г. Мирослав Премроу* обећава да ће израдити, највише на основу римских архива, историју римокатоличке црквене организације у Београду и околини, и с њоме, разуме се, приказати развој римокатолика у тој области, староседилаца и дубровачких и босанских колонија. Засад је публиковао само нацрт свога рада, у ком је обрадио низ римокатоличких епископа у Београду од 1618—1720 (Serie dei vesco-

vi romano-cattolici di Beograd, Estratto dal Periodico „Arhivum Franciscanum Historicum“ Vol. XVII—XVIII). Ослањао се при изради највише на акта римских архива, док литературу није исцрпао; има случајева да је употребио из архива и већ публиковане изворе. У питање агилније римокатоличке пропаганде на Балканском Полуотоку од краја XVI в. није улазио и није доводио старање о обнови римокатоличке епископије у Београду с тиме у везу. Он сматра да је обнова београдске римокатоличке епископије настала ради очувања расутих, од Турака подјармљених, римокатолика у Београду и око њега, али нема сумње да је старање о овој епископији имало и агресивних намера према православнима и протестантима. Но развој београдске римокатоличке епископије су ометали тако моћни фактори да је у њиховој борби угушен. У самом Београду су биле сталне борбе између Дубровчана и Босанаца, у које су и епископи улазили и у њима се сатирали, ма да је опасност од Турака била стална и упућивала и једне и друге на слогу; но та је због страсне неувиђавности противника била немогућа. Границе, затим, епископије нису биле чврсте. Београдски епископ је постављан за Београд, за Срем и за онај део Мађарске који је био под Турцима, а није имао епископа, или је имао одсутна епископа. С тим су била повређена права свих епископа око Београда и кренуто питање, чији је он суфраган, да ли скопски, барски или калочки? Још су се морале папе обазирати и на право Хабсбурговаца око постављања епископа у Угарској и обилазити га тиме што су именовали епископе за које друго место in partibus infidelium са седиштем у Београду. Осим тога још су се морале папе обазирати и на жеље Фрањеваца, Језуита и световних свештеника, који су желели видети своје кандидате као београдске епископе. Поред ових неприлика због постављања и опасности живота у Београду и целој области под њим, ипак је број кандидата био увек велики и само кроз густу мрежу сплетака продирали су београдски римокатолички епископи до свог престола с ког су, редовно, одмах започињали борбу с Дубровчанима у граду (којима је припадала римокатоличка црква св. Јована Крститеља) и, обично, с босанским епископима; граница према западу је постављена с Товарником и Осеком, али се Босанци с њом нису задовољили; према северу је ишла граница до Будима и Сегедина; на Истоку је обухватала и Смедерево, иако је оно стављано и под Софијског епископа неко време, али је потом смедеревска епископија сједињена с београдском. У половини XVII в. било је у самом Београду (1651—8) око 84(римокатоличких душа, а 1671 само 528. Год. 1650 је имала цела епископија 13 парохија са 16 свештеника и 22.700 душа. Епископ Матија Бенлић (Белић? Белинић?), који је обухватио у својој епископији Београд, Будим, Печух и Темишвар, тврди мало касније да у његовој области има 170.000 римокатолика; у Београду је 1651 била 31 дубровачка кућа са 90 душа, а осталих римокатолика 135 кућа са 700 душа, с 50 деце, свега 848 римокатолика; док су ови бројеви интересантни, остали су важни, јер представљају, у главном, старинце у маси српског и турског становништва; овај материјал комбинован с грађом већ изданом (особито од Е. Ферменџина и К. Хорвата), даје веома поучну слику становништва у Војводини. Компликовано питање о сремској римокатоличкој епископији писац је само додирнуо.

Већ саопштени научни резултати његова истраживања веома су занимљиви, потпуно објављени биће још занимљивији и науци корисни. Особито добро ће доћи едиције извора, што их обећава, ако буду савесно прибране и спретно распоређене.

Никола Радојчић

Једна историја Југоисточне Европе. *Рихард Шолц* у Лајпцигу издао је у збирци „Sammlung wissenschaftlicher Handbücher für Studierende und den praktischen Gebrauch, II", у одељку „Handbuch der Staatengeschichte. Ausland. I. Europa. Zwölfter bis sechzehnter Abschnitt" (1922) једну историју Југоисточне Европе, како ју је покушао извести у својим Хроникама још гроф Ђорђе Бранковић. Он је осећао историју свих земаља Југоисточне Европе као једну целину, и поред историје Срба обрадио и историју Византије, Мађарске, Румунских Кнежевина и Турске. Овака је концепција одлична и допушта да се открију и прикажу развојне везе и зависности, које ове земље скопчавају и чине од њих извесну развојну целину. Та је и овде примењена, само је Угарска испуштена и везана уз Аустрију. Историју Бугарске, Румуније и Југославије је обрадио *Карло Рот* (Берлин), који је већ са својом књижицом „Geschichte der christlichen Balkanstaaten" (Sammlung Göschen) доказао да је за тај посао потпуно неспособан. Према плану дела, требало би да је приказ стваран, сажет, и да је ослоњен на што потпунију употребу извора и литературе. Ротово разлагање је сасвим противно овој сврси: нестварно, фељтонистички развучено и испрекидано цитатима литературе, који су страшни; горе је тешко замислити. Он је понизио (као што се, на жалост, сада често код Немаца виђа) историју на помагачицу најлошије псеудопатриотске немачке журналистике и напунио историју Срба, па и Румуна, којекаквим пакостима, а свршено је пророчанствима о скором крају или бар непрекидним борбама које чекају ове земље, Југославију и Румунију; Бугарска, по Роту, разгневљена чека да се освети због неправде и насиља које је (поред Немачке) дочекала. Историја Византије од *Ернеста Герланда* је одличан састав, најбоље што је, сасвим укратко, о Византији написано. Добра је и историја новогрчка, коју је написао *Август Хајзенберг*, иако није ни она без понеких политичких изјава. Историју Турске је написао *Рихард Хартман*, готово исто онако као и Рот историју Јужних Словена и Румуније; само што он не мучи читаоце са лошим цитатима литературе него им додијава с прилично избледелим фразама. Историја Југоисточне Европе није нашла у овој збирци достојну обраду. Вредност прилога је сасвим неједнака, и политичарски велејитети писаца, особито Рота, сасвим уништавају научни карактер дела.

Никола Радојчић

П. Ј. Шафарик и српска јерархија. О односу између П. Ј. Шафарика и српске јерархије написао је *Карло Паун* веома информативан чланак у „Slovansky prehled 1914—1924", (104—82), који је морао ућутати 1914. г. и недавно је изишао као споменица о шездесетогодишњици свога родољубива уредника *Адолфа Черног*а. Чланак је рађен по литератури, али је та тако савесно прибрана да чини утисак као да је рађен по необјав-

љеним документима, јер су објављени јако расути и тешко приступачни. Запети односи Шафарикови према Стратимировићу нису потпуно приказани. Стратимировићу није толико сметало да буде искрен и правичан према Шафарику, што је овај био иноверац, колико што му је био близу и, као директор новосадске гимназије, потчињен, у својој близини и у том положају Стратимирович крупније личности није могао подносити, нити их је умео ценити. Иначе има Карло Паун веома добрих опажања о Стратимировићу. Однос Шафарика према Станковићу, наследнику Стратимировићеву, је интимнији, али се ни овај митрополит није могао растати с новцем, када је требало помоћи Шафариков научни рад и своје речи делом потврдити. О митрополиту Рајачићу има К. Паун одвише ласкаво мишљење. Збунила га је његова слаткоречивост. Много искренији је био према Шафарику новосадски владика Гедеон Петровић, који га је искрено поштовао и када је дошао 1824. год. у тежак положај, онда га је својски помагао. Шафарик је пак особито волео Платона Атанацковића, а Лукијана Мушицкога високо ценио, догод се о несталности и неозбиљности смелих планова није уверио. Документовани чланак К. Пауна је добро дошао прилог за упознавање узрујаних времена нашег културног развоја на крају XVIII. и почетку XIX. века.

Никола Радојчић

Др. Коста Ђурић: Етички Принципи. Филозофа Епиктета. Београд. Стр. 24.

У чему је срећа човека? Питање, до сада небројено пута постављено и решавано од појединаца и од свију религиозних и филозофских система. Њиме се бави и г. др. К. Ђурић, професор великобечкеречке гимназије у горњој расправи, подељеној на три дела.

У првом, уводном делу анализира појам среће и долази до резултата, да је истинска срећа у личности човечијој, израђеној у сагласности са моралним принципима. Ови принципи могу бити различити, а г. Др. Ђурић нарочито указује на стоичке и хришћанске принципе живота. Док су хришћански животни и морални принципи продрли и у широке наро не слојеве, дотле су стоички једва познати и интелектуалцима.

Да би их учинио приступачнима и широј читалачкој публици, после излагања оскудних података, којима располажемо о животу Епиктета, бившег роба и касније филозофа, писац нам даје у другом делу ове расправе у преводу са грчког оригинала ванредно духовити спис Епиктета, сачуван од његова ученика и пријатеља Аријана. Готово уз сваку реченицу или мисао добијамо коментар, пун навода из Св. Писма, појединих мислилаца и писаца. Нарочито су интересантне паралеле између стоици ма и хришћанства, дате у облику коментара у тексту и у трећем, последњем делу расправе.

Превод је течан и добар. Коментар и излагање је потпуно оригинално, базирано на извору — грчком тексту — и непомућено литературом о Епиктету. То је одсјај душе и менталитета г. Дра Ђурића. Нашим читаоцима топло препоручујемо горњу расправу.

Бранислав Грба

„Мрњавчевићи“. — Г. Др. Лазар Мирковић, професор универзитета, одштампао је у засебну књижицу, из најновије свеске *Старинара*, своју малу расправу о Мрњавчевићима. Скупивши досадање резултате науке, г. Мирковић је дао прегледан чланак о тој значајној династији, чији главни представник је био краљ Вукашин, а најпопуларнији краљ Марко. У тексту се налазе и неколике илустрације, које нису најсјајније. За науку, расправа г. Мирковића није од нарочитог значаја, јер не доноси ништа ново, али ће бити од велике користи за ширу читалачку публику, која ће се моћи тачно и лепо обавестити о неколико значајних људи из наше националне прошлости. Стога се расправа г. Мирковића може најтоплије препоручити. *Н.*

Крај старе Угарске. — *Камил Крофта*, бивши професор универзитета а сада чешкословачки посланик у Бечу, држао је на универзитету у Братислави предавање „Konec starého Uherska (Sbornik filozofickej fakulty university Komenského v Bratislave, II, 24; 1924). У њему је критички претресао сва знаменитија дела о Светском Рату, да би утврдио кривицу Мађара за његов почетак и трајање. Дошао је до уверења да су Мађари криви и што је дошло до рата и што је тако дуго трајао, јер, вели, нису хтели дати својих крајева за компензације. Да би још боље доказао мађарску одговорност за рат, прикавао је Крофта поноситу мегаломанију мађарске владајуће класе, која је изазивала и народе у Угарској и напредну светску демократију. Његово је становиште једнострано и претерано. Ни мађарска владајућа класа није изазивала рат, а камо ли мађарска демократија, него немачки империјализам, а нарочито аустријска војничка странка, која од 1908. није мировала док није распалила Светски Рат.

Никола Радојчић.

Словачка. — О старој Словачкој је написао научно дело *Vaclav Chaloupecky:* Staré Slovansho (Spisy filosofické fakulty university Komenského v Bratislave, III, 1923.) Иза опширних и савесних студија дошао је до мишљења да стара Словачка чини географску и историјску целину, трагове граница те целине је нашао у границама острогонске епископије. Врло добро је истакао важност шума, бара и природних комуникација за ограничење земље и њене везе с околним областима; везе с Чешком нису биле онако знамените као што писац наглашава. Особиту пажњу је обратио на рудокопе у Словачкој као на најважнију атракцију странаца у земље словачке. Дело је израђено веома савесно и ма се не могли примити сви назори пишчеви, остаје корист од њега веома велика због огромног употребљеног и наведеног материјала. Индекс имена лица и места пун је потицаја за сличан рад у Војводини, који би требало предузети, док још има множина људи у нас вештих мађарском; о таком је раду маштао још митрополит Стратимировић и сабирао грађу за њ. Карте додане делу веома су добре.

Никола Радојчић.

Le Monde Slave, Revue mensuelle, (mars, 1925.), Paris. — Крајем прошле године, поново је покренут, у новој серији, часопис Le Monde Slave. Главни задатак је његов, да Западни свет упозна са најважнијим политичким, социјалним, економским и културним проблемима словенских држава, у облику кратких и информативних чланака. У овом броју од нарочитог интереса су ова три чланка. *A. Gauvain*, Le projet de pacte occidental et les États Slaves. Предмет овог чланка је Женевски Протокол, који би имао да буде најјача гарантија за одржање стања створеног Уговором о Миру и одржање мира уопште у Европи. Говен говори о опозицији коју је изазвао Женевски Протокол у Енглеској, која хоће да очува слободу акције и да избегне од обавеза, датих унапред, и у Италији, где га је Мусолини окарактерисао као изврсну машину за стварање ратова. Женевски Протокол ће се изменити, то је ван спора, али колико и како, то ће показати скора будућност. Све те измене, као и читава будућност овог Протокола, везани су најуже за интересе словенских држава, јер одржање status quo-a и мира за њих је најважнији проблем. — *K. Brockhausen.* L' ascension et le déclin de l' Autriche. К. Брокхаузен, проф. Универзитета у Бечу, објашњава да пад Аустро-Угарске монархије као државе није нешто неприродно и чудно, она је морала једног дана да умре и нестане; њена смрт везана је за њену мисију. Аустрија није једна природна већ уметничка творевина; не једна национална већ једна супранационална и интернационална држава. Она је створена да изврши једну нарочиту мисију Европе. Настала из потребе Европе, њен је главни задатак био: да Западну Европу и њену цивилизацију спасе од инвазије народа са Истока; другим речима, њена појава и њен постанак били су услов за мир и цивилизацију Европе. То је њена *спољна* мисија. Њена *унутарња* мисија је везана уско за спољну. Наиме, ради своје спољне мисије Аустрија је морала бити јака; а да буде јака, потребно је било да од оног мозаика разних народности створи једну целину и да осигура међу народностима мир и развије љубав према монархији. У току једне историске периоде, обе су се њене мисије, и спољна и унутарња, иживеле и преживеле. Њена спољна мисија изгубила је raison d' étre рушењем Турске Царевине, — нестало је опасности за мир и цивилизацију Европе. Њена унутарња мисија изгубила је опет сваки значај, јер развитком националне свести држава интернационална није се могла да одржи: „једна држава интернационалне структуре не може да се одржи кад њен дати опстанак не желе сви њени народи", вели К. Брокхаузен. Кад је изгубила и једну и другу своју мисију, нестало је даље стварног разлога да постоји, — Аустро-Угарска монархија *морала* је, дакле да *умре*, као и свака друга установа када изгуби смисао за живот.

„L' Autriche devait fatalement mourir meme si elle avait rempli toutes les conditions d' un État supranational".

Ње је нестало, то је факат. Али не показује ли се данас каква нова опасност за мир и цивилизацију Европе?, — то је питање које

ставља К. Брокхаузен државама наследницама Аустро-Угарске монархије.

N. Jorga.— Les fondaments géographiques et historiques de la Petite-Entente. То је предавање' које је држао историк румунски проф. Н. Јорга у Паризу, на Сорбони, 12. фебруара о. г. Проф. Јорга у овом свом предавању хоће, да докаже, да Мала Антанта није једна случајна и дипломатска творевина, већ да је њен постанак природна резултанта заједничких животних интереса, Чехо-Словачке, Југославије и Румуније, које имају толико заједничког у историјском развитку, толико сличности и везаности по територији, раси, обичајима и култури. „Ce sont des souvenirs qu' aucun protcole ne peut consigner, mais qui survivent á tous les protocoles et leur donnent la seule garantie possible: la Garantie des âmes".

Ф. Никић.

„Прилози". — Већ четврту годину излазе у Београду „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор", под уредништвом Г. Павла Поповића, ректора београдског универзитета. „Прилози" доносе расправе и реферате од наших првих научника. Не би требало да буде ни једне средње ни више школе, и ни једног наставника књижевности и историје без ових „Прилога", чија научна вредност је првокласна а културни значај веома велик. Ових дана је изашла четврта књига „Прилога", с врло богатом и разноврсном садржином од великог броја научника. Нарочиту пажњу ће изазвати расправа Г. Васе Глушца о богумилима у Босни, која је пуна сензационалних и смелих хипотеза. *М. К.*

Јужна Србија, *месечни часопис. Скопље.*

Већ четири године излази у Скопљу *Јужна Србија,* књижевно-научни месечни часопис, под уредништвом г. *Глише Елезовића,* професора из Скопља. Можда зато што је лист доносио највише прилога који се односе на једну само покрајину, он је до сада остао слабо познат у осталим крајевима наше државе. Упућен на мали број читалаца, лист је дошао у материјалне незгоде, због чега је неко време престао да излази. Пре кратког времена *Јужна Србија* је добила ново уредништво и нов редакциони одбор, којима је пошло за руком да отклоне материјалне тешкоће око издавања часописа и да прикупе већи број сарадника. У уредништво, поред г. *Елезовића,* дошао је и г. *Др. Првош Сланкаменац,* а у редакциони одбор: г. г. *Др. Тихомир Р. Ђорђевић, Др. Момчило Т. Селесковић, Др. Петар С. Јовановић и Др. Никола Банашевић,* наставници универзитета. Већ са ова два броја која су изашла у новој редакцији, лист је добио обележје једног озбиљног књижевно-научног часописа, и зато га својим читаоцима топло препоручујемо. *Д.*

Revue Politique et Parlamentaire. Directeurs: Fernand Faure et Edouard Julia. 10. Mai 1925. Поред добрих чланака, A. Mestre-a, Léon-a, Douarche-a, у овој мајској свесци најинтересантнији је чланак проф. унив. у Штрасбургу, E. Verweil-a „L' Allemagne au lendemain de l' élection presidentielle". Победа Хинденбурга, негдашњег маршала, за председника Републике у Немачком Reich-у, изазвала је најразноврсније коментарисања и политичара и научника. Проф. E. Verweil хоће да нам, поводом избора Хинденбурга, ову борбу између младе Вајмарске Републике и Демократије са представницима старог Reich-a, монархистичног и конзер-

вативно-јункерског, социјолошки објасни и представи као једну сасвим *природну* борбу. Негдашњи и доскорашњи представници власти и носиоци моћи и снаге милитаристичке и бирократске Немачке цара Вилљема II., не могу да се помире тако лако и тако брзо, са овим новим стањем, Вајмарском Демократијом, антимилитаристичком и антибирократском. Они још увек верују, да је ово ново стање привремено, и да ће једног дана васкрснути стара Германија. Тој њиховој вери, победа Хинденбурга, дала је само више полета и снаге, да ступе јаче у борбу са Вајмарском Демократијом. Појава сасвим слична са француском трећом Републиком. Хинденбург у овом случају замењује ђенерала Мас Mahona. Хинденбург, мистична моћ, легендарна личност, ђенерал као и Мас Mahon; непријатељ Републике, он је прима као и Мас Mahon, као ствар нужде, као нешто што се у овом моменту мора да толерира. Представник старог Вилљемовог режима, везан интимно за милитаризам и бирократизам јункерске Прусије, Хинденбург не може да се мири са Вајмарском Републиком и Демократијом. У њега су јункери, католичка десница, крупни капитал, националисте, популисте, аристократија, професори универзитета. Са победом његовом отпочиње велика борба између Volksstaat-a, народне државе и Obrigkeitstaat-a, бирократске државе. Немачка се данас групише у два табора: ко је *за*, ко је *против* демократије и републике. Та борба није једнострана; она је и политичка и социјална и религиозна. *Политички* бори се аристократија, више класе, крупни капитал с једне стране, а средња класа и пролетаријат с друге стране. Центар католички игра улогу арбитра. *Социјално*, велики индустријалци везани аграрцима са Истока, боре се са средњом класом која пада у све теже економско стање. Ова борба не узнемирава толико Европу и Француску. Она је природна, јер *нагао прелаз* из једне Немачке, која је живела сва у традицијама монархије, милитаризма и бирократије ка Републици и Демократији, није могло и не може да остане без трзавица и криза. Појава и победа Хинденбурга само је кризу појачала, али уједно она има и да скупи све демократске снаге за одбрану Републике и Вајмарског Устава, и да још једном обрачуна своје снаге са представницима старог режима. За то сама та борба не узнемирава Француску, али оно што нас узнемирава, то је она *Камарила*, која се налази око Хинденбурга. Колико ће трајати дуго та борба, да ли ће се демократија Нове Немачке показати јаком и способном, то имамо да видимо.

Споменица о прослави 25-годишњице Новосадског Српског Занатлиског Певачког Друштва „Невен"-а.

Занатлије у Војводини, као и трговци, одувек су играли видну улогу у културној историји српској. Културне установе, као Матица Српска, Гимназија, Девојачка Школа, међу оснивачима увек имају забележено и по које име занатлиско и трговачко, а српска литература има њима да захвали за многи свој успех. На неговању и распростирању српске песме са лепим успехом је радило Новосадско Српско Занатлиско Певачко Друштво „Невен" чија је двадесетпетогодишњица постанка свечано прослављена пре кратког времена. Поводом ове прославе „Невен" је издао „Споменицу" у којој је изнета историја плодног рада овог нашег једног од најстаријих певачких друштава. *Д.*

Бранкова смрт

I.

На четврт века и касније јављају се описи Бранкове смрти — Вукова Мина — Ристо Михаиловић — Лазар Захаријевић — Документи — Вујићево писмо — Записи опште болнице бечке — Последњи стан Бранков — Записи грчке цркве бечке — Протоколи бечке општине и Санкт-Марксова гробља — Зашто је у протоколима Сант-Марксова гробља записано, да је Бранко сахрањен 22. октобра — Световид — Српски дневник — Српске Новине — Danica — Neven

О Бранковој смрти врло је мало писано о Бранковој смрти. Ако их и није било више, али они су били јачи, и његове пристаљице још се нису могле хватати у коштац с њима, с његовим противницима. Убојни редови, који ће се борити за њега, истом су се врставали, а победа је била већ потпуно извојевана, када се и у јавности почели прибирати подаци о његову животу и о његовој смрти. Али предање о њему тада је већ било наизмак, и они, који су највише друговали с њиме, жалили су се на ишчилело памћење. Што се још износило, није био »чист догађај«, за-њ су били прионули разлитити придавци и прилепци, а када се почеле и листине истраживати, мало их се још могло наћи, с помоћу којих би се могле надодадбе сметнути.

Ђ. Даничић, замољен четврт века по растанку с Бранком, да рече коју о њему, опрезно вели: »Ја сам с њим друговао више година тако да смо свагда заједно бивали кад год нијесмо радили. Али кад је то било! Да бих се опоменуо којечега из нашега дружења, требало би времена — не много него згодна за тако опоминьање.« Али у Мине Вукове буде се старе успомене, и она даје слободна маха својој имагинацији и својим чуствима. Она нам даје први опис Бранкова болования и Бранкове смрти.

»Али не бјеше суђено, да му се оствари тај пошљедњи идеал његовијех жеља [да буде сликар]. Италије није могао видјети. До сада му је боља подгризала живот потајно и полако, а сада му позли на један мах тако, да већ бјеше на измаку. Након тешка боловања придигне се и опет, али како? Потајна трозница циједила му је живот непрестанце, и тада се видјело, да му нема лијека. Ходаше истина и долажаше

Вуку на договор, али сваки дан све слабији. Вук му савјетоваше, да се пресели у болницу. Тамо ће му се о трошку кнежеву спремити згодна соба, тамо ће га дворити двије вјеште нудиље а тамо ће имати свега, што му по наредби првијех бечкијех љекара буде ваљало за исцељење. С тужнијем осмјехом пристане Бранко и на то, те се пресели у болницу. Ту имаћаше сваке његе и понуде, а Вук и Даничић обилазише га често. Мати моја пазила је Бранка као и рођена сина, па није прошло дана, да га не надгледи. Радоваше се, кад му ко дође, и бјеше још једнако весео.

»Али то не потраја дуго. Бранково вријеме бјеше истекло. Једнога дана — бјеше то послије подне... септембра 1853. сјећаше моја мајка као обично уз Бранка. Тога дана бјеше необично узбуђен и њежно држаше обје њезине руке у својима. Тако су дуго сједили и разговарали. Кад мајка пође, те се на вратима осврну, да га још један пут поздрави, али Бранко с болнијем изразом склопио руке над главом. Поплашена викне нудиље, притрчи Бранку, диже га у наручје, али сјен самртнијех крила бјеше већ пао на лице Бранково. Још један пут захвално погледа, још се један пут уморно осмјехне па онда се наже, а оно дивно срце, што је толико осјећало, толико се надало, толико хтјело, преста куцати! Бранко бјеше свршио, па као да му ни смрт не могаше нахудити, лебдио је над блиједим лицем онај исти благи израз, а на уснама следио се још онај пошљедњи осмијех«.[1]

Мина се занела и приказује Бранков последњи час, као да му је назочна била. Међутим и она сама одмах затим додаје: »Мени допаде тај тужан глас у туђини. Кад се вратих, бјеше Бранко давно сахрањен.« Али писмо Минино као да је добило потврду од самога Даничића. Из Загреба 18. октобра 1877. пише Даничић Јовану Бошковићу: »Хвала ти што си ми споменуо »Орла«. Одмах сам га исти дан потражио, и срећом нађох га у књижари Мучњака. Добро је оно што си написао. Добро је и Минино: ја сам се којечега опоменуо тек кад сам оно читао, а био сам заборавио.[2] И слика рекао бих да је добра. Само ми се чини да би требало чело да је више. Али може бити да ме слабо памћење вара«.[3]

Писмо се Минино прештампавало, читало са задовољ-

---

[1] В. *Стеван В. Поповић, Орао,* велики илустровани календар за годину 1878. У Новоме Саду 1877. *Уреднику »Орла« Мина Вукоминовићка-Караџићева, кћи Вукова* (стр. 11. и 12.). — По казивању Минину овај је чланак написао *др. Милан Јовановић Батут,* сада професор универзитета у пенсији у Београду, а тада медицинар у Бечу.

[2] Али нажалост Даничић нам није саопштио то којешта, чега се опомеиуо, — а то је било управо оно „згодно време за тако опомињање".

[3] В. *Писма Ђуре Даничића Јовану Бошковићу* са допунама за штампу приредио *Ђорђе Магарашевић, Летопис Матице Српске,* књ. 196., стр., 123. — Пред писмом Мининим штампан је у *Орлу* чланак *Јована Бошковића: Бранко Радичевић (1824—1853).*

ством и остављало с уверењем, да је у њему очуван веран опис Бранкове смрти. Али после много година јавља се *Лазар Захаријѐвић*, адвокат панчевачки, некадашњи млађи друг Бранков, који одлучно пориче, да је Бранко умро онако, како то Мина описује. Чудновато је, да се Захаријѐвић тако касно јавио са својим протестом на Минин опис. Прво приватно, у једном писму Светиславу Вуловићу, и према том писму *Вуловић* саопштава у *Гласу XIV. Српске краљевске академије* (у Београду 1890., стр. 164.) да је Бранко издахнуо на рукама Косте Вујића, медицинара. Затим, на шест година после Минине смрти, и јавно, и не онако, како је Вуловић саопштио.

Али пре Захаријѐвићева описа Бранкове смрти имамо података о томе од *Риста Михајловића*.

Под натписом *Црте из живота Б. Радичевића* у *Јавору* за 1887. бр. 42. овако описује последње дане и смрт Бранкову Ристо Михајловић:

»Ја сам Бранка на самртној постељи његовој у тако званом »Guldenstocku« опште болнице бечке више пута походио. Једном бијах тамо у друштву са нашим дичним Змајем Јованом Јовановићем. Није тада красила више дуга коса његово увело лице, он бијаше самртни болесник! Могао је тихо говорити, примио нас је анђеоским осмејком својим и братски нас световаше. Последњи пут био сам дан два пред смрт његову код њега. Он тада једва могаше говорити. Махну ми руком да седнем. На лицу му се просула жар љуте грознице. У то дође први лечник са асистентом. Ухвати му руку и запита га немачки: Како је мој драги Радичевић? Бранко баци укочен поглед на њега и слеже с раменима, као да му хтеде рећи:

»Дође доба, да идем у гроба!« а лечник му стисну руку и рече, бити ће већ боље и остави га. Мало затим устадох и ја и рекох му последње: С Богом! и заплаках у дворишту горко.

Дан два по том, пронесе се глас умро је Бранко! Ја отрча у болницу и дознадо тамо, да су му тело, исту ноћ у мртвачку собу, грчке православне цркве на Altenfleischmarkt-у, у нутарњи град пренели. Отидо тамо, отворише ми врата те кобне собе и угледа га мртвог: у дугом црном стихару, држећи у својим рукама узицу звонца. О, кад би се пробудити могао! али што смрт несита једном зграби:

»Не поврну нико ни довека!«

Сутра дан га сахранисмо, то бијаше чини ми се 19. Јунија 1853. Погреб његов описало је вешто перо нашег тадашњег садруга вредног професора Александра Сандића, који је самном доживео и прославио и други погреб, тужну и славну светковину: преноса земни остатака Бранка, на његово њим прослављено Стражилово«. (Стр. 660.)[1]

[1] *Александар Сандић* међутим казује, да је, када је Бранко умро, био уз његова оца у Темишвару, и да се није ни познавао „лицем к лицу“ с Бранком. — В. *Јавор* за 1883., стр. 513.—515.

Захаријевићев пак чланак штампан у панчевачкој *Народности* (уредник Т. Бекић) за 1900., у бр. 13.,[1] а датован у Панчеву 8. фебруара 1900., гласи (како је у *Народности* штампан):

»Већ 1852. године под јесен опажало се на *Бранку*, да опада и вене. Румени његови образи и усне почеше бледити, јабучице гола кост, очи почеше упадати, а глас већ промукнут. Онај шаљиви, несташни Бранко, сад је сетан, ћутљив.

Непуши више, него само држи непрестано пола вирђиније у зуби.

Бранко је пред вече долазио у град, у славенску кафану »Герловићеву«, и ту је проводио неко време у друштву са *Даничићем* и *Натошевићем*.

Колико сам ја Бранка поштовао још као мали гимназиста у Карловци, толико је он мене сад заволео и самном се тикао.

Долазио сам готово свако вече и ја у ту кафану, тек да се састанем с Бранком и да с њим и његовим друштвом коју проговорим.

Бранка и Даничића ради долазио је у ту кафану и медик *Коста Вуић, син проте Вуића* из *Београда*. И Бранко и Даничић били су веома здружени са Вуићем. Кад би били у новчаној неприлици, а то је често бивало, увек би Вуић малим зајмом притрчао у помоћ Бранку и Даничићу.

Вуић је био државни питомац, а и отац му је лепу припомоћ давао, те је по штедљивости својој увек био при новцу.

Бранко га је прозвао »Протом« те му тај надевак остао.

Једног јесењег вечера 1852. год. ненађем ни Бранка, ни Даничића, ни Натошевића, ни Вуића у славенској кафани, него дознам, да су се сви преселили у једну кафану у предградију Алзер-у, јер је Бранку тешко долазити у град на вечерњи састанак. Та је кафана била на гласију према Алзеру и Маријахилфу.

Преселим се и ја у ту кафану.

Ту су редовно долазили пред вече *Бранко, Даничић, Натошевић, Коста Вуић* медик, Миша *Небригић*, питомац *мајор-Мишин* из Београда, Сава *Димитријевић* из Панчева медик, и *Тодић* из Буковца медик.[2]

Ако смо и знали, да су Бранку дани избројани, и ако смо с тога сви били тужни гледајући сетног Бранка, опет смо по договору морали сви да збијамо шалу пред Бранком.

Онај увек замишљени Даничић пристајао је с' нама у шалу, и више пути би се грохотом смејао. Бранко је слушао само, али усне размицао није. Био је већ на крај срца и прек. Но што Бранку неби смео нико рећи, то му је једном

---

[1] Приступачнији у *Бранкову Колу* за 1900., стр. 253., где је прештампан из *Народности*.

[2] Уредник *Бранкова Кола* исправља: „не Тодић, већ Тедић, доцније лечник у Карловцима, где је пре 25 година и умро“.

»Прота« рекао: Што се ти Бранко не смејеш, него си се тако забринуо? Та и други болују, али нису тако сетни као ти!

Расрди се Бранко, скиде пола капута, пак засука рукав од кошуље и показа своју пређе телесним вежбањем округлу, снажну мишицу, са које је сад кожа висила. Нисмо се тог вечера више шалили, ни смејали, а и досад нам није смеј пред Бранком ишао од срца.*)

После неког времена изостаде Бранко и из те кафане, пао је у постељу.

Сад сам га у стану посећивао, како сам кад доспевао, али је »Прота« једини био, који тако рећи од Бранка ни избивао није.

Бранко је био снажан момак, те га ни бољетица не могаше тако брзо смаћи.

Проти је већ дуго било Бранка неговати.

Тужио се и јадиковао, да је већ малаксао, да веома заостаје у науци, а поврх тога, да псовке и увреде нервознога Бранка даље сносити не може али га при свем том не може напустити, него се решио да замоли професора који је Бранка лечио да га у болницу смести.

Професор је по томе при првој посети критиковао Бранков стан, ваздух, негу и т. д. и изјавио му је, да у том стану, и поред те недовољне неге оздравити не може, него мора прећи у општу болницу, где је он већ за њега наредио засебну собу и послугу. »Тамо ћете ми, рекао је професор, непрестано бити пред очима, те ћу вас и ја и мој примар редовно моћи посећивати, и за вас се бринути«.

Ту професорову наредбу прими Бранко, и одвезе се још тог дана у општу болницу, у оделење тако звано »Drei Gulden Stock«, где је имао засебну собу и послугу.

Сад се »Прота« обрати на нас, Бранкове пријатеље, с питањем, ко би се примио тога, да код Бранка у вече до 10 сати поседи?

Би ће нас, који ћемо Бранка дању обилазити, али вечерњу тишину неће моћи Бранко у самоћи поднети.

Ја и медик Миша Небригић одма смо примили ту дужност, и почели са Протом наизменце бдити код Бранка до 10 сати ноћи, а и даље.

Оног вечера, кад је Бранко умро, бдио је код Бранка Прота. О том вечеру нам је овако причао:

»Ја сам седио близу Бранка, који је мени окренут био, и ћаскао сам му о неким смешним стварима. Бранко ме је чешће погледао, али усне размицао није, ниги је што проговорио. Учини ми се на једаред да је заспао, те ућутим и ја и у тој тишини задремам. На то ће Бранко промукнуто

*) Ту сцену причао је исто тако уреднику овога листа његов ујак, пок. *Стеван Дракулић*, који у то доба такођер учио у Вечу. *Ур. [Тоша Бекић.]*

рећи: »»Иди Прото кући, хоћу да спавам««. То је било око ½9 сати.

»Пођем кући, а послужитељки препоручим, да припази Бранка, и ако што нужно буде, да омах дође по мене. Прота је близу болнице становао.

»Одем у стан, причао је даље Прота, запалим свећу и цигаретлу, те почнем учити.

»Пре 10 сати кад сам мислио да легнем, дође ми Бранкова послужавка и донесе вест, да је Бранко умро.

»Отрчим тамо, турим руку под јастук, где је Бранко своје новце држао, и извадим 140 и неколико форинти сребра«.

А послужитељка Бранкова овако нам је испричала Бранкову смрт.

»По одласку г. Вуића (проте) ја сам одшкринула врата од собе, и седела сам код врата ослушкујући покашљивање и одисај г. Радичевића. Приближавала сам му се на прстима неколико пути. Он је спавао.

»Око ½10 зазвони, и ја уђем у собу и запитам га, шта жели? Помозите ми, рече, да се дувару окренем.

»Учиним по жељи, и покријем га, а он ће ми рећи на то: leben Sie wohl!

Ја се удалим и продужим даље моје ослушкивање, но почем нисам дуго могла да чујем нити дисање његово, нити покашљивање, уђем опет на прстима у собу, приближим се његовој постељи, лагано метнем руку на чело му, и осетим да је ладно. Даље пођем руком, и уво ближе приклоним, госп. Радичевић био је мртав —.«

Ко што сам онда слушао: окретањем Бранковим на другу страну, убрзана му је била смрт.

За истину овога, што сам о Бранковој смрти саопштио, примам одговорност пред Богом и пред људма, зато и изјављујем, да није истина оно, што је Вукова кћи, Мина, о Бранковој смрти саопштила.

За дивно чудо! На скоро после Бранкове смрти разболе се од сушице медик Миша Небригић, један од нас тројице Бранкових стражара, склони се у Пизу, и ту умре. Други стражар, медик Коста Вуић* (прота) умре мало доцније у Београду од исте болетице.«

Тако реминисценције, у оба значења те речи, и из сећања црпено, и позајмљено. А реминисценције су после ду-

---

* То је онај Коста Вуић, коме је писао Бранко оно писмо у стиховима, кад му је књиге на продају послао, а не садашњи професор у пензији, Коста Вуић који живи у Београду, а родом је из Земуна. — [1] Тако Захаријевић. Међутим ни том Вујићу Бранко није писао „оно писмо у стиховима“. Када га је Бранко писао (6. децембра 1847.), Вујић је био у гимназији, (рођен 16. фебруара 1832., био је 1847. у 16. години) и једва да се Бранко могао с њим тада и познавати, камо ли братимити а никако му није могао слати писмо онакве садржине. Њихово познанство води порекло по својој прилици из Беча, најраније од 1850.

жега времена нарочито, увек и позаимања.

Да видимо сада, шта нам веле документи, записи из онога доба, и како се реминисценције слажу са њима.

Коста Вујић, Бранков »Прота«, пише из Беча Ђури Данићићу у Београд 26. јунија 1853., дакле на четири дана пред смрт Бранкову:

»Твоје зимушње писмо примијо сам, и жељу твоју Бранку сам одма јавио. Он ти је онда једанпут и одписао, премда га је доста труда стало јер је и онда врло слаб бијо. Сада ти јављам да се нимало нечудиш што од Бранка писма чешће недобијаш, јер је Бранко грдно оболјео, и да ће Бог дати да ти и горе гласе о њему наскоро нејавим. Он лежи у шпиталу у драјгулденштоку, више од месец дана самом се чорбом рани, па опет апетита нема, и тако је ослабијо да се више са кревета и недиже. Сад можеш и ти судити шта јошт следовати може, а ја ћу ти од сад чешће писати.«

Одмах морамо напоменути и то (што ће нам касније требати), да Вујић у истом писму поздравља и »Г. Вука«, — што може значити, да је Вук тада био у Београду.[1]

У општој болници бечкој записано је, да је Алексије Радичевић, студент медицине, грчко-несједињене вероисповести, нежењен, од 29 година, рођен у Броду, у Војној граници, последњи стан: Alservorstadt No. 10, од 17. јуна 1853. до 30. јуна 1853. био негован у тој болници и да ја последњега дана умро у 7 часова изјутра.

Историја његове болести је већ одавно скартирана.

Лежао је у соби број 25. у спрату за плаћање (Dreiguldenstock).[2] Мртво тело му је било положено у првом дворишту иза капеле десно, садашња болничка соба број 42.

Лечио га је професор Лебл (Löbl).

Последњи стан Бранков био је дакле Alsevorstadt No. 10. сада Josefstadt, Wickenburggasse 14. Из те је куће 16. јуна прешао пос дњи пут праг свога стана, да се никад ињ не врати. Начинио је оно мало корака до болнице (или може-

---

[1] Ово се не слаже са тврдњом *Љубомира Стојановића:* „С пролећа 1853. није ишао у Србију због смутњи“ [пред кримски рат], али у мају 1854. године био је опет у Београду са женом. — По повратку, крајем маја, отишао је у Берлин заједно са ћерком.“ *(Живот и рад Вука Стеф. Караџића*, Београд, 1924., стр. 693.) — За глас о смрти Бранковој Мина вели: „Мени допаде тај тужни глас у туђини.“ Ако је тачно закључивање по Вујићеву писму, онда је она 1853. била с Вуком у домовини, а истом идуће, с оцем, у туђини (у Берлину). — Ако није, и ако Караџић заиста није силазио те године у домовину, онда ће бити Вујићев „Г. Вук“ — Вук Маринковић, професор природних наука у лицеју београдском.

[2] Онда није било разлике у одељењу за плаћање као касније (3 и 5 форината), него је било једно опште одељење и једно одељење за плаћање.

бити и само до кола пред кућом), и то му је био последњи пут.[1]

У грчкој цркви забележено је: Alexius Radičević, Mediziner, 29 Jahre alt, gestorben am 30. Juni 1853. Овако препис из старих протокола у нове. Дан погреба није записан. (На тражњу да се покажу и стари протоколи, не би ли се од ових што више сазнало, грчки је поп одговорио, да их нема, и да никакви други подаци нису ни потребни. На приговор, како је Бранко Радичевић био знаменит песник, и како и неки иначе незнатан податак може бити од вредности за његова биографа, поп је одговорио: »Шта песник, какав песник, то није ништа, то није никакав карактер. Као ни филолог, ни то није карактер, а, професор, то је већ нешто друго. И краљеви су овде опевани, па ни за њих нема ништа него умро, — па крај.« — »А који су краљеви опевани у овој цркви?« — »Карађорђевићи.« — Ипак је, на велико наваљивање отворио орман са старим књигама, али записе из 1853. није нашао или није хтео да нађе).

Исто је тако забележено и у протоколима бечке општине, исто тако и у протоколима Санкт-Марксова гробља. Али дан погреба није забележен нигде у званичним књигама, — или се није могло доћи до њега.

Свега су два листа рекла коју више о смрти и о погребу Бранкову, али се у датуму погреба не слажу, — бечки *Световид* тврди, да је сахрањен 20. јунија, новосадски *Српски Дневник* вели, да је то било 19. *Световид* ће имати право, прво, што се по декрету од 21. фебруара 1845. није смело сахрањивати пре но што протеку 48 сахата од смрти, а на то се, нарочито у државној болници, морало пазити, друго, што је сам чланак написан непосредно после самога догађаја и штампан у истом месту и у редакцији, где је било по својој прилици и више присутника оном жалосном чину, — *Дневников* пак чланак написан је истом на месец дана после погреба, а штампан 29. јулија по ст. к. у Новом Саду.[2]

---

[1] Године 1911. кућа је та срушена и нова сазидана. Садашња је кућа на четири спрата, када је Бранко у њој становао имала је два и сасвим је личила кући бр. 12, која је до рата (а по својој прилици и после, јер се Беч од тога доба мало мењао) остала иста као у оно доба. Како тврде стари седеоци те улице, обе је куће градио један грађевинар. Када су ови подаци прибирани (1913.), била је у животу једна жена (у дому за изнемогле старице) која је 1853., дакле заједно с Бранком, становала у истој кући. Она зна, да је тада у тој кући била једна жена, која је држала ђаке на стану, али Бранка се не сећа.

[2] *Јован Бошковић* у преговору уз панчевачко, своје, издање Бранкових песама вели, да у књижари браће Јовановића постоји самртно писмо, по коме је Бранко умро у својој 29. години од суве болести 18. (30.) јуна и да је сахрањен 20. јуна (2. јула). — Ко је издао то самртно писмо? Болница, градска општина, црквена општина, гробље Санкт-Марксово? И где се данас налази? Вероватно је, да је изведено из *старих* протокола грчке цркве у Бечу.

Пре но што пређемо на оба ова описа Бранкова погреба, да видимо, како је дошло до тога, да ни у протоколима Санкт-Марксова гробља нема записа, да је Бранко сахрањен 20. јуна (односно 2. јула).

У III. извештају одбора за пренос костију Бранка Радичевића находимо под тачком 4.:

Одбор је званично дознао (из протокола инспектора на С. Марксовом гробљу), да је Бранко 22. октобра 1853. г. п. р. сарањен; према томе отпада тврдња биографа Бранкових, да је 28. јуна п. р. умро. (У Бечу 1. (13.) априла (1883.), П. Деспотовић, председник, Ј. Татић, перовођа).[1]

Откуд ова забуна? У протоколима С. Марксова гробља заиста је записано под бр. 122, да је Бранко сахрањен 22. октобра 1853., гроб обичан, бр. 28., погреб другога реда, — али то је био дан, у који га је отац, дошавши му на гроб из Темишвара, пренео у другу раку. Када је овај други запис заведен, лако је могућно, да је први уништен, — траг му се није могао наћи, ако се и ишло за њим врло брижљиво.[2]

Први запис о Бранковој смрти и опис његова погреба гласи:

Бечкій Вѣстникъ. У Бечу 20. Юнія. Данасъ преда смо земльи тѣло *Бранка Радичевића*, слушателя медицине, питомца Свѣтлогъ Княза *Михаила*. Покойникъ отликовао се одъ своы другова жаромъ родолюія и любавю къ знаностима, у коима є дотле већь успѣо быо, да є за кратко време могао роду свомъ и човечеству врстне услуге чинити. Год. 1847 изишла є прва а г. 1851 друга свезка „Пѣсама“ найвише любавногъ садржая, коє є пѣсме покойникъ издао. У ньима веє младость и любкость народногъ духа. Оне су просте к'о дивля ружа, нити су тежиле постигнути столистну ружу умѣтне поезіе. Губитакъ є то за кньижество и за савъ народъ нашъ на свакій начинъ, што намъ учени младићи, особыто питомци, єданъ по єданъ умиру. Овдешньи млади Србльи присуствовали су сви при опелу у грчкой цркви, и многи су, ако є киша и падала, у преправљне каруце поседали, и до гробля га изпратили. Лака му буди земльица!

(Световидъ, централньій листъ за просвету, новости, трговину и моду. У Бечу, у Суботу 20. Юнїя 1853. Число 6. Год. II.)[3]

---

[1] В. *Заставу* за 1883., бр. 54.

[2] У запис је гробљански додато: Am 20. Juli 1883. exhumiert und nach Carlowitz überführt. — *Александар Сандић у* свом чланку *Српски гробови на Санкт-Марксову гробљу у Бечу (Бранково Коло* за 1897., стр. 533.), тврди, да је у Бранкову гробу сахрањен после неки Рус. Нетачно. Одмах сутрадан сахрањен је Константин Струмпос из Патре, умро у Карловим Варима.

[3] Недавно је саопштен још један податак о Бранкову погребу. По казивању *Стевана Тодоровића* забележио је Љубомир Живковић, адвокат: „Био сам му на погребу, мислим јуна 1853, са пок. *Корнелијем Станковићем*, с ким сам заједно у колима отишао до гробља. Сахрањен је на гробљу St. Marx.“ (В. *Павла Поповића Прилоге за књижевност, језик, историју и фолклор*, књига четврта, Београд 1824, стр. 84.) Стеван Тодоровић је био једини познавалац и пријатељ Бранков, који је доживео Бранкову стогодишњицу.

У истом броју је на првој страни песма: *На гробу Бранка Радичевића*, потпис Ф. Чвгетекъ у Бечу. Песма је сасвим слаба Има мото:

Онъ бы — нѣга већа (sic) неима,
Оста спомень вѣчна имена,
Кою носи у срдцима,
Србска младежь расцвилѣна.[1]

Други:

У Бечу, 20. Юлія. Премда мало касніе, али ипакъ не могу пропустити да вамъ не явимъ за смртъ младогъ србскогъ пѣсника, Бранка Радичевића, кои се овдѣ 17. Юнія п. н. после дугогъ болованя одъ суве болести преставїо, єръ и онако не видимъ у вашимъ новинама да вамъ є ко зато явио. — — —

(Српски Дневник. У Новом Саду 29. Јулія 1853. Брой 59.)

Лист, од кога Ђ. Даничић није био далеко, донео је само ову кратку белешку:

„18. о. м преставіо се у Бечу, послѣ дугога боловања, младѣый србскій пѣсникъ Бранко Радичевићъ. Колико є србство у нѣму изгубило, то ће свакій пресудити, кой є познавао нѣгове редке способности. Вѣчна му паметь! —“

(Српске Новине, бр. 73. од 27. јунија 1853. Уредник и издавач *Милош Поповић*. Печатња књажества Србије.)

Гајева *Danica* само регистрира Бранкову смрт (бр. 30., од 30. јула 1853.):

»U Beču je umro mladi sèrbski piesnik Branko Radičević, slušatelj liečničtva i pitomac knjaza Mihajla. On je izdao god. 1847. i 1851. dva svezka svojih piesamah.«

Neven се пак Војка Сабљића, нешто раније, топлије одазива:

»Dne 3. (sic!) t. m. pokopali su u Beču mladoga sèrbskoga pěsnika Branka Radićevića, slušatelja lěčnitva i pitomca sv. kneza Mihajla. Pokojnik odlikovao se je od svojih drugovah žarkim rodoljubljem i priklonostju k znanostim. Od njega ima dva ploda pěsničkoga duha njegova, dvě svezke pěsamah od g. 1847 i 1851. Svakako izgubila je u njem književnost sèrbska i po njoj slavenska lepu nadu. Lahka mu zemljica!«

(Broj 30., од 28. јула 1853.)

Белешка о смрти Бранковој у *Danici* као да је сув извод из белешке *Nevenove*.

II.

Поређење реминисценција и докумената — Тврђење, да је Бранко умро увече 17. (29.) јуна — Чланак у Преодници — Зашто се тврдило, да је Бранко умро дан раније — Поуздани закључци — Вероватни закључци

Када поредимо сада, што је после четврт и више века из сећања казивано о смрти Бранковој с оним, што нам документи о њој казују, видећемо велику разлику. Никако не можемо сумњати у добру намеру ниједнога од ових сведока, да нам рече чисту и праву истину, али се често, врло често, а нарочито после тако дугога рока, и крај најискреније жеље, не казује увек истина или *само* истина, па ни онда, када се поуздано зна, у чему није истина, јер лакше је познати, у у чему није истина, него рећи, шта је истина. Тако нам је и Захаријевић могао рећи, да Минин опис Бранкове смрти није истинит, али нам ни он није могао рећи у свему, шта је истина. И то нам објашњава и обазриви поступак Ђура Даничића, који је Бранку био најближи, а који нам ипак не хтеде ништа обзнанити о њему.

Јер сећање је увек, и непосредно, према гомили утисака, које смо проживели (н. пр. са једном прочитаном књигом, или са човеком, с којим смо један сат пробавили) увек сиромашно, увек се изоставља у њему маса појединости, увек је, према томе, фрагментарно, — али се увек ти фрагменти и попуњују, и то најбржим, најлакшим, најмилијим везама, или и просто првим информацијама, које су биле јаче, живљим чуством обојене, те их стога касније, тачније, нису могле потиснути. И тако видимо у Минину опису истакнуте њезине родитеље, у Михаиловића ону уобичајену сцену давања савета на самрти и везу једнога песника с другим, Змаја[1] са Бранком, у Захаријевића, да је Бранко умро увече, и да су и у то доба били с њим његови другови, који су тада већ напустили Беч (Даничић био у Београду, Натошевић у Новом Саду).

Ово тврђење. да је Бранко умро увече, и то 17./29. јуна, брањено је врло упорно и врло дуго. Пристајали су били уза-њ и који су га били одуставили. Нарочито су га бранили ђаци, који су тада били у Бечу и били на погребу Бранкову, — Захаријевић, Павловић, Радонић. Новак Радонић се сећа врло добро, да је онога дана био католички празник, и да је био баш с једним пријатељем у шетњи, када је дознао о смрти Бранковој, а то је био католички Петров-дан, 17. (29.) јун.[2] Павловић је тај исти дан, као што смо видели записао као дан смрти, а 19. јун (1. јул) као дан погреба, а Захаријевић је тако обавестио једнога свог млађег пријатеља и подстакао га на чланак у *Преодници*.[3] Када је Захаријевић усмено упозорен на изворе, који друкчије казују, а нарочито на протоколе болничке, одговорио је (само усмено), да је тако онде записано стога, што је Бранко умро доцкан увече, када су болничке књиге за тај дан већ биле завршене, и да је стога као дан смрти узет дан, кога је његова смрт заведена.

То се све може свести на обичну самообману, којој смо сви подложни. Као што смо напред видели, Бранко се гасио постепено, умирао неколико дана, и његова је смрт ишчекивана из дана у дан. У оном узбуђењу и у оној запетости, у којима су природно морали бити Срби ђаци, није нимало

---

[1]) Змај је врло често причао, да је био више пута са Бранком, али да је Бранко свега две речи директно на њега управио, и да жали, што се оне не могу саопштити, те их стога не може ни изнети на јавност. Да је Змај чуо од Бранка, када је овај већ био на самртничкој постељи, какве савете, нема сумње, да би их саопштио, ако не и писмено, али усмено зацело. Али о томе није ништа познато, и Змај се ограничавао увек на оне две речи, када је год говорио о свом познанству с Бранком. В. о томе и Змајев некролог од *Симе Матавуља* у академијину *Годишњаку* за 1904. (Београд, 1905.), стр. 341.

[2]) В. чланак *Мише Димитријевића, На Бранков дан. (Из растурених успомена.)*. II. (*Браник* за 1887., бр. 82.)

[3]) В. *И. Мартиновић, Којег је дана умро Бранко Радичевић? Преодниац* (Београд) 1891.

необично, да се глас о смрти раније проспе но што је она наступила. Када се о коме данима вели, да је на ком часу, онда је прелаз од тога на: умро је, врло близак. И као што не сумњамо данас, да је Бранко умро 18., тако исто не треба нимало сумњати ни у то, да се већ 17. распростро глас међу нашим ђацима, да је Бранко умро. И Радонић је, под првим и јаким утиском, запамтио дан тога гласа, а не дан смрти. Тако и остали. А Захаријевић је касније пренео у тај дан и у вече тога дана и све остало, што је сазнао о Бранковој смрти. Јер Вујић је исто тако могао и таман устати, запалити цигару и почети учити, када је болничарка дошла и јавила, да је Бранко умро. Све остале појединости могле су бити и истините, — само што су се све кристалисале око онога првога и најјачег утиска, који се кроз године очувао управо зато, што је био јачи и што је сасвим потиснуо онај други, који је требало да му буде корекција.

Које закључке можемо извести из свега тога?

С поузданошћу можемо тврдити:

1. да је последњи стан Бранка Радичевића био Alservorstadt No. 10, т. ј. VIII. Bezirk (Josefstadt), Wickenburggasse 14;

2. да је у болници био од 17. јуна до 30. јуна, да је дакле четрнаестога дана у болници умро;

3. да је умро у четвртак 18. (30.) јуна 1853.; насупрот тврђењу, усменом и писменом, да је умро дан раније;

4. да је умро у 7 часова изјутра; насупрот тврђењу, да је умро пополне или увече;

5. да није умро ни на рукама Ане Карацића (као што казује Мина). ни на рукама Косте Вујића (као што је најпре рекао Лазар Захаријевић);

6. да је сахрањен 20. јуна (2. јула); насупрот тврђењу да је сахрањен 19. јуна (1. јула);

7. да на погребу нису били његови присни пријатељи Натошевић и Даничић (јер нису били тада у Бечу);

8. да је 10. (22.) октобра пренесен у другу раку, у којој је остао све до екхумирања, 8. (20.) јула 1883.

С великом пак вероватношћу:

1. да је постепено умирао, и да последњих дана није био подобан ни за какав већи разговор;

2. да му последње речи биле: Leben Sie wohl!, т. ј. Збогом!,

3. да је кнез Михаило платио за њега болничке трошкове (по својој прилици не непосредно него у виду помоћи Бранку), и да се постарао за погребне трошкове;[1]

---

[1]) *Светислав Вуловић* вели у *Гласу XIV* (стр. 164.), како му је Л. Захаријевић писао, да је Коста Вујић „ташао Бранку, кад је умро, под јастуком око 140 фор. ср. и те новце, као и рукописе и остале ствари

Бранкове, предао после оцу Бранкову.“ Значи, да из тих новаца, који су се у Бранка затекли, нису плаћени погребни трошкови Бранкови. — У свом чланку у *Народности* Захаријевић потврђује, да је Вујић нашао под Бранковим јастуком „140 и неколико форинти сребра“, али ту не казује, шта је учинио са њим.

4. да ни Вук није био на погребу Бранкову (јер би то бесумње у једноме бар од два извештаја, или управо три (Тодоровићев би био трећи), било поменуто.[1]

* * *

Тако је нашем песнику било суђено да пева:

»Ал' кад ми се веће смрћи мора,
Нек се смркне између ови гора«,

а да умре далеко од фрушкогорских висова у ускоj и тесноj болничкоj соби великоварошкоj.

Није се испунило ни што је кобио себи:

»Лисје жути веће по дрвећу,
Лисје жуто доле веће пада,
Зеленога више ја никада
Видет нећу.«

Младога дана летњег могао је још видети дрвеће болничкога врта у пуном зеленилу.

Али су остале слутње испуњене,
— за млади живот његов, коме је био »вир па увиру«:

»Глава клону, лице потавнило,
Боловање око ми попило,
Рука ломна, тело изможденo...«

и за већи део песама његових:

»Све нестаде, што вам дати справља
У тражама отац вас оставља.«

Милан Шевић.

---

[1] Да ли Вука није тада било у Бечу, или су га, ако је био, други разлози задржали, остаје засада отворено питање.

8 дана на пробу!

Будилник од никла	бр.	500	Дин.	90·—
Прима никл-Rosskopf	„	505	„	198·—
Ручни сат за госпође	„	626	„	198·—
Џепни будилник-Radium	„	518	„	378·—
Џепни сат са златн. оквиром	„	554	„	313·—
Будилник	„	631	„	100·—
Мињатур-будилник	„	640	„	100·—
Зидни дугачки сат	„	657	„	350·—
Дубл ланац за господу	„	724	„	72·—

Осим тога тачно идући сатови: Schaffhausen, Omega, Doxa, Union Horlogere, зидни дугачки сатови, избија као црквени сат, контролних сатова, ауто сатова, сатова које јавља кукавица, будилника и столних сатова Златарске робе: прстења, минђуша, ђердана, превезака, ланаца за сат сваке врсте, ствари за кина сребра, наочара, лорњета, фотографских апарата и све друге припадајуће ствари отпрема само уз одплату. Неодговарајуће прима натраг у току 8 дана Пошаљите 3 динара у поштанским маркама и добићете ИЛУСТРОВАН КАТАЛОГ франко.

ПАВЛЕ САЈДЛИНГ, НОВИ САД

Краља Петра 28 **сајџија, златар и оптичар** Краља Петра 28

С. РАДОВАНОВИЋ КОД „НЕВЕСТЕ“ НОВИ САД

Краља Александра ул. 12. Најјефтиније и најбоље можете пазарити мануфактурне помодне робе и то: Креп марокен, Креп де шин свиле, штофа за женске као и мушке хаљине, платно, зефира, делена, креветских и асталских чаршава и т д.

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРА „СЛАВИЈА“ У НОВОМ САДУ

препоручује:

Др Вл. Ђорђевић: Црна Гора и Аустрија	Дин. 50·—
Никетић: Закон о избору нар. посланика	Дин. 16·50
Слоб. Јовановић: Уставно право . .	Дин. 105·—
Слоб. Јовановић: Теорија о држави . .	Дин. 85·—

„МИЛА КРЕМ“ ЈЕ НАЈБОЉИ КРЕМ

француске парфиме
добићете у дрогерији

КОСТЕ ЖИВОЈНОВИЋА,
НОВИ САД, КРАЉА ПЕТРА 25

Милан Саратлић, Нови Сад

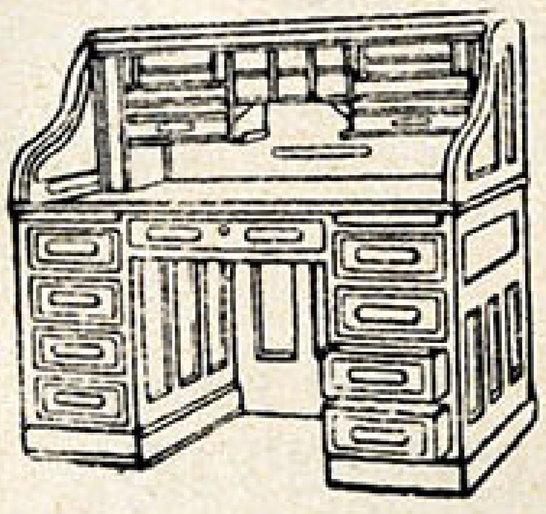

Краља Петра ул. 7.
творница и трговина намештаја

КЛАЈН И ФРАЈГАНГ

ЗЛАТАРИ И САЈЏИЈЕ

НОВИ САД, КРАЉА ПЕТРА УЛИЦА 29

Препоручују своје богато снабдевено

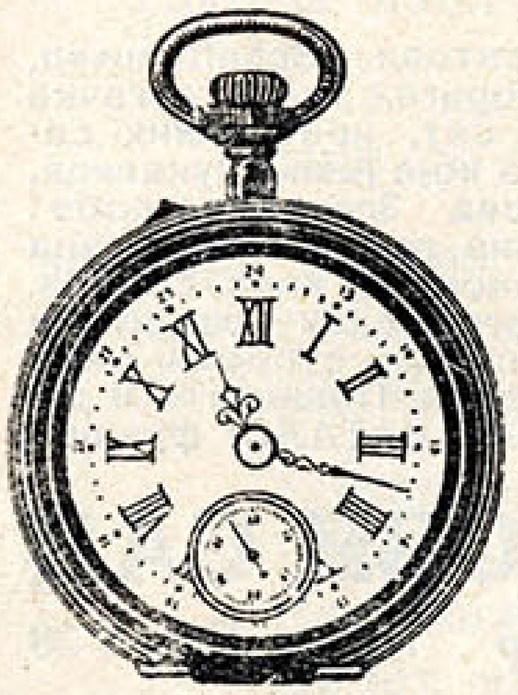

стовариште:

драгог камења, златних, сребрних, прима кина сребрних ствари, џепних као и зидних сатова најбољи фабриката и по најумеренијој цени. Све оправке, које у ову струку спадају, најбоље се израђују са гаранцијом.

ПРВА, НАЈСТАРИЈА И НАЈВЕЋА ТВОРНИЦА У СХС

СИЛВЕСТЕР БЕРНОЛД, НОВИ САД

ОСНОВАНА ГОД. 1885. ТЕЛЕФОН БРОЈ 234

Чек-рачун код пошт. чек. завода Загреб, бр. 4..571. Жиро Конто код Југосл. Банке Н. Сад

Филијала: Београд, Доситијева улица 51.

Шта све творница производи:

Све врсте ролоа, челичне, дрвене, „Флос"-ово, „Рипис"-ово итд.
Све врсте дизалица за особе и терет.
Вештачки ковање израде и гитери.
Шпархерде свих врста.
Гвоздене прозоре и све врсте грађевинске и браварске робе, шкарасте гитере за склапање, „Бостник" гитери.
Водовод.

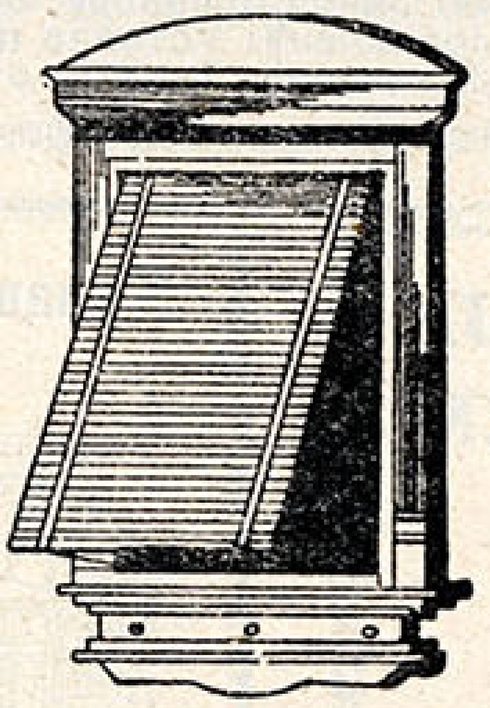

Сунчане заторе (сунцобране).
Конструкције за сунчане заторе и све врсте гитера са плетеном жицом.
Кровне конструкције у свим зградама, ограде за гробља, перфорирање лима за радиаторе од гвожђа и метала.
Портале у свима пројектурама од гвожђа и метала

и све у струку спадајуће производе.

ДОПРЕМ (ЛИФЕРУЈЕ) СОЛИДНО И БРЗО!